

GRADOVKH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodosnanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske

Utemeljen 2004.

Godište III, br. 3, studeni 2006.

Naklada Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika

Marica Petrović

Glavna urednica

Marica Petrović

Redakcija

*Marica Petrović, Biljana Stahov, Alen Matošević, Petar Matanović, Ivan Bosankić
Jeljana Kovačević, Romeo Knežević, Zvonimir Banović*

Lektura

Biljana Stahov

Likovna oprema

Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije:

Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: +035 277 161, e-mail: matica.hr@bih.net.ba

Uplate na žiro-račun kod UniCredit Zagrebačke banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 26. listopada 2006.

Grafičko oblikovanje

Branko R. Ilić

Tisak

Printcom, Tuzla

GRADOVRH

*časopis za književno-jezična, društvena
i prirodoznanstvena pitanja*

MATICA HRVATSKA – TUZLA

studen 2006.

Sadržaj

UVODNIK	7
----------------	---

ARHEOLOGIJA

Mirsad Bakalović: <i>Pregled arheoloških iskopavanja na području lokaliteta Gradovrh</i>	11
--	----

SOCIOLOŠKO-TEOLOŠKE TEME

Petar Anđelović: <i>Etika u politici prema učenju Drugog vatikanskog sabora</i>	21
<i>Kršćani i muslimani – partneri u dijalogu</i> (preveo Petar Matanović)	37

POVIJESNO-FILOZOFSKE TEME

Ivan Balta: <i>Heraldičko i povijesno poimanje grbova hrvatskih zemalja te Bosne i Hercegovine</i>	49
Romeo Knežević: <i>Osjećajna sigurnost u funkcionalnoj civilizaciji</i>	70
Šime Demo: <i>Heisenbergovo povezivanje Platonova učenja o najmanjim dijelovima tvari s kopenhagenskim tumačenjem kvantne teorije</i>	82

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Anna Ruttar: <i>Književna “partitura” simfonijske pjesme “Pan” Miroslava Krleže</i>	89
---	----

Julijana Kovačević:	<i>Pojam čuda kao osobnoga doživljaja i interpretacija u usmenome kazivanju</i>	95
Alen Matošević:	<i>Hrvatski govor u slivu rijeke Soline.....</i>	104
Vinko Kovačić:	<i>Pomorska terminologija u hvarskom govoru u usporedbi s ekvivalentima u venecijanskom dijalektu.....</i>	133
Marijana Nikolić:	<i>Žargonizmi</i>	178
Azra Bešić:	<i>Prevedenice iz njemačkog u bosanskom jeziku</i>	183
Jelena Ilić:	<i>Guglajte kako biste progooglali!</i>	188
Ivica Tokić:	<i>Leonard Bloomfield.....</i>	198

POEZIJA

Naida Mujkić:	<i>Oscilacije</i>	207
---------------	-------------------------	-----

ETNOMUZIKOLOGIJA

Gabriela Petrović:	<i>Muškarac kao glazbenik: Konstrukcija i samoinsceniranje u tradicionalnim glazbenim kulturama</i>	215
--------------------	---	-----

GOSPODARSTVO

Merim Kasumović:	<i>Makroekonomska situacija u Hrvatskoj i europske integracije.....</i>	223
------------------	---	-----

KULTURA

Srđan Vukadinović:	<i>Od filozofije apsurda do teatarskog čina (Četvrti TKT fest)</i>	231
--------------------	--	-----

PRIKAZI

Marica Petrović:	<i>Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga.....</i>	245
------------------	---	-----

IZ NAŠE ARHIVE

Petar Matanović:	<i>Izveštaji i popisi članova</i>	253
------------------	---	-----

Uvodnik

*“Napokon i tebi zborim, o nekoć beskrajno slavna
Bosno, položaj svoj vrati i uzdigni već.”*

Josić, *Elegije*, 27-28

Zadovoljni što nastavljamo onako kako smo planirali, mi u Matici hrvatskoj iz Tuzle uredili smo i Gradovrh broj III.

Konačno imamo prilog pod naslovom *Pregled arheoloških iskopavanja na području lokaliteta Gradovrh* mladoga tuzlanskog arheologa Mirsada Bakalovića. To nam puno znači jer smo u projektu planirali da u svakome broju bude po neki tekst na temu *Gradovrh*. Bilo je nekih naznaka i obećanja da ćemo imati željeni sadržaj pa smo ga, eto, i dočekali.

Što se lokalnih, tuzlanskih tema tiče tu je još prilog Alena Matoševića *Hrvatski govor u slivu rijeke Soline*, Julijane Kovačević *Pojam čuda kao osobnoga doživljaja i interpretacija u usmenome kazivanju*, Srđana Vukadinovića *Od filozofije apsurdna do teatarskog čina (Četvrti TKT fest)* te fra Petra Matanovića *Iz vještaji i popisi članova* (iz naše arhive).

Teme vezane za bosanski prostor obrađene su u prilogima: Ivana Balte *Heraldičko i povijesno poimanje grbova hrvatskih zemalja te Bosne i Hercegovine*, Azre Bešić *Prevedenice iz njemačkog u bosanskom jeziku*, Gabriele Petrović *Muškarac kao glazbenik: Konstrukcija i samoinsceniranje u glazbenim kulturama*, Marice Petrović, *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga*.

Prvi put u *Gradovrh* smo uvrstili prilog iz poezije. Nismo se plašili da će nas netko prozvati zbog pristrasnosti jer je Naida Mujkić, sa svojom neobjavljenom zbirkom “Oscilacije”, ovogodišnja prvonagrađena pjesnikinja na poetskome natjecanju u Stocu.

Još jedna tema iz dijalektologije, ali iz Hrvatske: Vinko Kovačić *Pomorska terminologija u hvarskom govoru u usporedbi s ekvivalentima u venecijanskom dijalektu*, a iz područja jezika je i prilog Jelene Ilić *Gugljajte kako biste progooogli!*, Marijane Nikolić *Žargonizmi* i Ivice Tokića *Leonard Bloomfeld*.

Jedan slučajan susret na HDPL u Splitu s profesoricom Mariom Cichonskom iz Katowica i evo kvalitetne međunarodne suradnje. Dobrotom prof. Cichonske časopis ima novu suradnicu: iz Poljske je svoj prilog o elementima muzike u djelu Miroslava Krleže, poslala Anna Ruttar.

Gospodarstvo, teologija, sociologija, filozofija i povijest predstavljeni su priložima Merima Kasumovića *Makroekonomska situacija u Hrvatskoj i europske integracije*, Fra Petra Anđelovića *Etika u politici prema učenju Drugog vatikanskog sabora*, fra Petra Matanovića *Kršćani i muslimani – partneri u dijalogu* (prijevod), Romea Kneževića *Osjećajna sigurnost u funkcionalnoj civilizaciji* i Šime Deme *Heisenbergovo povezivanje Platonova učenja o najmanjim dijelovima tvari s kopenhagenskim tumačenjem kvantne teorije*.

Gradovrh ima nove (uglavnom) mlade suradnike iz Tuzle, Zagreba, Splita, Beča, Katowica, Osijeka.

Poštujući pravo na vlastiti izbor, tekstove na hrvatskome jeziku pisane različitim pravopisima nismo ujednačavali.

Kako smo i do sada uobičavali, priloge pisane na bosanskom, srpskome i crnogorskom jeziku nismo kroatizirali.

Urednica

GRADOVRH

ARHEOLOGIJA

Pregled arheoloških iskopavanja na području lokaliteta Gradovrh

Sažetak

Gradovrh je specifičan arheološki lokalitet ne samo na području općine Tuzla, nego i na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Slučajnim nalazima, kao i sistematskim i zaštitnim arheološkim istraživanjima, otkriveno je naselje gradinskog tipa na Gradovrhu i nekropola podno njega s kontinuitetom života od bronzanog, preko željeznog doba, sve do dolaska osmanlija na ove prostore.

Ključne riječi: *Gradovrh, Bare, Srebra, Solina, sol, Kelti, Iliri, gradina, kontinuitet.*

Kratke crtice iz prošlosti Tuzle i njene okoline

Područje na kome se nalazi današnja Tuzla je po svom položaju i prirodnim bogatstvima imalo sve uslove za dugu i bogatu kulturno-historijsku tradiciju. Ta tradicija je dokumentovana mnogim materijalnim spomenicima još iz vremena *neolita*¹ pa sve do danas. Zahvaljujući ostacima neolitskog *sojeničkog naselja*² u središtu grada, može se sa sigurnošću tvrditi da Tuzla leži na mjestu jedne prastare civilizacije.

Prve indicije o postojanju života na ovim prostorima, još u doba srednjeg neolita, datiraju iz 1903. godine, na osnovu slučajnog nalaza na Trgu slobode, ispred stare općinske zgrade.

¹ Neolit (*lat. neo*=nov, i *litos*=kamen), *mlađe kameno doba* –razdoblje u prahistoriji kada su ljudi počeli da glačaju ili bruse kamen, da se bave zemljoradnjom i grnčarstvom, približno traje od 10 000. -3000., a na ovom prostoru od 5000.-2000. godine stare ere.

² Sojenica je vrsta ljudskog stana/kuće na stubovima iznad vode ili močvarnog terena.

Tek 1955. godine otkopano je dovoljno arheološkog materijala koji je nedvosmisleno potvrdio da je na području Tuzle bilo veliko i bogato neolitsko naselje na sojenicama, jedno od najstarijih i najvećih na prostoru jugoistočne Evrope. Iskopavanja su potvrdila da se neolitski stanovnik bavio, pored tradicionalnog privređivanja, prvobitnom eksploatacijom soli, i da je zbog toga podigao sojeničko naselje i živio iznad jezera kojeg su stvarali potoci slane vode.

Bogatstvo nalaza – fino glačano posuđe od crne, sive i crvene keramike, raznovrsnost ornamenata, bojene posude, predmeti od kosti, kamene sjekire, strugalice i noževi – pružaju dokaze o visokoj kulturi tadašnjih stanovnika ovih krajeva.

Kontinuitet života u tuzlanskom kraju nastavljen je i u metalnom dobu. Već je Vejsil Ćurčić pretpostavio da je u Tuzli postojala talioničarska radionica u bronzanom dobu, a to znači da se ni u ovom periodu nije ugasio život na starom naselju. Nalaz komada bakra u Kreki od strane poznatog geologa Kacera, zatim sličan nalaz u Slavinovićima, govore o postojanju života u prvo doba metalnog perioda prethistorije.³

U bronzanom dobu stanovnici Tuzle su najvjerovatnije mijenjali so za rudu olova i srebra iz Srebrenice. U jednoj glinenoj posudi, pronađenoj na Appel Placu, današnji Trg slobode, otkriveni su ostaci olovnog sjajnika, što upućuje da se u njoj topila olovna ruda. Ovaj nalaz arheolozi smatraju jednim od najstarijih pokušaja dobivanja olova na ovim prostorima.

U metalnom dobu, po arheološkim saznanjima, život na ovim prostorima odvijao se na području Gradovrha, Krešića Gradine, Kreke, Tuzle,⁴ Gornje Tuzle, Slavinovića.

Nije utvrđeno koja su ilirska plemena ovdje živjela, ali arheološki nalazi koji su datirani u halštatski period,⁵ govore, također, o visokom kulturnom nivou tadašnjih stanovnika.

Nosioci latenske kulture⁶ bili su Kelti. Utjecaj njihove kulture u tuzlanskom kraju otkriven je u nekropoli ispod Gradovrha u naselju Solina.

³ Vejsil Ćurčić, *Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u BiH*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo 1908., str. 83-86.

⁴ *Misli se na uže gradsko područje, odnosno na prostor između Muzičke škole na istoku, kina Mladost na zapadu, bivše zgrade Interne bolnice (sada zgrada Muzeja) na sjeveru i prostora Gradske tržnice na jugu. To je prostor na kome je otkriven, uglavnom slučajno, arheološki materijal iz bronzanog i željeznog doba.*

⁵ Halštatski period, označava starije željezno doba u Evropi, 1.000.-500. godine stare ere; ime dobio po ilirskoj nekropoli Halštat u Austriji; otkriva se metalurgija željeza.

⁶ Latenska kultura, naziv za kulturu mlađeg željeznog doba (po švajcarskom mjestu La Tène gdje je najprije i otkrivena), trajala je od V. do I. stoljeća stare ere, nosioci ove kulture kod nas su Kelti; uvode se nova oruđa i oružja, začetak robovlasničkog društva.

Sve do rimskih osvajanja, život u ovome kraju je tekao kontinuirano, na relativno visokom nivou. Kada bi jedna civilizacija prestala da egzistirati, druga bi ili direktno na njenim temeljima nastavila svoj život ili sa manjim zakašnjenjem popunila prazninu nastalu gubitkom prethodnika.

U sastavu Rimskog carstva tuzlanska kotlina se nalazila na granici između provincija Dalmacije i Panonije, ali je administrativno pripadala Dalmaciji.

Za sada ne postoje sigurni pisani ni materijalni dokazi, osim nekoliko slučajno otkrivenih arheoloških predmeta, da je u rimskom periodu ovdje postojalo naselje. Jedino se toponim Solina može vezati za stari grad *Salines*, koji sredinom X. stoljeća pominje Constantine Porfirogenit. Ime ovog grada je latinskog porijekla, a njegov položaj još nije utvrđen.

Neprohodne šume su zaklonile ovo područje od svih velikih kretanja naroda. Gotske najezde i navale Obara i Slavena nisu ostavile većih tragova. Zato kroz više stoljeća nemamo nikakvih podataka ni spomena ove ekonomski važne (zbog izvora slane vode), i u prahistorijsko doba kulturno jake oblasti.

Tek u srednjem vijeku tuzlanski kraj stupa ponovo na historijsku pozornicu, kao samostalna upravna jedinica, *Župa Soli*.

Arheološka iskopavanja na lokalitetu Gradovrh

Arheološka iskopavanja koja je proveo Muzej istočne Bosne na lokalitetima Gradovrh, Srebra i Bare, nedvojbeno ukazuju da su na tom području u periodu metalnog doba živjeli Iliri. U tom periodu dolazi do razvoja metalurgije i stočarstva, što dovodi do većeg gomilanja bogatstva, a time i do čestih sukoba i nesigurnosti. Iz tih razloga, naselja ovog perioda podižu se na nepristupačnim, prirodno zaštićenim brežuljcima, zgodnim za odbranu i osmatranje, na mjestima koja su nam danas poznata pod nazivom *gradine*. Gradovrh je kao stvoren za to, jer se nalazi na uzvišenju sa strmim prilazima obraslih gustom šumom, a u podnožju teče rijeka Solina (*slika 1.*).

Prva ispitivanja na lokalitetu Gradovrh je izvršio V. Ćurčić 1908. godine. On Gradovrh naziva *Gradina od Solina*, jer je tu zatekao ostatke zidova. Dalje, V. Ćurčić pretpostavlja da bi ovo naselje moglo biti i rimsko.⁷ Istraživanja koja je sproveo Muzej istočne Bosne nisu potvrdila ovu hipotezu. Ni konfiguracija terena, ni arheološki nalazi ne idu u prilog pretpostavci da je tu moglo postojati rimsko naselje, nego naprotiv, sadrže sve elemente prahistorijske tradicije.⁸ Činjenica je, međutim, da su toponimi rijeke i naselja Solina sačuvali uspomenu

⁷ Milica Baum, *Župa Soli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Zavičajni Muzej u Tuzli, Knjiga I, Tuzla 1957., str. 9-11.

⁸ Isto, str. 11.

na stari grad *To Salines*, koji 950. godine spominje bizantijski bazilijus i hroničar *Constantin Porfirogenit VII* u svom djelu *De administrando imperio*, (O upravljanju državom). Ime ovog grada je latinskog porijekla i u prijevodu znači *Grad solana*, a njegovo tačno mjesto nije utvrđeno, osim da se nalazi u sastavu države Časlava Klonimirovića. Ako se zna da u tom periodu, sve do Ponta, nije bilo naselja gdje se proizvodi i prodaje sol, osim današnje Tuzle, onda je jasno da se taj naziv odnosio na nju.

Kada je V. Ćurčić ispitivao lokalitet Gradovrh, zidovi su bili sačuvani u visini od pola metra. U doba Constantina Porfirogenita grad je morao biti još sasvim dobro očuvan, jer su zidovi prilikom gradnje franjevačkog samostana uništeni, a materijal iskorišten za izgradnju.

Možda je ovaj grad Salines prije rimskog osvajanja imao drugo, čisto ilirsko ime. Vjerojatno je u procesu romanizacije grad dobio prevedeno latinsko ime. Moguće je, da je ovaj grad bio zaklonjen gustim neprohodnim šumama, te na taj način odsječen i od velikih saobraćajnih veza i u isto vrijeme izolovan od uticaja rimske kulture. Stoga je, moglo bi se reći, nesmetano razvijao svoju tradicionalnu kulturu, pa nije isključeno da su mu zgrade mogle biti i od drveta iz okolne šume, stoga i uništene u daljnjem periodu.

Prvo arheološko istraživanje na području Gradovrha, Muzej istočne Bosne sproveo je na lokalitetu Srebra, ili tačnije Bunarić, u septembru 1954. godine. U ljeto iste godine bujne kiše su otkrile nekoliko prahistorijskih grobova u strmom usjeku rijeke Soline. Lokalitet se sastojao od jednog isturenog jezička zemlje koji, ustvari, predstavlja praostatak blage padine koja je dopirala sve do današnje desne obale rijeke Soline. Prilikom ovog iskopavanja otkrivena su tri oštećena groba u kojim su pronađeni fragmenti grubo tesane keramike, jedan zakrivljeni nož, te ostaci nakita (*slika 2.*), uglavnom srebrnog, zbog čega se vjeruje da su stanovnici ovoga kraja bili povezani sa rudnim bogatstvom Srebrenice.⁹

Može se pretpostaviti da su grobovi pripadali ženskim osobama. U hronološkom pogledu ova nekropola pripada latenu, mlađem željeznom dobu, a nosioci ove kulture nedvojbeno su bili Iliri.¹⁰

Nekropola ispod Gradovrha bila je nesumnjivo velika, jer se stari Tuzlaci i Solinjani sjećaju da je Solina često odnosila neke kosti sa toga mjesta. Također, poznata je priča da je jedan mještаниn na lokalitetu Srebra pronašao 1920. godine gomilu srebra, kojeg je po predanju zakopala carica Marija Terezija, te ga

⁹ Tatomir Vukanović, *Srebrenica u srednjem vijeku*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, Nova serija 1946., Društvene nauke, sveska I, Sarajevo 1946., str. 53.

¹⁰ Grupa autora. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, arheološka nalazišta regija I – 13, Sarajevo 1988. Str 106., Radmila Jovanović, *Preistoriski nalaz u dolini rečice Soline*, poseban otisak iz Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla 1957., str. 245-249.,

prodavao i obogatio se. Pored ove legende postoji i jedan nalaz novčića iz 210. godine stare ere, iz kojeg Milica Baum, tadašnji arheolog Muzeja istočne Bosne, zaključuje da bi ovo mogao biti jedan ilirsko-keltski srebrni depo, koji su oni ne samo prerađivali za ličnu upotrebu, već i prodavali.

Nosioci latenske kulture bili su Kelti.¹¹ Njihova najezda početkom IV stoljeća stare ere ostavila je malo poznatih tragova na području Bosne. Mada su bili trajno nastanjeni samo na području sjeveroistočne Bosne, Kelti su izvršili veliki utjecaj na skoro sva ilirska plemena bosanskohercegovačkog prostora. Od njih su Iliri preuzeli brojna životna iskustva i znanja, kao naprimjer: lončarsko kolo, plug, grablje i druge altke, a potom iste trajno zadržali u upotrebi.¹² U Tuzli je utjecaj keltske kulture pronađen u spomenutoj nekropoli na lokalitetu Srebra,¹³ te se pretpostavlja da je ime rijeke Jale keltskog porijekla, jer ima sličan korijen kao i mjesto *Haalle* iz kojeg su Kelti došli. Keltska pradomovina je, kao i Tuzla, poznata po izvorima slane vode, pa ih je vjerovatno ovo područje podsjetilo na zavičaj.

Na lokalitetu Gradovrh ponovo se pristupilo arheološkom iskopavanju augusta 1979. godine. Iskopavanje je vršeno na platou u podnožju Mujezinovića Brda, a iznad lokaliteta Bare, na imanju Kalesić Alije. Tom prilikom su otkopani fragmenti prahistorijske i srednjovjekovne keramike na dubini do 110 cm. Arheolozi Muzeja istočne Bosne ponovo 1982. godine vrše arheološka istraživanja na ovom lokalitetu. Otvorena je jedna sonda veličine 4 x 4 m. Na osnovu dobijenih rezultata (ornamentiranih fragmenata keramike i metala), pretpostavljeno je da se radi o naselju čiji početak započinje kasnobronzanom periodom, a završava se mlađim željeznim dobom. Tim istraživanjem je konstatovano da je zemljište ispreturano zbog ispiranja materijala sa platoa Gradovrha i stalnim radom aktivnih zemljišnih klizišta.¹⁴

U 1980. godini Muzej istočne Bosne dobio je na poklon dva metalna prahistorijska objekta pronađena na lokalitetu Bare. Radi se o jednom *bronzanom privjesku u obliku stilizovanog vočića i jednoj bronzanoj latenskoj fibuli*. Objekte je našao Kalesić Alija na svom imanju prilikom kopanja vrta na dubini oko 20 cm.

Metalni privjesak, predstavljen u vidu stilizovanog vočića (*slika 3.*), rađen je u bronzi i ima tamnozelenu patinu koja je dobrim dijelom nasilno odstranjena. Figura je livena, najvjerovatnije, u jednom kalupu, a potom je obrađena. Dužina figure od gubice do repa iznosi 8,5 cm, visina 3 cm, a težina 55,750 grama.

¹¹ *Jedan od najstarijih naroda koji je živio na tlu Evrope bili su Kelti. Taj narod su činile dvije velike plemenske grupacije, prva je galska, kojoj su pripadala plemena Irske i Škotske, a druga je kinbarska, koju su činili Valijci, Briti i Kelti iz Bretanje.*

¹² Mirsad Bakalović, *Kulturne komunikacije na području sjeveroistočne Bosne od neolita do antike*, Katalog izložbe, Muzej istočne Bosne Tuzla, Tuzla 2005., str. 19-20.

¹³ M. Baum, *navedeno djelo*, str. 9.

¹⁴ *Dokumentacija Muzeja istočne Bosne Tuzla.*

Glava vočića je duga i uska. Usta su predstavljena sa dva zareza. Trup figure je okruglog presjeka, a zadebljan je nešto kod prvih i zadnjih nogu. Noge su mu dosta dobro prikazane sa zadebljanjima na koljenima. Vočić je predstavljen u trenutku mirovanja. Na leđima mu je dodatak, koji sa sigurnošću govori da je figura vočića u svojoj funkciji visila kao ukrasni privjesak. Međutim, predmet o kojem je visila naša figura nije sačuvan, odnosno pronađen. Ovakvi privjesci se susreću na jednom širem geografskom području, od Peloponeza i južne Italije, do sjeverozapadne Evrope. Analognim poređenjem privjeska sa Gradovrha sa sličnim privjescima iz Brze Palanke i Kostolca, mogao bi se hronološki odrediti u period punog halštata. Izraženo u apsolutnim datumima to bi bilo vrijeme oko 800. godine stare ere.¹⁵

Fibula je također rađena u bronzi (*slika 4.*). Pripada tipu fibula sa spljoštenim lukom i četvrtastom nogom koja pri vrhu ima okrugao otvor. Fibule zauzimaju posebno mjesto među oblicima metalnog prahistorijskog nakita, naročito od vremena oko 1200. godine stare ere. To su kopče koje su služile za zakopčavanje odijela. Nosili su ih podjednako muškarci i žene, i to za pričvršćivanje odjeće, najčešće na desnom ramenu. I ona je sa dosta sigurnosti datirana. Slične fibule su pronađene u Sanskom Mostu, Jezerima, Ribiću, Zemunu itd. Ove fibule pripadaju velikoj grupi dvopeteljastih fibula karakterističnih za istočnoalpski, podunavski i balkanski prostor. Sve navedene fibule su datirane u period od III. do I. stoljeća stare ere, a što se tiče etničke pripadnosti opredijeljene su kao keltske. Prema tome, njeni nosioci bi mogli biti Kelti, ili pak narod koji je imao jake trgovačke veze sa njima.¹⁶

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

Izvori

- Dokumentacija Arheološkog odjeljenja Muzeja istočne Bosne Tuzla.

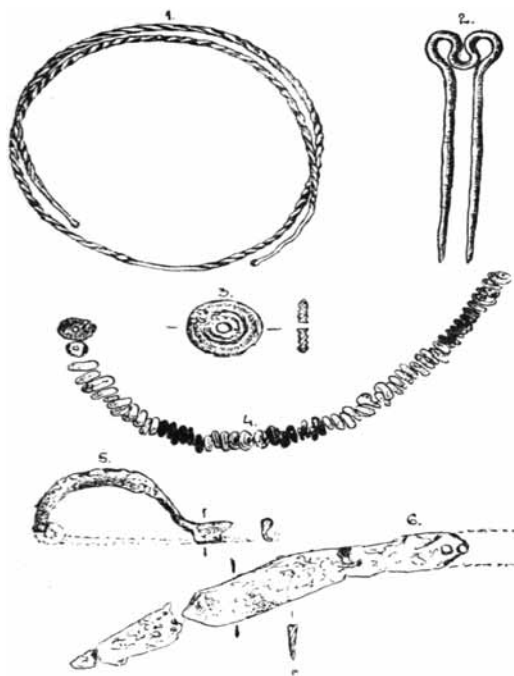
Literatura

- Mirsad Bakalović, (2005.): *Kulturne komunikacije na području sjevero-istočne Bosne od neolita do antike*, Katalog izložbe, JU Muzej istočne bosne Tuzla, Tuzla.
- Milica Baum, (1957.): *Župa Soli*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni Muzej u Tuzli, Knjiga I, Tuzla.
- Vejsil Ćurčić, (1908.): *Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u BiH*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo.
- Grupa autora, (1988.): *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 1, Sarajevo.
- Grupa autora, (1988.): *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, arheološka nalazišta regija 1 – 13, Sarajevo.
- Tatomir Vukanović, (1946.): *Srebrenica u srednjem vijeku*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, Nova serija 1946., Društvene nauke, sveska I, Sarajevo.
- Radmila Jovanović, (1957.): *Preistoriski nalaz u dolini rečice Soline*, poseban otisak iz Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla.

Prilozi

Slika 1. *Pogled na Gradovrh*

Slika 2. *Crtež otkrivenih arheoloških predmeta, lokalitet Srebro, 1954. godina*

Slika 3. *Brončana figura u obliku stilizovanog bika, lokalitet Bare, 1980. godina*

Slika 4. *Fibula, lokalitet Bare, 1980. godina*

GRADOVRH

SOCIOLOŠKO-TEOLOŠKE TEME

Etika u politici prema učenju Drugog vatikanskog sabora

Naše je ponašanje u svijetu određeno mnogočim: razumom, strahom, korisnošću, zadovoljstvom, težnjom za srećom, altruizmom, vjerom, itd., no, kroz svu se tu mnogostrukost provlači nešto što možemo nazvati moralnim vrednovanjem, koje bi se, načelno, sastojalo u otkrivanju i usvajanju etičkih vrijednosti. To moralno vrednovanje, u čijem je središtu vrijednosni profil, susrećemo ne samo kod pojedinaca nego i kod čitavih naroda i čitavih povijesnih razdoblja. Pri tom treba reći da vrijednosni profil shvaćamo kao oblik i stupanj moralnosti pojedinca ili neke zajednice podrazumijevajući pod “moralnošću” kako osjetljivost prema određenim vrijednostima, tako i trag koji njihovo ustanovljenje ostavlja u duši pojedinca ili zajednice. U biti radi se o etičkom usmjeravanju prema objektivnim vrijednostima, u kojem se događa susret moralne subjektivnosti i objektivnoga svijeta etičkih vrijednosti i upravo kroz to događanje etički sustav dobiva na uvjerljivosti. On naime, ako ga tako shvatimo, integrira ta dva pola: etičku objektivnost i moralnu subjektivnost. Skretanje prema jednome ili prema drugome polu nanijelo bi veliku štetu samome sustavu.

Putovi pak do moralnog vrednovanja su različiti i nije moguće ovdje o njima naširoko govoriti. Neka bude tek rečeno, da se do njega dolazi kroz naravnost, snagom primjera, učenjem, metodom prihvaćanja ali i odbacivanja. Uglavnom se, poučavaju nas moderni etičari, u tom procesu događa preobrazba antropoloških konstanti u vrijednosna značenja, koja se onda, prema prilikama mjesta i vremena, pretače u normativne formulacije.

Svijet – čovjekov dom i zadaća

Nakon ovih uvodnih riječi, koje su nužno načelne, postavlja se pitanje: koja su temeljna moralna “vrednovanja” kad se radi o našem vremenu? Kao odgovor na ovo pitanje nude se tri postavke: 1. U našem vremenu ne postoji određeno moralno vrednovanje koje bi imalo opću vrijednost, stoga je teško, ako ne i nemoguće, kad se govori o etici, odrediti ljestvicu etičkih vrijednosti koja bi bila općenito

valjana i od svih prihvaćena; 2. Različiti etički sustavi i različite religije nude svoje sustave temeljnih moralnih vrednovanja koji bi trebali biti okvir etičkog ponašanja ne samo vjernika nego i svih ljudi; 3. Treba istaknuti da u našem vremenu sadržaj morala sve više ovisi o ideji čovjeka, tako da bi se moglo zaključiti da je, u biti, etička antropologija prevedena u temeljna značenja za ljudski život, pri čemu “antropološke konstante” predstavljaju osnovicu vrijednosnih profila.

Kako smo sebi postavili zadatak odrediti mjesto etike u politici, koja je ima sve veće značenje u životu svih nas, pokušat ćemo definirati “vrijednosni profil” sadašnjeg trenutka. Nažalost, to nije nimalo jednostavno, ne samo zbog složenosti teme već i zbog brze promjenljivosti današnjih prilika. U traženju i nalaženju “vrijednosnog profila” mi ćemo slijediti učenje Drugog vatikanskog sabora i to iz više razloga. Jedan od važnijih razloga je činjenica, što je upravo taj događaj pokazao kako se to radi.¹ Prije samog održavanja Sabora brojne čete stručnjaka su provele ispitivanja kako dokumenata tako i brojnih ljudi istražujući stanje u svijetu: gospodarsko, socijalno, etičko, itd. Poslije je to sve našlo odjeka u saborskim dokumentima. Stoga ćemo i mi biti slobodni svijet gledati, kako ga gleda Drugi vatikanski sabor, i to kao:

“svijet ljudi, to jest cjelokupnu ljudsku obitelj sa sveukupnom stvarnošću u kojoj živi; svijet kao pozornicu povijesti čovječanstva, obilježen njegovim pothvatima, njegovim porazima i pobjedama”. Uz to i mi vjerujemo “da je taj svijet ljubavlju Stvoriteljevom sazdan i uzdržavan, doduše dospio u ropstvo grijeha, no da ga je raspeti i uskrsli Krist slomivši snagu Zloga, oslobodio da se prema Božjem planu preobrazi i tako dođe do svoje potpunosti” (Gaudium et spes 2).

Ovdje spomenute dimenzije, bogate napetošću, spremno uzimamo u obzir. Nerazumno bi, naime, bilo ne uvažavati činjenicu da biblijsko shvaćanje i njime prožeta suvremena svijest o svijetu gledaju na “svijet” u nerazrješivom uzajamnom odnosu s poviješću čovječanstva. Naprotiv, Drugi vatikanski sabor uči, da je svijet povjeren stvaralačkoj slobodi i odgovornosti čovjeka: treba ga ne samo promatrati nego i oblikovati i preoblikovati; on je prostor povijesti slobode ili pak ropstva, ukoliko čovjek promaši svoje povijesno poslanje. Govor je o čovjekovoj odgovornosti za svijet, koji je njegov dom i zadaća.

Da bi s ljudima našega svijeta mogao stupiti u plodonosan dijalog, Drugi vatikanski sabor pomno je ispitivao odsudne znakove našega vremena. Pasto-

¹ Kardinal Tardini, predsjednik komisije ‘Antepreparatoria’ Drugoga vatikanskog sabora, poslao je 18. lipnja 1959. godine okružno pismo na sve saborske oce s molbom za prijedloge i stajališta u odnosu na pitanja i materiju o kojoj će se raspravljati na Saboru. Iako je termin bio kratak (do 1. rujna iste godine) stiglo je puno odgovora. Oni su, poredani prema zemljama odakle su stizali, bili tiskani u osam (!) svezaka od 5515 stranica.

ralna konstitucija “Crkva u suvremenom svijetu”, koja će i biti izvorom i našeg razmišljanja i naših zaključaka, već u uvodnom poglavlju opisuje “položaj čovjeka u suvremenom svijetu” (Radost i nada, Gaudium et spes, 4-10)

“U naše se dane čovječanstvo, zadivljeno nad svojim vlastitim iznahašćima i nad svojom vlastitom moći, ipak često tjeskobno pita o sadašnjem razvitku svijeta”. (GS 3)

Značajno je, upravo za naše vrijeme, naglasiti da duh te Konstitucije, slijedeći put pape Ivana XXIII, stalno i izričito naglašava ono što je dobro i što budi nadu te je tako kadra uočiti kako zlo, tako i opasnosti. Stoga je očito da se spomenute napetosti ne pripisuju naprosto ljudskoj grešnosti, nego se prije svega smatraju znakom “krize rasta” :

“Kao što se događa u svakoj krizi rasta, taj preobražaj donosi sa sobom i nemale poteškoće” (GS 4).

Naravno da to ne znači uzmicanje pred zastrašujućom stvarnošću grijeha:

“Kako je slab i grešan, nerijetko čini ono što neće, a što bi htio, ne čini. Prema tome, čovjeka muči podijeljenost u njemu samome, a iz toga se rađaju tako brojni teški razdori također i u društvu” (GS 10).

Ovakvo bismo, zajedno s Drugim vatikanskim saborom, rekli, da realno gledanje na svijet postaje povijesnim pozivom. Živimo u vremenu neodgodivih odluka:

“Svijet nam se današnji pokazuje u isto vrijeme snažnim i slabim, sposobnim da čini najbolja i najgora djela, a pred njim se otvara put slobode ili ropstva, napretka ili nazadovanja, bratstva ili mržnje. Osim toga čovjek postaje svjestan da o njemu ovisi hoće li na dobro upravititi sile koje je sam pokrenuo i koje ga mogu ili satrti ili mu služiti” (GS 9).

Današnji čovjek ima dakle priliku, prema učenju Drugog vatikanskog sabora, doživjeti ovaj svijet u novom značenju, kao svoju sudbinu koja ga izaziva. Taj je svijet u naglašenom smislu povijest, “planirana povijest, kojom čovjek aktivno manipulira i kojom upravlja” (GS 9). Ne iskoristi li pak čovjek svjesno nove prilike u smislu povijesti slobode i vjerno svome pozivu, onda se ne može zaštititi ni od opasnosti da drugi njime manipuliraju, ni od napasti da sam postane manipulirani manipulator.

Martin Heidegger, čovjek suvremene misli, analizirao je ta nova iskustva u svojoj filozofiji “bitka u svijetu”. “Svijet” je način govora, prostorno-vremenski

oblik smisla, način govora “bitka”, koji se otkriva čovjeku te ga time poziva da izgradi obitavalište za smisao, a time za samoga sebe. Ako sačuva sposobnost razmišljanja, onda može postati sve svjesniji da se ne može razviti kao osoba ako ne uviđa svoju odgovornost u svijetu. Također Karl Marx nije posve neopravdano upozorio: “Moral je tek bijedna znanost ako se ne sjedini s politikom i zakonodavstvom”, što zapravo znači da naš govor o moralu, moralnom shvaćanju i slobodi ostaje u svijetu snova ako sve to ne utječe na društveni, ekonomski i politički život. To i jest razlog što su ljudi tijekom povijesti stvorili jezične oblike, misaone sustave, životne strukture i institucije koje su se duboko odrazile na njihov unutarnji život. Tako se može reći da socijalna dimenzija nije nešto što je pridodano našem osobnom identitetu: ona je upravo dimenzija toga identiteta (E. Schillebeeckx). Stoga je u potpunosti u pravu Juergen Moltmann kada kaže: “I upravo bijeg od stvarnosti jest bijeg koji društvenu i političku stvarnost prepušta nerazumnim i nehumanim silama”.² Ne možemo ne spomenuti mišljenje Geralda i Patrice Mische : “Ljudi koji se povlače iz društvenog života osuđujući zlo ovoga svijeta, kao da oni s tim nemaju ništa, te izvor zla traže izvana u ljudskim ili drugim đavlima imajući na umu samo svoje osobno spasenje i oslobođenje od krivnje, zavaravaju se nedužnošću i nemoćju, koje u stvari ovjekovječuju zlo; a možda su oni jednako opasni kao i jasnije izražena razorna opredjeljenja i oblici ponašanja koje oni osuđuju”.³

Neodgovoran bijeg od svijeta isto je tako dio “grešnog svijeta” kao i neodgovorno samopredanje onom svijetu koji se prema osobama bezobzirnno odnosi kao prema stvarima. Na Bibliju se, dakle, ne može pozivati ni prezir ni bijeg od svijeta. Drugi vatikanski sabor je klasično izrazio odnos između kršćanske vjere i stava prema zemaljskim stvarima:

“Iščekivanje nove zemlje nipošto ne smije oslabiti, nego dapače razbuditi u nama brigu za izgradnjom ove zemlje... Vrednote čovječjeg dostojanstva, bratskog zajedništva i slobode, sve te dobre plodove prirode i našega trude, koje budemo po Gospodinovoj zapovijedi i u njegovu duhu na zemlji razmnožili, naći ćemo opet, ali očišćene od svake ljage, prosvjetljene i preobražene” (GS).

Sacerdotium et imperium

Danas, naravno, znamo da teologija ne može ponuditi gotove recepte za oblikovanje svijeta, ali može dati presudne perspektive i kriterije, i to s obzirom na otajstvo spasenja. Istina je, da je teologija dugo vremena bila zapletena u pitanje odnosa Crkve i države, između “sacerdotium et imperium”, zapravo

² Juergen Moltman, *Die Zukunft der Hoffnung*, Muenchen 1972., s. 14.

³ Gerald u. Patrice Mische, *Toward a Human Word Order*, New York 1977., s. 230.

problemom izravne ili neizravne vlasti Crkve nad državom i svijetom. Novi pak stupanj svijesti, na temelju kojega su nastala nova kretanja u teologiji, na primjer politička teologija, vidi uzajamnu ovisnost između svijeta politike i svijeta religije u svim njihovim očitovanjima, te traži istinsku političku odgovornost i stvaralačku slobodu za svijet političkoga suživota. Ona traži da se Crkva, u vjernosti praisvoru, oslobodi monarhijskih i krajnje hijerarhijskih dodataka u prilog više kolegijalnog i supsidijarnog shvaćanja.

S obzirom na vjernički identitet u dijalogu i suradnji sa svim ljudima, važno je u govoru o etici u politici, postaviti pitanje: smije li se i treba li govoriti o "kršćanskoj politici" ili radije da govorimo o politici kršćana? Načelno treba reći da mi kao kršćani trebamo izbjegavati uporabu neskromne oznake "kršćanska politika" za svoja shvaćanja i ciljeve. Najprije zato, što kršćani nemaju monopola na području politike, Duh Božji djeluje gdje hoće i daje mudrost i dar razlikovanja komu hoće. "Kao što ne postoji kršćanska medicina, tako ne postoji ni kršćanska politika. Ali ima kršćana koji su angažirani u politici; pa kao što su potrebni u medicini, tako su potrebni i u politici".⁴ Pravilo je zapravo da kršćanin kao i svaki drugi građanin, svjestan odgovornosti, u politici mora ići najprije za ispravnim političkim odlukama u službi općeg dobra, i to tako da pri tom možemo razumno obrazložiti svoj stav pred drugima. Doprinos kršćana politici jest, dakle, doprinos u suodgovornosti među priložima tolikih drugih. Pri tom nije neskromno reći, da jasno kršćansko viđenje života oslobađa od uskogrudnosti i fanatizma te tako oslobađa za dijalog i zajedničko traženje što boljih rješenja. Kršćanin pri tom neće nikada žrtvovati konkretne osobe apstraktnim idealima, niti će pokušati nametnuti vremenski uvjetovana rješenja kao da ona imaju vječnu vrijednost. U vezi s tim Pavao VI. je jasan: "Naočigled tako različitih pretpostavki, teško nam je reći riječ koja bi vrijedila za sve ili ponuditi rješenja univerzalne vrijednosti, ali to nije ni naša namjera ni naše poslanje. To je više stvar pojedinih kršćanskih zajednica; one moraju objektivno analizirati situaciju svoje zemlje" (Octogesima adveniens 4).

Važno je na ovom mjestu reći, da je Drugi vatikanski sabor bio slobodno i osloboditeljsko pristajanje uz novu povijesnu datost. Nije više riječ o povijesnom modelu odnosa između Crkve i države, nego više o slojevitom modelu uzajamnih odnosa između Crkve i svijeta. Ovdje nas zanima, prije svega, odnos vjernika i vjerskih zajednica prema političkoj stvarnosti, koja danas barem u demokratskim državama, dopušta vrlo široko sudioništvo u političkim odlučivanjima. Drugi vatikanski sabor to izražava programatski:

"Crkva koja se, zbog svoje službe i nadležnosti, n ikako ne podudara s političkom zajednicom niti se veže uz bilo koji politički sustav, znak je i ujedno čuvar transcendentnosti ljudske osobe" (GS 76).

⁴ Helmut Gollwitzer, *Forderung der Umkehr*, Muenchen 1965., s. 15.

Iz te vizije je potpuno jasno da kršćanin-građanin ili političar ne vrši svoje političke dužnosti u ime crkvenih pastira nego u svoje vlastito ime, kao član građanskog društva.

Službena Crkva je u vezi s tim na Drugom vatikanskom saboru utvrdila jasan program koji se odnosi na svakog kršćanina, ali posebice na opunomoćenog službenika Crkve:

“Crkva ne stavlja svoju nadu u povlastice što joj ih pruža građanska vlast. Štoviše, ona će se odreći korištenja njezinih zakonito stečenih prava ako ustanovi da bi se korištenjem mogla dovesti u sumnju iskrenost njezinih svjedočanstava ili ako nove prilike traže novo uređenje. Ali je pravo da uvijek i svugdje s istinskom slobodom propovijeda vjeru, naučava svoj društveni nauk, te nesmetano vrši svoju službu među ljudima te da izriče moralni sud, pa i o stvarima koje se odnose na politički poredak, kada to traže temeljna prava ljudske osobe ili spas duša upotrebljavajući sav i samo takva sredstva koja su u skladu s evanđeljem i s dobrom svijju, već prema različitosti vremena i situacija” (GS 76).

Autonomija politike

Čovječanstvo, a prema učenju Drugog vatikanskog sabora i Crkva, su došli do spoznaje da politika treba posjedovati potpunu samostalnost. Ona ne treba polagati račun ni vjeri ni moralu, a još manje religiji. Vjera, dakle, moral i religija trebaju poštivati autonomiju politike i nemaju prava miješati se u njezino područje. Politička opredjeljenja, ukoliko su samo politička, neutralna su u odnosu kako na moral, tako i na religiju.

Naravno, treba to izričito reći, da ovo naglašavanje političkog ponašanja ne uključuje u sebe negaciju povezanosti politike i etike. Ako su politička opredjeljenja moralno neutralna u strogo političkom okviru, ona to nisu u širim okvirima sveukupnog čovjekovog ostvarenja. O tome govore brojne činjenice, prisjetimo se nekih:

- Političko djelovanje je djelovanje čovjeka i kao takvo uključuje u sebe sve dimenzije ljudske osobe. Ako znamo da politika nije samo sredstvo, nego da ona ima i svrhu, onda upravo ta svrha kazuje kako je u igri cjelovita osoba i kako, upravo zbog toga, politika mora biti povezana s etikom. Drukčije rečeno, politika mora biti odgovorna jer ulazi u vrijednosni sustav koji upravlja životom ljudi i zato mora biti etična.
- Ako se politička moć opravdava postizanjem nekog dobra, a to je gotovo uvijek slučaj, onda je upravo postizanje toga dobra ono što nužno povezuje etiku i politiku.

- Ima i onih koji će reći kako svaka politika rađa neku etiku, te se međusobno isprepliću i pretpostavljaju, pa stoga i nema neke potrebe dokazivanja isprepletenosti politike i etike.

Potreba političke zajednice

Do istog se nalaza dolazi ako se prouči potreba političke zajednice. Politička zajednica, naime, nastaje zbog nedostatnosti građanske zajednice koja, ako se ne ustroji kao politička zajednica, ne može ostvariti život koji će u potpunosti udovoljavati potrebama ljudske naravi. Gaudium et spes kaže:

“Pojedinci, obitelji i razne skupine što sačinjavaju građansku zajednicu su svjesni svoje vlastite nedostatnosti da ostvare potpuni ljudski život i uviđaju potrebu šire zajednice u kojoj će svi svakodnevno udruživati svoje sile u cilju sve savršenijeg ostvarenja općeg dobra. Radi toga oni osnivaju političku zajednicu različitih oblika” (GS 74).

Potreba za političkom zajednicom se, dakle, temelji na nesposobnosti slabijih skupina, obitelji i srednjih društvenih skupina da postignu opće dobro, koje je nužno da bi se u potpunosti razvili pojedinci i skupine.

Prema dosada rečenom politička je zajednica neminovna. Najčešće je to država, no ako je država osuđena da nestane, politička će zajednica preživjeti u nekim drugim oblicima i to kao nužnost da se kroz nju zaštite temeljna ljudska prava, ona koja pripadaju čovjeku kao takvom, što znači da je moramo ubrojiti među antropološke dimenzije koje su svojstvene svakom čovjeku. U tom smislu i Drugi vatikanski sabor naglašava da

“se politička zajednica i javna vlast temelje na ljudskoj naravi i da zato pripadaju redu koji je Bog odredio, iako je oblik režima i izbor rukovodilaca prepušten slobodnoj volji građana” (GS 74).

Ovim se želi reći, da bez političke zajednice (države) ljudi ne bi mogli zajedno živjeti u miru i redu, u pravdi i blagostanju. Politička zajednica postoji dakle radi općeg dobra. Drugi vatikanski sabor kaže da politička zajednica

“u njemu nalazi svoje puno opravdanje i smisao, iz njega proizlazi njeno izvorno i vlastito pravo. Opće pak dobro obuhvaća sve one uvjete društvenog života u kojima ljudi, obitelj i udruženja mogu potpunije i lakše postići svoje usavršenje” (GS 74).

Nužnost je, dakle, političke zajednice utvrđena njezinim ciljem, a njezin je cilj zajedničko dobro bez kojega ona nema smisla ni opravdanja. Iz ove se postavke

izvodi nužnost etike u politici, odnosno nužnost da politička vlast bude etična. Postizanje općeg dobra neminovno traži vlast koja će moći i htjeti uskladiti i usmjeriti napore različitih pojedinaca i skupina ka takvom općem dobru.

“Da se, dakle, politička zajednica ne bi raspala zbog toga što svatko slijedi svoje mišljenje, potrebna je vlast koja će snage svih građana upravljati prema općem dobru, ali ne mehanički i despotski, nego kao moralna sila, koja se oslanja na slobodu i savjest odgovornosti” (GS 74).

Vlast je, dakle, nužna sila unutar političke zajednice, nužda koja dolazi iznutra, a ne izvana. Njezina je uloga u ujedinjenju snaga koje teže prema općem dobru, i to ne na nekakav mehanički način, nego slobodno i odgovorno. To je jedini način, da se pojedinci koji se podvrgnu takvoj vlasti ne osjećaju poniženi nego slobodni.

U prijašnjim je papirskim dokumentima znalo stajati da “vlast dolazi od Boga”: mi danas nemamo nikakvog problema reći da ona nastaje “iz zajednice”. Tvrditi naime da Bog izravno postavlja određene ljude na čelo neke države oprečno je iskustvu i općem Božjem načinu djelovanja u svijetu, koje se, teološki rečeno, zbiva po sekundarnim uzrocima (*causae secundae*). “Odatle što vlast potječe od Boga ne može se nikako zaključiti da ljudi ne bi imali nikakva prava birati državne predsjednike, postavljati oblike vladavine i granice u vršenju vlasti” (PT 52). Prirodno je da oblici vlasti mogu biti raznoliki. Drugi vatikanski sabor i u ovom je jasan:

“Konkretni oblici u kojima politička zajednica sređuje svoje ustrojstvo i izvršavanje javne vlasti mogu biti raznoliki, već prema različitom mentalitetu pojedinog naroda i povijesnom napretku, ali uvijek moraju služiti tome da formiraju čovjeka odgojena, miroljubiva i dobrohotna prema svim ljudima, na korist čitave ljudske obitelji” (GS 74).

No, jedna od najvažnijih namjera našeg dokumenta *Gaudium et spes* je progovoriti o etičnosti kako nositelja vlasti tako i podložnika. Prema ovom Dokumentu obnašanje vlasti je opravdano ako ispunja slijedeće uvjete: 1. ako je u okvirima moralnog poretka; 2. ako teži općem dobru, shvaćenom dinamički, prema pravnom poretku, koji je već zakonito uspostavljen ili ga treba uspostaviti. Ako se vlast vrši zakonito, onda građani imaju moralnu obvezu poslušnosti: “... tada su građani u savjesti obavezni na poslušnost” (GS 74). Sabor ne propušta također naglasiti da, kada obnašanje vlasti nije u skladu s etičkim zahtjevima, podložnici imaju pravo i obvezu tomu se oduprijeti.

“Gdje pak javna vlast prelazi granice svoje nadležnosti te tlači građane, oni neka ne uskraćuju onoga što od njih objektivno zahtijeva opće

dobro, ali neka im bude slobodno da brane svoja prava i prava svoji sugrađana protiv zloupotrebe te vlasti držeći se granica koji zacrtava naravni i evanđeoski zakon” (GS 74)

Iz svega ovoga proizlazi etički zahtjev za sudjelovanjem u političkom životu. Naš je Dokument opet izričit:

“Očiti zahtjev koji proizlazi iz ljudskog dostojanstva jest da se ljudi mogu s punim pravom posvetiti javnom životu” (GS 75),

u što je uključena podrška za sve veću otvorenost za sveopći suživot. Taj nauk i to držanje Drugog vatikanskog sabora slijedilo je i novije crkveno učiteljstvo pokazujući iznimno zanimanje i zabrinutost za probleme čovječanstva na sveopćoj razini: mir, razvoj, pravda, itd. Od Ivana XXIII. do Ivana Pavla II. i Biskupske sinode, učiteljstvo neprestano ima na umu sveopće okvire ljudskog života. “Jedinstvo ljudske naravi”, načelo “sveopće ljubavi”, postojanje “prava naroda” i “međunarodnog općeg dobra, vjera u “eshatološku nadu” - svi ti izričaji svjedoče o odgovarajućim vidovima vjere i kršćanske teologije. Njihov je posao i dužnost da pokreću i vode vjernike u izgradnji sveopćeg suživota u miru i pravdi.

Odnosi etike i politike, o kojima je riječ, bili su kroz povijest različiti. Pre- daleko bi nas odvelo o njima ovdje govoriti, no neka budu, u najkraću ruku, svrstani u skupine, iz čega se onda mogu izvući određeni zaključci. Spomenimo najprije *etički integralizam*, prema kojem su etika i politika dvije posve oprečne stvarnosti, a kako valja odabrati jednu ili drugu, izbor mora pasti na etiku. *Politički realizam*, koji traži, da u sukobu između etike i politike, izbor mora pasti na politiku na uštrb etičkih načela. *Sinteza* tih dviju zbilja, etike i politike, je stoga dramatična i promjenjivog značaja.

Etički integralizam nalazi svoje uporište u mišljenju kako je politika dvolična, lažna, prijevarna, stvarnost, dakle, suprotna od etike i zato nemoralna. Zanimljivo je da problematičnost etičkog integralizma često susrećemo u literaturi, primjeri su: Anouill, Antigona; Sartre, Prljave ruke. Politički realizam žrtvuje etička načela u korist političkih interesa. Znamo da je njegov najglasovitiji teoretičar Machiavelli. Njegovo je osnovno stajalište da je političko djelovanje mjerilo samome sebi, iz njega treba izbaciti svaku vezu s etikom. Pitanje je: postoji li mogućnost sinteze tih dvaju stajališta?

Kvaliteta života

Reklo bi se da ta takva mogućnost ne postoji, iako ima puno pokušaja da se suprotno dokaže. Jedan od njih je i uvođenje u igru sintagme “kvaliteta života”.

Izraz je novijeg datuma, što mu nije smetalo da postane suvremenom političko-društvenom parolom. Koristi se za opisivanje životnih uvjeta u određenom društvu i ima dvije uporišne točke: život i kvalitetu. “Život” označava sveukupnu stvarnost koja ima značenje za čovjeka. Pojam pak “kvaliteta” usmjerava značenje pojma “život” prema ljudskom biću, biću koje je svojstveno svakome čovjeku i svim ljudima. Prema tome “kvaliteta života” označuje razvijeno i sveobuhvatno čovjekovo samoostvarenje, susret s vlastitim identitetom. Njezino je mjerilo: ostvarenje životnih uvjeta u najvećem mogućem skladu s ljudskim dostojanstvom, za najveći mogući broj ljudi, u najduljem mogućem vremenskom trajanju. S etičkog stajališta gledano, kvaliteta života postaje jednim od dinamičkih mjerila ljudskog djelovanja. Njezin je cilj identičan s osnovnim ciljem etike: ostvarenje životnih uvjeta primjerenih čovjekovom dostojanstvu. Zar to ne bi trebao biti i cilj svake istinske, humane politike?! Etika dakle treba imati povlašteno mjesto u politici.

Politički redukcionizam

U politici se često susrećemo s moralizmom. Političari, naime, češće nego drugi ljudi pokušavaju grupni egoizam (nacionalni ili stranački) ili svoje vlastite ambicije zaogrnuti moralnim plaštem. Na primjer, carevi starog doba, često beskrupulozni, davali su se častiti kao dobrotvori čovječanstva i moralni heroji. Toga ima i u tzv. narodnim demokracijama. Ne dopušta se stvaralačka sloboda i moralna odgovornost. Empirijsko istraživanje neovisno o vrijednostima može imati smisao, no ono ne može biti u službi stvaranja načina ponašanja i ne može zamijeniti čudoredne istine. Drukčije rečeno, pošto politika ima posla s pravdom i nepravdom, nužno je naglasiti da svako dokazivanje kako političko djelovanje ne podliježe moralnoj prosudbi nije ništa drugo doli neumjesni redukcionizam. U tom zapravo i jest pogreška “znanstvenog socijalizma” koji ne daje nikakva prostora političkoj etici, odnosno etici kao takvoj. U tom sustavu vrijedi načelo “cilj opravdava sredstva”, iz čega se izvodi da svemu onom što je “znanstveno” nije potrebno nikakvo daljnje etičko opravdanje. Dovoljno je reći da je staljinizam bio dosljedna primjena toga načela. U njemu su vlastodršci “znanstveno” određivali cilj i put razvoja. I znamo kamo su odveli dobar dio čovječanstva.

Temeljna prava ljudske osobe, kao što je proglašeno u Deklaraciji Ujedinjenih naroda o ljudskim pravima, dobra su podloga na kojoj se sve velike religije mogu susresti u istinskim humanistima u određenju temeljnih načela političke etike. Tako Thomas More početkom 16. stoljeća u svom djelu “Utopija” vjeruje u snagu cjelovite izobrazbe svih građana kao garanciju pravednosti i mira. On drži da se na temelju doista humanističkog odgoja mogu prevladati svi interesni sukobi pojedinaca, grupa i nacija. Traže se stvaralačka sloboda i suodgovornost kao osnovne vrijednosti za ostvarenje međusobnih odnosa u svrhu oblikovanja

političkog života. Kako treba biti oblikovana politička zajednica? Potrebne su društvene strukture koje omogućuju što veće sudionništvo svih – ideal “participacijskog društva”. On bi bio prikladno rješenje na svim razinama društvenog života, kulturnog, gospodarskog i političkog. Gaudiume et spes kaže:

“Iz življe svijesti o ljudskom dostojanstvu rađa se u raznim dijelovima svijeta nastojanje da se uspostavi takav političko-pravni poredak u kojem će biti bolje zaštićena prava ljudske osobe u javnom životu... Zaštita osobnih prava je, naime, nužan uvjet da građani, bilo pojedinačno ili udruženi, mogu aktivno sudjelovati u životu i upravi javnih poslova” (GS 73).

Pavao VI., koji je jako bio svjestan složenosti pitanja o najboljem obliku država, smatra znakom vremena da “današnji čovjek zahtijeva više suodgovornosti i suodlučivanja”. On naglašava da to vrijedi i za politički život. “Što je viša kulturna razina, što postaje jači smisao za slobodu i što više čovjek uviđa kako se odluke donesene danas u neizvjesnim okolnostima mogu ozbiljno odraziti na životne okolnosti u budućnosti, to ovaj zahtjev postaje hitniji” (Octogesima adveniens 47)

Savjest u procesu etičkog odlučivanja

U moralnom životu i u procesu etičkog odlučivanja savjest zauzima važno mjesto i igra odlučujuću ulogu. Značenje savjesti bi u najširem obimu sadržavalo: moralnu osjetljivost, objektiviranje moralnih vrijednosti, te subjektivnu odgovornost. Osoba se svojom savješću uključuje u moralni proces i tad se osoba nalazi se u stanju “budnosti”, psihološki je svjesna onoga što se događa i u mogućnosti je preuzeti odgovornost za zajednički život i ljudsko djelovanje. Današnji čovjek želi biti odrastao, želi samostalno suditi, odlučivati i djelovati. Svjestan svog dostojanstva i slobode, želi samostalno odlučivati, uključivši sve prigode i opasnosti koje su s tim povezane. O tome kaže Drugi vatikanski sabor:

“Laici su specijalno, iako ne isključivo, nadležni za svjetovne zadaće i djelatnosti. Kada, dakle, djeluju kao građani svijeta, bilo pojedinačno bilo skupno, ne samo da se trebaju poštivati zakoni koji su svojstveni pojedinoj struci nego će nastojati da steknu i pravu stručnost na tim područjima. Rado će surađivati s onima koji rade na istim ciljevima... Od svećenika pak neka laici očekuju svjetlo i duhovnu snagu. No neka ne misle da su njihovi pastiri uvijek stručni da na svako pa i teško pitanje što iskrnsne imaju već gotovo konkretno rješenje ili da su oni upravo za to poslani. Neka radije sami, prosvjetljeni kršćanskom mudrošću i s poštovanjem uvažavajući naučavanje Učiteljstva, preuzmu svoju odgovornost” (GS, 43).

Posebno je to slučaj u politici. O politici moraju kršćani unutar pluralističkoga društva, bilo pojedinačno bilo u skupinama, odlučivati kao građani u vlastito ime pod vodstvom svoje savjesti (GS 76). Najočitije je to u ratu: pojedinac se ne može pozivati na slijepu poslušnost, te se tako izgovarati, nego mora preuzeti odgovornost u svojoj savjesti, ide se dotle da se naglašava mogućnost odbijanja vojne službe iz razloga vlastite savjesti.

“Te ugovore treba obdržavati; što više, svi, osobito javne vlasti i stručnjaci u tim pitanjima, moraju – koliko im je moguće – nastojati te ugovore usavršiti kako bi bolje i efikasnije pridonijeli da se obuzda nečovječnost ratova. Povrh toga izgleda da bi bilo pravično da se zakoni čovječno pobrinu za slučaj onih koji po svojoj savjesti neće da se služe oružjem a ipak prihvaćaju da u drugom obliku služe ljudskoj zajednici” (GS, 79).

Danas se pitamo, gdje su razlozi sve jačem naglašavanju savjesti? Jedan od razloga je novo samorazumijevanje čovjeka. Današnji čovjek želi biti odrastao, želi samostalno suditi, odlučivati i djelovati. Nije više spreman prihvaćati gotove recepte i naputke za konkretno djelovanje. Svjestan svog ljudskog dostojanstva i slobode, hoće samostalno odlučivati uključivši sve prigode i opasnosti koje su s tim povezane. Čudoredne norme će prihvatiti samo ako mu se obrazlože, jer ih on shvaća povijesno. Sklon je etici situacije, jer ona uvažava sadašnji trenutak i njegove potrebe. Dok je čovjek prije bio ukorijenjen u čvrste strukture, mi danas živimo u nedovršenom svijetu, koji je u nastajanju, mi ga tek oblikujemo, što, naravno, sa sobom donosi broja nova pitanja, koja se ne ponavljaju, uvijek su nova i neočekivana, tako da današnjem čovjek ne preostaje drugo nego da se angažira iz dubine osobe uz preuzimanje osobne odgovornosti. Smisao njegovog života, moguće je reći, ovisi o odlukama njegove slobodne savjesti, savjest je, naime, središte osobne egzistencije. Ako nastavimo ovako razmišljati, nužno je i slijedeće nadodati: savjest je sama osoba ukoliko sebe posjeduje i samu sebe razjašnjava u uzajamnom odnosu s ostalima i prema ozbiljnosti vlastitog djelovanja.

Naravno da Drugi vatikanski sabor ne zaboravlja, naglašavajući slobodu savjesti, vjernike poučiti, odakle dolazi glas savjesti:

“U dubini savjesti čovjek otkriva zakon koji on sam sebi ne daje ali kojemu se mora pokoravati. Taj glas, što ga poziva da ljubi i čini dobro a izbjegava zlo, kad zatreba, jasno odzvanja u intimnosti našeg srca: čini ovo, a izbjegavaj ono” (GS 16)

Da bi još jezgrovitije rekao:

“Savjest je najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini. U savjesti se divno otkriva onaj zakon kojemu je ispunjenje ljubav prema Bogu i bližnjemu” (GS 16).

Ovakvo poimanje savjesti pruža mogućnost kako minimalističkog tako i maksimalističkog tumačenja. Minimalističko tumačenje svodi djelovanje savjesti na čisti odraz ili ponavljanje objektivnog poretka (pa i božjega), savjest je ograničena na poslušnost objektivnom moralnom poretku. Maksimalističko pak tumačenje gleda na savjest kao čovjekovu sposobnost koja stvara moralne vrijednosti. Osoba je “iznad dobra ili zla”, ona je instanca koja prosuđuje ili čak određuje što je dobro, a što zlo. U tom poimanju dolazi do izražaja “opijenost slobodom”, što je zasigurno posljedica pogrešnog shvaćanja čovjekove autonomije. Stoga je najispravnije djelovanje savjesti smjestiti na jednako udaljenosti, dakle, između “odraza” i “stvaranja”, pa bi se reklo da je savjest mjesto gdje se moralne vrijednosti osobi otkivaju i gdje dolazi do njihove primjene na konkretne prilike. Savjest je prema tome subjektivno posredovanje moralnosti. Ona ne uzrokuje moralnost (što je dobro što je zlo), jer ne kreira stvarnost. Ona vrši posrednu ulogu između stvarnosti (objektivne moralnosti) i osobnih prilika.

Dostojanstvo savjesti, recimo za kraj, potvrđuje dostojanstvo ljudske osobe. Drugi vatikanski sabor naglašava kako:

“Dostojanstvo čovjeka zahtijeva da radi po svjesnom i slobodnom izboru, to jest potaknut i vođen osobnim uvjerenjem, a ne po unutarnjem slijepom nagonu ili po čisto vanjskom pritisku” (GS 17).

Dostojanstvo i važnost savjesti se, dakle, mjere polazeći od dostojanstva i vrijednosti osobe. Osoba svoje dostojanstvo daje savjesti, stoga savjest, jednako kao i osoba, ima pravo na nepovredivost. Sa svoje pak strane savjest vraća dostojanstvo osobi: prema glasu vlastite savjesti svaki će čovjek biti osobno prosuđivan i suđen. Priznati ulogu i važnost savjesti znači priznati pojedinca.

Pokušaj definiranja političke etike

Naš je govor o *etici u politici prema učenju Drugog vatikanskog sabora* dobrano ukazao na mogućnost govora o posebnom području etike koji bi se zvao politička etika. Na njezino spominjanje možemo naići kod mnogih autora, no uglavnom se izbjegava njezino definiranje. Govori se tek o činjenici kako zakoni, svedeno o kojoj se zajednici radilo, nisu u stanju na dostatan način urediti funkcioniranje te zajednice. U njihovu se efikasnost nužno mora uključiti savjest, čime su obdareni svi ljudi, a za orijentaciju te savjesti nužna je politička etika. Ona treba u postojećim političkim okolnostima stvoriti prostor za savjest. Primjeri su totalitarna i autoritarna državna uređenja. U njima i pored upotrebe sile zakoni nemaju velik domet. Slučaj je to i sa demokracijom, i u njoj se, na primjer, bespravnost može kriti u njezinim strukturama, koje donose zakone. Mjesta se mora naći za savjest i svijest, koje nemaju državnu snagu i silu, ali najčešće iza sebe imaju javno mnijenje, koje je često efikasnije od državnih zakona.

Kad se govori o političkoj etici, onda se obično naglašava, da je njezino polazište i središte sam čovjek. Do tog smo zaključka došli i sami govoreći o učenju Drugog vatikanskog sabora o etici u politici. Drugi vatikanski sabor s osobitim zanosom uzdiže dostojanstvo ljudske osobe u deklaraciji o vjerskoj slobodi *Dignitatis humanae*. Deklaracija započinje s tvrdnjom da “dostojanstvo ljudske osobe u ovo naše doba sve više prodire u svijest ljudi i raste broj onih koji zahtijevaju da ljudi mogu imati i služiti se vlastitom odlukom i odgovornom slobodom u svom djelovanju, ne pod pritiskom, nego svjesni svoje dužnosti” (br. 1), da bi u broju 3. bilo naglašeno kako je to “još očitije onome koji uzima u obzir da je vrhovno pravilo ljudskoga života sam božanski zakon... stoga svatko ima dužnost a po tom i pravo da traži istinu u vjerskoj stvari, da sebi, upotrijeбивši prikladna sredstva, razborito izgradi ispravne i istinite sudove savjesti” Ivan Pavao II. ide, čini se, još dalje tvrdeći “da se to duboko divljenje pred vrijednošću i dostojanstvom čovjeka zapravo zove Evanđelje, Radosna Vijest. Također se zove kršćanstvo...” (*Redemptor hominis*)

Prema ovom učenju osoba je etička vrijednost na svoje dvije razine i to kao: “privatna” stvarnost i “javna” stvarnost, koje se neprestano nalaze u dijalektičkom odnosu, što se nikako ne smije gubiti iz vida. Ako osobu svedemo na njezinu privatnu vrijednost, upadamo u zamku individualističkog totalitarizma; ako je pak svedemo na njezinu javnu vrijednost upadamo u nepravdu kolektivističkog totalitarizma. Treba stoga reći, da se osoba ostvaruje kao subjekt ako svoje postojanje živi svjesno, što opet ima dvije dimenzije: jedna joj je dimenzija osobna, a druga politička (shvaćajući politiku u najširem smislu). Čovjeku je primarna zadaća “shvatiti stvarnost”, jer je on iznad stvarnosti, ne kao netko tko je odsutan ili tko je pobjegao, nego kao netko tko je preuzeo ulogu “odgovornoga” za stanje. Dok životinja sa svijetom ima “doticaj”, čovjek ima “odnos”, koji treba biti kritičan, dosljedan i imati oznake transcendentnosti, a sve to izvire iz čovjekove slobode. No, i slobodan čovjek ima, i to redovito, velike probleme s orijentacijom u svom političkom djelovanju, u tom mu onda pomoć pruža politička etika.

Da bi se u nepreglednom moru informacija mogla donijeti ispravna odluka, oslonac se mora tražiti i nalaziti u poznavanju i prihvaćanju temeljnih vrijednosti. Koliko je to važno, pokazuje se u svakidašnjem životu. Da bi čovjek bio prihvaćen od drugoga, on se jednostavno mora ponašati prema nekim temeljnim pravilima, npr. ne čini drugom, što ne želiš da on tebi učini. Slična (temeljna) pravila postoje i u većim socijalnim zajednicama, nije, npr. važan samo moj interes nego i interes i drugih. Jednostavnije rečeno, u političkoj etici se ne radi u prvom redu o orijentaciji prema određenim idejama, normama ili sustavnim mišljenjima. Radi se o postojećoj stvarnosti u kojoj se pojedinac orijentira prema svojoj svijesti i savjesti. Proces donošenja njegovih političkih odluka je osobni doživljaj, ne događa se u svijetu apstraktnih sustava i ideologija nego u konkretnoj stvarnosti, u svijesti odgovornosti u odnosu na doživljeno društvo.

U političkoj se etici ne radi, dakle, o posredovanju apstraktnih sistemskih normi nego o pokretanju pojedinca da se iz odgovornosti svoje savjesti uključi u procese političkoga odlučivanja. Politička etika ne upravlja se njim, ne reglementira ga, nego mu pruža pomoć u donošenju osobnih odluka. Pojedinaac u njoj nalazi smisao svog političkog djelovanja (Nikolai Hartmann), bez čega bi sve bilo besmisleno. Čovjek, naime, ne može sebe pojmiti ako nije svjestan svoje određenosti kao i svrhovitosti svega, posebice društva čiji je dio. Primjer je marksističko odumiranje države. Ne nadomještajući ničim njezino postojanje, marksisti su u veliki dio svijeta unijeli veliku nesigurnost.

Kao i u općoj etici, tako je i u političkoj etici polazište, da čovjek može razlikovati dobro od zla, s tim da je to na području politike posebno teško, teško je političke događaje svrstavati u dobre i zle. Savjest nam u tome pomaže. Ona spoznaje (osjeća) nepravdu i ono što se protivi čudorednom zakonu. Pri tom je važno da u toj nepreglednosti možemo prepoznati što je etički ispravno i da po tome postupamo.

Možda možemo, nakon rečenog, kazati, da je politička etika nauk o etički orijentiranom djelovanju na području politike. Političko djelovanje ima svrhu uređivanja svijeta, “malog i velikog”, a to se treba događati po određenim pravilima. Pojedinaac ta pravila nalazi u političkoj etici.

Jedno svjedočenje za kraj

Godine 1979. *Vaclav Havel* je bio osuđen na četiri i pol godine zatvora zbog “pokapanja republike”, a već je tada bio poznat kao dramatičar i borac za ljudska prava. Dok izdržava kaznu, on piše čuvena “Pisma Olgi”. Ona su osobna, iako govore o pitanjima od općeg značenja: o slobodi, o duhovnoj domovini, o odgovornosti, te o savjesti. U pismu od 17. srpnja 1982. Havel razmišlja, reklo bi se, o jednoj trivijalnoj stvari. Sjedi u praznom tramvaju, nema ni vozača. Karta se kupuje ubacivanjem krune u za to postavljeni sandučić. Hoće li kupiti kartu ili neće, nitko to ne vidi. Ta kruna i onako nije značajna. Što činiti?

Vaclav i o tako banalnoj stvari ozbiljno razmišlja. “Razmišljam”, kaže on, “mučim se. Zašto?”. Niti će ga tko pozvati na odgovornost, nitko ne vidi, niti naročito šteti državi. Odakle ta neugodnost?

Odgovor se krije u dijalogu između njegovog “ja”, koje je pozvano na slobodu (može platiti ili ne), može birati, može razmišljati, i drugog partnera u dijalogu, koji nije identičan s njegovim “ja”. Ne zna, kako bi ga nazvao, ali je očito da taj partner ima glas, da se Havelu obraća i da mu on mora pokloniti pozornost, veću nego svojim interesima (uštedi jedne krune). Glas je, kaže Havel, “pun razumijevanja, ali potpuno nepotkupljiv”. Pripada nekome “tko je vječan, tko kroz sebe i mene čini vječnim”; nekome “s kim sam u vezi i za koga bih, u konačnici, sve

učinio”. Havel izbjegava upotrijebiti ime Bog, ali napominje da taj glas “posjeduje oznake osobe”, što je dovoljno izazovno.

Iz ove se priče da izvući zaključak, da je etika prisutna u našoj svakidašnjici. Ona ipak, na svoj gotovo nevidljiv način u bezbroj slučajeva, određuje naš život, čak i društvo, a prije svega je prilika da se kroz nju pokaže naše poštenje, ljubav prema istini i hrabrost. Kroz nju se pokazuje, da je Isus imao pravo, kad je rekao: “Tko je vjeran u malim stvarima, vjeran je i u velikim, tko u malom čini nepravdu, činit će je i u velikom” (Lk 16, 10).

Kršćani i muslimani – partneri u dijalogu¹

*VI. susret njemačko-afričkih biskupa
u Akosombu, 11-15. listopada 2004.*

Predgovor

Danas postoji duboka čežnja za novim svjetskim poretком koji bi osiguravao mirotvornu i harmoničnu koegzistenciju svih kultura, vjerskih pravaca i jezika. Bez svake sumnje, kršćani i muslimani imaju veliki utjecaj u suvremenom svijetu. Kršćani i muslimani nastoje urediti novo zajedništvo i solidarnošću prožet novi svjetski poredak. Iako se može reći, dok je u jednom dijelu svijeta postignut pozitivan i hvalevrijedan uspjeh, u mnoštvu drugih zemalja je kao i prije, religija služi kao poticaj za trvenja, snažne napetosti, gorki rivalitet, nasilje, diskriminaciju, čak otvoreni rat.

Pri tomu se kršćani i muslimani ne samo mole jednom Bogu stvoritelju čovječanstva, nego je mir jedan od temeljnih obilježja obiju religija. Stoga bi vidljivi jaz koji se stvara, iz dana u dan, i na mnogim mjestima, između pripadnika obiju religija, trebao uznemiriti i kršćane i muslimane i čitav svijet.

S rastućim brojem muslimanskih imigranata u tradicionalne kršćanske sredine zapadnoga svijeta, odnosi između muslimana i kršćana dobivaju novu značajnu dimenziju. Zbog toga Crkve u tim zemljama stoje pred velikim izazovima. U Njemačkoj se crkva susreće s muslimanima iz različitih dijelova svijeta. Mnogi od njih potječu iz Afrike. Nastoji bolje razumjeti te imigrante i stanje u njihovim zemljama. Ovo je bio glavni motiv koji je vodio naše njemačke prijatelje na susret biskupa u Akosombu. Cilj sastanka je bio istražiti mogućnost mirnog suživota kršćana i muslimana u Njemačkoj i u čitavom svijetu. Tako je došlo do

¹ Ovaj tekst je preuzet iz časopisa *Stimmen der Weltkirche*, br.38., izdan od Tajništva Njemačke biskupske konferencije, Bonn 2006. Cilj nam je bio upoznati našu javnost sa ovako važnim inicijativama u svijetu glede dijaloga između kršćana i muslimana; upozoriti na važnost ove problematike i u našoj sredini i potaknuti slične inicijative, poput ove, u svim našim sredinama.

VI. njemačko-afričkog susreta koji se održao pod naslovom “Kršćani i muslimani – partneri u dijalogu, solidarni u razvijanju i unaprjeđivanju duhovnih vrjednata: Šanse i konflikti.” Konferencija je održana od 10. do 15. listopada 2004. u Akosombu, Gana.

Susret je bio prilika za intenzivnu razmjenu mišljenja o problematici u svim njezinim oblicima. Povrh toga, afrički biskupi i njihova subraća su imali priliku čuti za veliki broj imigranata kršćana – posebice katolika - iz Afrike. Ovaj susret je bio obogaćujuće iskustvo za sve sudionike.

Afrički su biskupi, također, imali priliku izvijestiti sudionike o suživotu kršćana i muslimana u njihovim zemljama i iznijeti svoje mišljenje o tome. Vjerujem da nam je uspjelo posredovati našoj njemačkoj subraći kako se islam pokazuje u Africi i koje utjecaje on ima na muslimanske imigrante u Njemačkoj.

Iscrpna dokumentacija sa biskupskog susreta bi trebala posredovati svim zainteresiranim čitateljima do kojih je rezultata dovela ovaj, prije svega, plodni bratski susret. Mi se molimo i nadamo da će ovo biti koristan instrument koji će nam pomoći graditi zajedništvo ljubavi, u ovom našem svijetu.

† John Onaiyekan

Nadbiskup Abuja i predsjedavajući SECAM-a

Sudionici

Afrička delegacija

1. Nadbiskup John O. Onaiyekan, Predsjednik SECAM-a, Abuja (Nigerija)
2. Nadbiskup Theodore Adrien Sarr, Dakar (Senegal)
3. Nadbiskup Telesphore G. Mpundu, Lusaka (Zambija)
4. Nadbiskup Paulin Pomodimo, Bungui (Centralna Afrička Republika)
5. Nadbiskup Vincent Coulibaly, Conakry (Gvineja)
6. Nadbiskup Charles Palmer Buckle, Accra (Gana)
7. Biskup Teophole Kaboy Ruboneka, Kasango (DR Kongo)
8. Biskup Joseph Bagobiri, Kafanachan (Nigerija)

9. Biskup Vincent Boi-Nai, Yendi (Gana)
10. Biskup Hubert Bucher, Betlehem (Južna Afrika)
11. Msgr. Henri Coudray, Apostol.prefekt, Mongo (Čad)
12. Generalni vikar John-Peter Mfoi, Zanzibar (Tanzanija)
13. P. prof.dr.. Frideric Ntedika Mvumbi OP, Nairobi (Kenija)
14. fra Peter Lwaminda, generalni sekretar SECAM-a (Zambija)
15. Prof. dr. Jean-Paul Messina, Douala (Kamerun)

Njemačka / Europska delegacija

16. Biskup dr. Franz Kamphaus, Predsedavajući Komisije Crkava svijeta pri Biskupskoj konferenciji Njemačke, Limburg
17. Nadbiskup dr. Werner Thissen , Hamburg
18. Nadbiskup Bernard Nicolas Aubertin, Tours (Francuska)
19. Biskup dr. Reihard Marx, Trier
20. Pomoćni biskup dr. Bernard Hasslberger, Muenchen i Freising
21. Pomoćni biskup Leo Schwarz, Trier
22. Msgr. dr. Aldo Giordano, generalni sekretar CCEE, Geneve (Švicarska)
23. Prelat prof. dr. Josef Sayer, glavni voditelj Misereora, Achen
24. P. dr. Hermann Schalük OFM, predsjednik Missio, Achen
25. P. prof. Christian Troll SJ, Hochschule St. Georgen, Frankfurt
26. Prof. dr. Rotraud Wielandt, Universität Bamberg
27. Prof. dr. Stephan Reichmuth, Ruhruniversität Bochum
28. Ulrich Pöner, sekretar Svjetske crkve Njemačke biskupske konferencije, Bonn
29. Helmut Wiesemann, Referent za kršćansko-muslimanski dijalog, Tajništvo Njemačke biskupske konferencije, Bonn
30. Ralph Poirel, referent za Afriku i misijska pitanja, Tajništvo Njemačke biskupske konferencije, Bonn

Komunike

1. Prethodna napomena

VI. njemačko-afrički susret biskupa održan je od 11. do 15. listopada 2004. u Akosombu, Gana. U tijeku ove konferencije smo pažljivo saslušali izvještaje od odnosima muslimana i kršćana u Francuskoj, Njemačkoj, Kamerunu, Čadu, Demokratskoj Republici Kongo, Gani, Nigeriji, Senegal, Tanzaniji, Sudanu i Zambiji. Nakon potankog i sveobuhvatnog bavljenja ovom temom, objavljujemo konačno slijedeći Komunike.

2. Aktualna situacija

U Zapadnu se Europu doselilo iz različitih zemalja, u zadnjim desetljećima, na milijune muslimana. Ovaj fenomen predstavlja politički izazov za pogođene zemlje, kao i pastoralne izazove za kršćanske crkve, koje pokušavaju graditi prema muslimanima plodonosan odnos. Mi cijenimo i smatramo vrijednim nastojanja Crkve u Europi da nastupa prema svojim vladama kao zaštitnica onih koji drugačije vjeruju. Crkva želi potaknuti vlade da se odlučno zalažu za jednakopravnost svih religijskih manjina. Ona se želi, također, na osobit način brinuti za jednakopravnost kršćana koji su došli iz muslimanskih zemalja u zemljama njihovoga podrijetla.

U nekim afričkim zemljama zbiljski uviđamo da muslimani i kršćani mirotvorno žive zajedno i da zajedničkim inicijativama rade za dobro ljudi. Mi ih sve hrabrimo da pojačaju njihova nastojanja. Morali smo, na žalost, bolno ustanoviti, da je u mnogim zemljama Afrike religija postala povod za trajna trvenja i napetosti, velike rivalitete i konflikte, da postoji diskriminacija, i u nekim slučajevima čak i otvoreni rat.

Mi osuđujemo sve sukobe učinjene u ime Božje i religije i pozivamo sve kršćane i muslimane u Africi da se zauzmu za harmoničan i miran suživot i da zauzmu stajalište koje će poštovati sve religiozne različitosti.

Nedvosmisleno se protivimo svim onima koji iz sadašnjeg stanja suvremenoga svijeta smatraju neizbježnim "sukob civilizacija". Takva procjena, s obzirom na stvarno stanje napetosti, pretjerana je i u sebi krije neku vrstu "samoopravdajućeg profetizma," kada na njemu ustraju političari u svojim djelovanjima. Jednako to vrijedi za "borbu protiv terorizma" koja se ne smije nikako pretvoriti u borbu protiv islama.

3. Dijalog: put do mira

Religija bi trebala voditi čovjeka k tomu da ljubi Boga u svom bližnjem: "Ako netko kaže: Lažac je onaj tko kaže: Ja ljubim Boga, a mrzi svoga brata. Jer ako

ne ljubi svoga brata, koga vidi, kako može reći da ljubi Boga koga ne vidi” (1. Iv 4,20). Stoga se vlast u ime Boga protivi biti religije. Tko koristi ime Božje, ne shvaća svoju vlastitu religiju i reducira Boga jednostavno na našu ljudsku razinu zavisti, sukoba i mržnje.

U promatranju pluralističkoga karaktera našeg društva, dijalog je nezamjenjiv put do mira. Štoviše, svaki je čovjek biće komunikacije, čiji je život prožet dijalogom s Bogom, stvoriteljem i s drugim ljudima. Konačno, dijalog nije ništa drugo nego s punim poštovanjem međusobno ophođenje ljudi. Dijalog je prije svega izraz ljudskoga dostojanstva. Zbog toga je došao čas da muslimani i kršćani otvore svoje uši da čuju jedni druge. Dijaloškim nastojanjima prošlosti i sadašnjosti pripada veliko priznanje. Pozivamo sve sudionike da i dalje nastave razvijati kulturu dijaloga.

U tom smislu mi smo se obvezali na traženje rješenja koja trebaju voditi plodnom dijalogu kršćane i muslimane na svim razinama crkvenoga života. Na ovom mjestu se želimo prisjetiti apostolskog pisma *Ecclesia in Africa*: “Kršćani i muslimani su pozvani raditi na uspostavi dijaloga koji je slobodan od bilo kakve opasnosti lažnog irenizma ili militantnog fundamentalizma i dići svoj glas protiv one političke prakse koja je protiv stvarne jednakosti u religijskim slobodama” (EIA 66).

4. Zalaganje za građanski pravni poredak

Mirotvorni suživot može se garantirati samo putem političkog sistema koji omogućuje svim ljudima, neovisno od njihove religijske pripadnosti, jednaka prava i iste šanse. Legitimitet jedne države je povezan s njezinom sposobnošću da bude spremna osigurati za život nužna javna dobra i garantirati svojim sudstvom sigurnost na svim društvenim područjima. Ukoliko se država ponaša “partikularno”, pa štiti interese pojedine grupe, gubi svoj legitimitet, isto tako i autoritet (usp. Međunarodno pravo).

Zbog toga pozivamo vlade, kao i odgovorne u politici i društvu, da uspostave političko uređenje koje je fer, nepartijsko i pravedno za sve. Odustajanje od koncepta državne religije (bilo u cijeloj zemlji, bilo u pojedinim njezinim dijelovima) upravo pripada k tomu kao zaštita slobode mišljenja, savjesti i religije.

5. Visoka vrijednost međusobnog poštovanje i suradnje

Izvještaji o odnosima kršćana i muslimana u Africi pokazuju, da u nekim zemljama nedovoljno međusobno poštovanje prouzročilo među ljudima neizrecivu bol, siromaštvo i nevolju. U nekim slučajevima su traumatizirane čitave narodne zajednice. Te žalosne pojave se mogu prevladati samo onda, ako se bude težilo ka ostvarenju zajedničkih vrijednota. Potrebna je zajednička osnova koja će

pomiriti ljude Afrike. Jedna takva osnova u smislu zajedničkog identiteta može biti afričko podrijetlo ili svim Afrikancima svojstveno poštivanje vrijednosti solidarnosti i milosrđa.

Pozivamo sve kršćane i muslimane da stvaraju zajedničke programe koji će se pozitivno odraziti na život ljudi ili tražiti ljudski razvoj, npr. u području zaštite okoline, čuvanju ljudskog života, borbi protiv HIV/AIDS-a, pravednosti i demokracije (promatranju izbora itd.).

Također i na internacionalnoj razini trebaju kršćani i muslimani osnaženi, ujedinjenim glasom govoriti i zalagati se za mir i pravednost. Uz to, mogu pridonijeti da se stvori nužan okvir i uvjeti za djelotvornu borbu protiv siromaštva i zapuštenosti. Ovo umanjuje, također, opasnost od religiozno-fundamentalističkih pokreta i slabi njihovu privlačnost.

6. Zaključak

VI. njemačko-afrički susret biskupa je omogućio plodonosnu razmjenu iskustava među afričkim i europskim mjesnim crkvama. Želimo, također, ovu razmjenu iskustava i dalje njegovati kako bi se održalo zajedništvo crkava oba kontinenta i ojačala solidarnost u Božjoj obitelji. Molimo i nadamo se da će ovdje obuhvaćene rezolucije, značajno pospješiti mir, harmoniju i suradnju između kršćana i muslimana tako da će biti ispunjene riječi proroka Jeseja: "Ne čini se ništa lošeg..."

Akosombo/Gana, u listopadu 2004.

Plan djelovanja

Postavljanje cilja

Pred činjenicom konflikata, koji u mnogim dijelovima svijeta oblikuju odnos muslimana i kršćana, a koji su koji su motivirani, prije svega, politički i ekonomski, sastali su se od 11. do 15. listopada 2004. u Akosombu, Gana, afrički i njemački biskupi s ciljem da nađu putove za ostvarenje mirnoga suživota muslimana i kršćana na osnovi pravednosti i zajedničkoga rada za dobro svih.

1. Pretpostavka za suživot: državo-pravni red

Društveni i politički okviri odnosa u Africi i Europi su vrlo različiti. Kako iskustvo pokazuje, miran suživot kršćana i muslimana bit će postignut i osiguran kroz prikladne okvirne uvjete: pravna država, jednopravni tretman svih građana, pažnja ljudskih prava u politici, gospodarstvu i kulturi, sloboda religije, Good Governance i unaprjeđivanje pravde i mira. Pravna država se prepoznaje po tome da raspolaže sa ustavom, da njena vlada ima legitimitet koji postiže na slobodnim izborima, da se djelovanje vlade kontrolira od neovisnih sudova i da se ukloni svaka vrsta diskriminacije na osnovu pripadnosti jeziku i/ili religiji.

Iz ovih razloga, u suglasju s II.vatikanskim koncilom, Crkva zastupa sekularno uređenje države. Sekularno uređenje države ne treba razumjeti kao anti-religiozno ili nereligiozno uređenje, nego mnogo više kao uređenje, koje stvara najbolje pretpostavke da svi vjernici svih religija mogu slobodno ispovijedati svoju vjeru. Takva država je temeljna pretpostavka za harmoničan, pun respekta suživot kršćana, muslimana i drugih.

One pravne norme, koje proizlaze iz religijske tradicije i nauka pojedine religije i koje se razumijevaju kao religijsko-politički zakon, kao npr. odredbe šerijata, ne mogu se složiti sa, u ovom smislu opisanim, državnim uređenjem.

To ipak automatski ne znači, da zakoni, koji etički stoje u suglasju sa šerijatom, podrivaju temelje nekog pravnog i političkog uređenja. Posve je legitimno od muslimana zahtijevati da se pokoravaju zahtjevima pravnih normi koje imaju etičku vezu sa njihovom religijom, ali u okvirima jedne državo-pravne, demokratske uređene države kroz ustavno provjerljive garancije građanima i temeljna prava, koja ne mogu biti promijenjena ni voljom većine. Kao kršćani se zalažemo za državu koja uzima u obzir i religiju i podupire njezine vrijednosti i ideale. Ovakvo razumijevanje državnog uređenja Crkva zastupa u svim njezinim djelovanjima na političkoj i gospodarstvenoj razini, u medijima i, naročito, ako se radi o muslimansko-kršćanskim odnosima.

2. Odgoj za dijalog

Ako Crkva u svojim zahtjevima želi biti pravedna, mora se otvoriti pripadnicima drugih religija i s njima stupiti u dijalog. Ovakvo držanje treba ostvariti na svim razinama crkvenoga života. Dijalog bi se trebao događati na raznim područjima: u životnoj svakodnevici, zajedničkom djelovanju i u religijskoj praksi. Četvrto područje – dijalog istine – trebao bi biti pripušten ekspertima. Sve ove forme dijaloga su danas važnije nego prije.

Iskustvo pokazuje, da su obostrane predrasude i neznanje dvije bitne zapreke za miran suživot kršćana i muslimana. Jednako je važno produbljeno poznavanje vlastite religije kao primjereno poznavanje religije našega partnera. Poznavanje se postiže kroz informacije. Pored masmedija (npr. preko župnih listova, biskupijskih listova, radija, TV i interneta) nude nam se razne forme izobrazbe za odrasle, a kateheza i školski vjeronauk važnu mogućnost da pospješe kršćanski identitet i da nam posreduju potrebno poznavanje o muslimanima i islamu.

Gdje god je moguće, Crkva treba zahtijevati odgovarajući odgoj i uzajamno poštivanje, posebice tamo, gdje kršćanska i muslimanska djeca pohađaju istu školu. Za ovu svrhu se mora osigurati i prikladan materijal za učenje.

U izobrazbi, također, svećenika, redovnika, kateheta i drugih dušobrižnika bi se trebali pripremiti planovi za izobrazbu za dijalog s muslimanima i islamom. Onima koji su u izobrazbi treba biti poznato da u islamu postoje različiti pravci, pokreti i škole, tako kao što u kršćanstvu postoje različite konfesije. Izobrazba kvalificiranih učitelja mora biti prvi korak u ovom pravcu.

Velika brižljivost treba biti posvećena školovanju pastoralnih suradnika, naročito s obzirom na ophođenje sa religijsko-mješovitim brakovima, odnose između crkvenih i džematskih zajednica i na muslimanski vjerski kalendar.

Na društvenoj razini bi trebalo s velikim naglaskom nastojati na izobrazbi kršćanskih i muslimanskih stvaralaca javnoga mnijenja i političara, da se zauzimaju za bolje odnose između kršćana i muslimana.

3. Inicijative

Mogu se preporučiti slijedeće inicijative, iako se mnoge od njih neće moći koristiti na svakom mjestu:

Na razini mjesne zajednice /župe

- Međusobne posjete i druge forme kontakata
- Zajednički projekti u socijalnom području i u izobrazbi
- Zajednički rad u zdravstvu
- Zajednički rad u borbi protiv siromaštva.

Na razini biskupije

- U svim interreligijskim akcijama trebaju, rame uz rame, raditi duhovnici i laici
- Postavljanje zaduženih za dijalog
- Organizacija i podupiranje zajedničkih budućih kršćanskih i muslimanskih odgovornih nositelja dužnosti, učitelja, medijskih djelatnika i akademika
- Posredovanje objektivnih informacija o drugim religijama; izgradnja mostova razumijevanja
- Stvaranje platformi za diskusiju o etičkim, socijalnim i političkim pitanjima koja su od zajedničkoga interesa
- Ustrojavanje zajedničkoga vodstva za praćenje mira i konfliktnog menadžmenta u društvenom području
- Ustrojavanje mješovitog gremija koji će voditi brigu za časnost i transparentnost u lokalnoj financijskoj vlasti.

Na nacionalnoj razini

- Ustanovljenje biskupske komisije za interreligijski dijalog
- Ustanovljenje centara za sastanke i dokumentaciju
- Izgradnja službenih odnosa kršćana i muslimana na akademskoj razini
- Izjednačavanje zajedničkih etičkih normi za žurnaliste
- Pojačana suradnja (kooperacija) u specifičnim projektima u medicinskom području (HIV/AIDS, briga za trudnice, liječenje djece)
- Produženje i jačanje interreligijske suradnje u razvojnim projektima
- Traženje mogućnosti za pospješivanje jednakopravnosti i partnerstva muža i žene
- Podupiranje projekata za pospješivanje pravne države u demokratskom, pluralističkom društvu.

Na internacionalnoj razini

- Nadregionalna izmjena iskustava, ideja i rješenja s obzirom na muslimansko-kršćanske odnose
- Organiziranje internacionalnih strukovnih konferencija na temu muslimansko-kršćanski odnosi

- Izrada pastoralnoga vodiča za interreligijske odnose
- Objavljivanje znanstvenih studija
- Prevođenje, obrada i priprema potrebnih dokumenata i materijala
- Nastavljanje zajedničkog rada između SECAM-a, Njemačke biskupske konferencije, Europske biskupske konferencije kao i drugih biskupskih konferencija (posebice azijskih) i najposlije sa Papinskim vijećem interreligijski dijalog
- Interreligijsko zalaganje za borbu protiv siromaštva, strukturalnih neravnopravnosti, očigledne povrede ljudskih prava i pospješivanje mira na temelju pravednosti
- Ustanovljivanje i pokretanje jedne web stranice na engleskom, arapskom i francuskom jeziku na kojoj će se prezentirati nauka crkve o kršćansko-muslimanskim odnosima i na kojoj će se interaktivno uspostavljati interreligijski dijalog širom svijeta.

Akosombo /Gana, u listopadu 2004.

S njemačkoga: *Petar Matanović*

GRADOVRH

POVIJESNO-FILOZOFSKE TEME

Heraldičko i povijesno poimanje grbova hrvatskih zemalja te Bosne i Hercegovine

1. Uvod

Grbovi imaju svoje heraldičko, povijesno i znanstveno utemeljenje, kojim se bavi heraldika kao pomoćna povijesna znanost, tj. postankom, razvojem i umjetničkom izradom grbova, a prema utvrđenim pravilima određuje način likovnog i opisnog prikazivanja grba.

Heraldika je u uskoj vezi s ostalim pomoćnim povijesnim znanostima, posebno sfragistikom, genealogijom, numizmatikom, lingvistikom, te povijesti umjetnosti.

Samo pak ime heraldike dolazi od germanske riječi “*herald*” (njemački *herold*), što je u srednjem vijeku bilo ime za nižeg službenika ili glasnika feudalca, kome je bila povjerena uloga raspoređivanja i najavljivanja grbova, odnosno njihovih vlasnika na sastancima ili turnirima.

Heraldika se na romanskim jezicima naziva i armalistika, što dolazi od latinske riječi: *arma*, *-orum*, *n.* (što je bila oznaka i za oružje).

Dakle, latinskim jezikom se grb veže uz oružje, a tako je i na talijanskom (*arma*), francuskom (*armories*), engleskom (*arms*), njemačkom (*wappen*), dok je u slavenskim jezicima ime grba vezano uz nasljedstvo od njemačke riječi *erbe*, što je značilo nasljedstvo, kao i na ruskom jeziku *gerb*, poljskom *herb*, češkom *hrb*, te hrvatskom jeziku *grb*.

Heraldički izvori su likovni prikazi grbova u grbovnicama, na pečatima, spomenicima, zgradama i predmetima od kamena, metala, drva, kože i drugog materijala.

Grb je trajna oznaka pojedinih osoba, korporacija, političkih i crkvenih ustanova i organizacija, izražena likovnim sredstvima prema ustaljenim i određenim pravilima, u kojima grb nije slikan nego je uvijek podijeljen u polja (elemente) i boje.

U heraldičkoj znanosti se potpuni grb treba sastojati od elemenata: štita, krune, kacige, nakita i plašta, no uz njih mogu biti i dodatni neobvezni elementi (natpisi, epitafi, gesla...).

Prema legendi, prve grbove u povijesti donijeli su na svojim štitovima ratnici koji su se vratili iz križarskih ratova u 11. stoljeću, ali se prvi ili najstariji rukopisni izvori o grbovima javljaju tek 1127., a na pečatima 1137. u južnoj i zapadnoj Njemačkoj, južnoj i sjevernoj Francuskoj, Flandriji i Engleskoj.

Do početka 13. stoljeća imali su pravo nošenja grba, osim vladara i velikaši, a od tada i ostali građani.

Prvu raspravu iz područja heraldike napisao je 1240. Nijemac Konrad von Mure, pod nazivom "*Clipearius*" (*Clipeus Theutonicorum*). Slijedile su i druge heraldičke rasprave, kao Talijana Bartola de Sassoferrata u 14. stoljeću pod naslovom "*De armis et insigniis*" (O grbovima i pečatima), te Francuza Clementa Prinsaulta iz 1416. pod naslovom "*Traité de blason*" (Rasprava o opisu grba), gdje se utvrđuju i pravila heraldike. Ipak, konačna pravila heraldike utvrdio je francuz Claude-Francois Menestrier 1677. godine.

Uslijedila su brojna tiskana djela o heraldici, a među kojima je prvo bilo Upton, objavljeno u Londonu 1480., pod naslovom "*De studio militari*" (Studija o grbu), zatim je slijedilo drugo djelo objavljeno 1529. u Veneciji autora Cassanensa pod naslovom "*Catalogus gloriae mundi*".

U heraldičkoj literaturi i znanosti za pravoga se osnivača heraldike ipak smatra njemački car Friedrich I. Barbarosa.

U srednjem vijeku i boje u grbovima dobivaju svoja heraldička značenja. Ustanovljeno je šest temeljnih boja: crvena i žuta (tzv. tople boje), plava i zelena (tzv. hladne boje) i bijela i crna (tzv. neutralne boje). Za ostale boje se smatralo da nastaju miješanjem osnovnih boja. Svaka od boja imala je sedam razina ili nijansi sa posebnim i utvrđenim specifičnim značenjima.

Crvena boja je između ostalih značenja dobila temeljnu oznaku i simbolizirala je slobodu, pravdu, ljubav, napredak..., plava boja simbolizirala je uglavnom slogu, zajedništvo, sjedinjenje..., zelena boja simbolizirala je uglavnom bogatstvo, plodnost, blagostanje..., žuta boja simbolizirala je uglavnom vjeru, ufanje, nadu..., bijela boja simbolizirala je uglavnom neutralnost, nezavisnost, jednakost..., crna boja simbolizirala je uglavnom konzervativnost, pedantnost, disciplinu...

Kasnije su sa grbova boje prenešene i u zastave i njima se znanstveno bavila i posebna pomoćna znanost o zastavama, veksilogija. Od Francuske buržoaske revolucije u 18. stoljeću, trobojnice su ušle u modu prezentirajući tri temeljna zahtjeva revolucije: slobodu, jednakost i slogu (*Liberté* -crvena boja, *Egalité* -bijela boja, *Fraternité* -plava boja).

Dakako uz boje, određeni simboli ukomponirani u štit grba imali su i svoja specifična značenja, na primjer: polumjesec uz ostala značenja simbolizirao je zemlju, križ je simbolizirao vjeru, petokraka zvijezda je simbolizirala državu, kvadrat je simbolizirao zemlju, trokut je simbolizirao duhovnost... Brojevi su također imali specifična značenja, na primjer broj 1 je simbolizirao božanstvo, pobožnost, svetost i prikazivao se likovno u obliku kruga. Broj 2 je simbolizirao čovjeka sa svojim suprotnostima, a prikazivao se između ostalih simbola i kao crta. Broj 3 je simbolizirao trojstvo, trijade ili duhovnu komponentu i likovno se izražavao u obliku trokuta. Broj 4 je tretiran kao zemaljski simbol i likovno se prikazivao u obliku kvadrata. Broj 5 je postao simbol države, broj 6 je simbol nade i ufanja, broj 7 je simbol vojnog karaktera, broj 8 je simbol obnove, beskonačnosti, trajnosti, broj 9 je simbol sretnog broja, čudesa, a broj 10 je bio broj koji je u sebi sadržavao suprotnost i proizlazio iz tzv. tetrakona ($1+2+3+4=10$). Dakako, da su ova bila samo neka od značenja brojeva, te da je njihova obrada i značenje heraldički daleko kompleksnije.

2. Razvoj grbova u hrvatskim zemljama

U hrvatskoj kulturnoj tradiciji grbovi se javljaju najprije na kamenim spomenicima primorskih i istarskih gradova, a koji su zasigurno bili primljeni kao moda i potreba iz Italije u 13. stoljeću, ali i Bizanta. Sjeverna Hrvatska ili Slavonija, a djelomično i Bosna, grbove su primili pod utjecajem Austrije i Ugarske u 14. stoljeću.

U početku je pravo podjele grba imao vladar, a od 14. stoljeća je to pravo vladara ozakonjeno i posebnom poveljom zvanom armali ili grbovnicom.

Razvitak hrvatske heraldike može se podijeliti na četiri razdoblja:

- a) Pretheraldički period do 11. stoljeća,
- b) Period žive heraldike od 11. do 15. stoljeća, s izvornim i originalnim likovima,
- c) Period mrtve heraldike od 16. stoljeća do 1918., s umjetnim i izmišljenim likovima,
- d) Postheraldički period od 1918. godine do danas, s napuštenim heraldičkim pravilima i uporabom komponiranih motiva.

Hrvatska je, zajedno s Bosnom i Hercegovinom, bila prva zemlja na Balkanu, a među prvim u srednjoj Europi gdje se pojavilo prvo djelo o grbovima. Bilo je to djelo u rukopisu objavljeno u Dubrovniku 1594., međutim isto djelo bijaše sastavljeno još 1340. od Stanislava Rupčića pod naslovom: "*Rodoslovie*

navišćenih i svetih otaca i vlastitih bilegovanih zemalja i svitlih tih plemena cesarstva Ulirskoga...". Iza navedenog djela slijedila su i druga djela objavljivana kao zbornici, *Korjeničev zbornik* iz 1595., *Paliničev zbornik* iz kraja 16. stoljeća, te *Fojnički zbornik* iz 1595. u Bosni.

U navedenim zbornicima su se nalazili likovno obrađeni grbovi plemstva, zemalja i ostalih predmeta, koje je sve ponovno sakupio i objavio u Pesari 1601. Mavro Orbini u djelu "*Il Regno degli Slavi*".

Najstariji poznati grbovi u hrvatskim zemljama su grbovi plemićkih porodica: Šubića, Mogorovića, Karinjana-Lapčana, Gušića, a u Slavoniji Babonića.

Najpoznatiji hrvatski heraldičari u 19. stoljeću bijahu Pavao Ritter Vitezović, Ljudevit Gaj, Ivan Nepomuk Labaš, Emil Laszowski, Ivan Kukuljević Sakcinski, a u 20. stoljeću Bartol Zmajić, Stjepan Antoljak, Jakov Stipišić i drugi.

U Dalmaciji se prvi grbovi javljaju u gradovima, gdje su ih pod utjecajem talijanskih gradova počeli upotrebljavati i tamošnji plemići. Početkom 13. stoljeća sve su se više upotrebljavali u Dalmaciji porodični ili obiteljski grbovi.

Godine 1406. prvi se put javlja i grb Dalmacije (tri okrunjene zlatne lavlje glave na plavom polju po Bartolu Zmajiću, a po Milanu Prelogu na modrom polju tri zlatne okrunjene leopardove glave).

Tadašnja srednjovjekovna Dalmacija se nalazila između Zrmanje, Neretve, planine Dinare i Jadranskog mora.

U 13. stoljeću se prvi put javlja grb Slavonije (polumjesec sa zvijezdom), a za ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV., godine 1237., kao dopuna polumjeseca i zvijezde je i lik kune. Konačno je 1496. iz tih kombinacija sastavljen slavonski grb te potvrđen od kralja Vladislava II. Jegelovića (vladao 1490.-1516.) kao grb Kraljevine Slavonije.

Tadašnja srednjovjekovna Slavonija, sve do 18. stoljeća, nalazila se između rijeka Dunava, Save, Drave, Sutle i Kupe. No kasnije su se granice Slavonije pomjerale na istok, do rijeke Ilove te planina Papuka i Psunja.

U 15. stoljeću se prvi put pojavljuje i grb Hrvatske (pet puta po pet naizmjeničnih srebrnih i crvenih polja-kvadratića).

Tadašnja srednjovjekovna Hrvatska nalazila se između Save, Kupe, Zrmanje i Jadranskog mora.

Prvi puta su 1616. grbovi Slavonije, Dalmacije i Hrvatske sjedinjeni u jedan zajednički grb na novcu (taliru) austrijskoga kralja Matije II.

Istarski grb kože ili vjerojatno prethodno divokože je iz 14. stoljeća, a grb Dubrovnika datira vjerojatno od Zadarskog mira 1358., koji je konačno stavljen i kao oznaka novoosnovane Dubrovačke Republike 1441. godine (zamjenivši inicijale S. B., *sanctus Blasius* ili svetog Vlaha).

Tadašnja srednjovjekovna Istra se nalazila između Raše i Jadranskog mora, a srednjovjekovna Dubrovačka Republika nalazila se između Neretve, Boke Kotorske i Jadranskog mora.

Za ilirskog pokreta u hrvatskim zemljama početkom 19. stoljeća, nastaje i tzv. Gajev "*stari ilirski grb*" (srebrna šestokraka zvijezda nad polumjesecom na plavom polju).

Tadašnji ilirski grb (prikazan i na Gajevoj torbi) je trebao izraziti težnju (šestokrakom zvijezdom "*Danicom*") za objedinjavanjem (plava boja) svih hrvatskih zemalja (polumjesec je heraldički simbol i zemlje).

Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868., Trojedna Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, dobija grb u koji su stavljeni crveno-bijeli kvadratići (simbol Hrvatske), lik kune sa zvijezdom (simbol Slavonije) i tri okrunjene lavlje ili leopradove (risove) glave (simbol Dalmacije).

Isti grb Hrvatske, Slavonije i Dalmacije je ušao u zajednički grb Austro-Ugarske Monarhije i zadržao se kao takav do 1918., kada je u istoj formi ušao u zajednički grb Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. i u grb Kraljevine Jugoslavije.

Novoosnovana, tzv. Nezavisna Država Hrvatska, 1941., imala je sve do 1945. godine, tj. do završetka Drugog svjetskog rata, svoj državni grb od 25 polja (bijelo-crvenih kvadratića) u kojem je početno polje bilo bijelo, a iznad grba je bilo veliko slovo U.

Godine 1943. (te 1945.) i "*nova*" socijalistička Jugoslavija je ustanovila i svoj državni grb, a u njoj i njena federalna jedinica Hrvatska (25 crveno-bijelih polja u kojem je početno crveno polje). Iznad grba bila je crvena petokraka zvijezda, simbol socijalizma-komunizma.

Hrvatska, kao nezavisna Republika Hrvatska, dobila je Ustav i svoj novi grb 1991. sa 25 crveno-bijelih kvadratića ili polja, a iznad štita grba bila je ukomponirana kruna u kojem se nalazilo pet manjih grbova hrvatskih povijesnih zemalja: Slavonije, Istre, Dalmacije, Dubrovnika i središnje Hrvatske (odnosno tzv. Gajev "*Ilirski grb*").

3. Hrvatski grb (štit i kruna)

Današnji grb Republike Hrvatske sastoji se od heraldičkog elementa štita i krune.

3. 1. Štit u hrvatskom grbu

Današnji grb Republike Hrvatske se najčešće koristi u kombinaciji štita i krune. Osnovni i temeljni dio hrvatskog grba je štit (tzv. “šahovsko polje”, 5 x 5 crvenih i srebrno-bijelih kvadratića), iznad kojeg je kruna od pet “šiljaka” (“kuglica”), unutar koje je pet manjih grbova ostalih hrvatskih zemalja. Kruna (plemićka ili povijesna) treba simbolizirati staru hrvatsku povijest, kulturu i tradiciju.

Kako se grb (štit i kruna) uvijek heraldički čitaju u tzv. “ogledalu”, dakle gledajući od lijeve strane prema desnoj, slavonski grb bio bi “prvi čitan”, a zadnji u nizu od pet krunskih grbova bio bi grb središnje Hrvatske ili “ilirski grb”.

Hrvatski grb se sastoji od 25 polja, od 5 x 5 naizmjenično spojenih i sastavljenih crvenih i bijelih (srebrnih) kvadratića.

U povijesnom vremenu Hrvatske, odnos kvadratića (“kocaka”) bio je različit (4 x 4, 4 x 6, 5 x 6, 6 x 6, 8 x 8 i tako dalje), te je ponekad počinjao s prvim bijelim, a ponekad crvenim poljem. Počinjanje s bijelim ili crvenim poljem nije toliko bitno i važno, ukoliko se ne želi naglašavati važnost Bijele ili Crvene Hrvatske; nadalje, je li po legendi Hrvatska u ratu ili miru, ili pak neutemeljeno i neheraldički iz neopravdanih političkih motiva davati prvenstvo iz novije povijesti Hrvatskoj u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske (legendarno tzv. “ustaške Hrvatske”) ili razdoblju socijalističke i komunističke Hrvatske od 1945. do 1990. godine (legendarno tzv. “partizanske Hrvatske”).

Svakako treba konstatirati, da hrvatski grb nije nastao u 20. stoljeću, već daleko ranije, prvi put već spominjan u 15. stoljeću.

Česti je naziv za hrvatski grb-štit “šahovsko polje”, što je neutemeljeno jer je šahovsko polje drugačije, tj. 8 x 8 crno-bijelih kvadratića, a današnji hrvatski grb je od 5 x 5 crveno-bijelih kvadratića.

Podrijetlo štita hrvatskoga grba obiluje u objašnjenjima misticizmom i o njegovom nastanku i objašnjenju postoji više teza, hipoteza i legendi, od kojih samo neke imaju znanstvenu heraldičku utemeljenost.

Hrvatski grb je usko vezan uz stariju legendarnu hrvatsku povijest, od doseljivanja Hrvata iz tzv. Bijele Hrvatske, današnje Južne Poljske. Stoga je dio štita u grbu bijele boje. Kako su u VII. stoljeću, prema napisima bizantinskog cara pisca Konstantina Porfirogeneta (*“De administrando imperio”*), Hrvati krenuli preko Karpata na poziv cara Bizantskog Heraklija (vladao 610.-641.) prema Jadranu, morali su stalno ratovati i prolijevati svoju krv, naročito protiv Avara, da bi došli do Jadrana. Stoga je legendarno dio štita u grbu crvene boje.

U svojoj novoj “*južnoj*” domovini (između Jadrana i rijeke Drave) organizirala su hrvatska plemena od VII. stoljeća dvije nove države: Bijelu Hrvatsku (Croatia Albina) i Crvenu Hrvatsku (Croatia Rubena), a nešto kasnije i zemlju Slavoniju (terra Sclavonica).

Od rijeke Raše do rijeke Cetine od planine Gvozd (*Alpes ferrae*) ili Petrove Gore do Jadranskog mora nazivala se Bijelom Hrvatskom, a južno od rijeke Cetine do rijeke Drima ili Bojane i od Bosne do Jadranskog mora nazivala se Crvenom Hrvatskom po Ljetopisu popa Dukljanina.

Do XV. stoljeća na istim prostorima je bilo veći broj autonomnih i gotovo nezavisnih hrvatskih pokrajina, vojvodina, državica, banovina, grofovija, zemalja, koje su već imale svoja obilježja, svoje grbove (npr. lava, zmiju, ljiljan, sokola, zvijezdu, polumjesec...) kao simbole svoje prepoznatljivosti i autohtonosti (Paganija, Neretljanska oblast, Duklja, Soli, Usora, Bosna, Hum, Dubrovnik, Travunja...) a nalazile su se i na prostoru legendarne Pop Dukljaninove Bijele i Crvene Hrvatske.

Kako je bio broj istih zemalja podjednak i u tzv. Bijeloj i u Crvenoj Hrvatskoj (13 i 12, 12 i 13..., ukupno oko 25), ujedinjavanjem tih zemalja, svaka od njih izgubila je svoj prvobitni simbol i dobila umjesto toga jedno od polja (bijeli ili crveni kvadratić) u zavisnosti u kojoj se autonomna jedinica nalazila (Bijeloj ili Crvenoj Hrvatskoj).

Povjesničari Vjekoslav Klaić i Stjepan Srkulj, opisali su legendu o postanku hrvatskog grba, a koja je bila vezana za X. stoljeće, kada su navodno Mlečani zarobili Stjepana Držislava, sina hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. i obećali da će ga pustiti na slobodu ako uspije tri puta pobijediti u šahu mletačkog dužda Petra II. Orseola.

Stjepan, vjerojatno Držislav, a možda i Stjepan I., po istoj je legendi uspio pobijediti u šahu dužda i zbog te okolnosti kao znak svoje osobne slobode i slobode Hrvatske stavi u svoj grb “*šahovsko*” polje. Dakako, da je legenda puna manjkavosti i netočnosti, posebno u povijesnim podacima, vremenu i osobama

tadašnje Kraljevine Hrvatske, koja je u to vrijeme zapremala dobar dio današnje Bosne i Hercegovine.

Povjesničar Dominik Mandić je zastupao tezu o iranskom podrijetlu hrvatskog grba. Kod Iranaca (Perzijanaca) i Kineza crveno polje simbolizira južnu, a bijelo polje zapadnu stranu svijeta, te je po njemu hrvatsko “šahovsko” polje nastalo ujedinjavanjem južnih i zapadnih, ne iranskih, već hrvatskih plemena i pokrajina.

Heraldičar Ivan Bojničić je smatrao da je šahovski grb, bio grb Primorske banovine, odnosno Primorske Hrvatske, a povjesničar Vjekoslav Klaić je tvrdio da je to bio grb jednog od dvanaest hrvatskih plemenskih prvaka (Svačića) koja su potpisala “*Pactu conventu*” 1102. s mađarskim kraljem Kolomanom.

Povjesničari Miroslav Brandt i Ljubo Karaman povezivali su hrvatski grb sa pentagramom splitske krstionice i dali mu sakralni karakter, u čemu su se složili povjesničari Ivan Kukuljević Sakcinski i Branko Fučić.

“*Kockasti*” grb, sličan kvadratnom, imali su i neki europski velikaši, kao biskup i kasniji kardinal Oton, koga je papa Grgur VII. poslao 1076. na vjenčanje hrvatskog kralja Zvonimira, te je isti tom prilikom sa sobom ponio i svoj “šahovski” grb. Po nekim su tradicijama vjerojatno tada taj grb Hrvati zaprimili i uzeli kao svoj grb, iako je pogrešno tumačiti grb kao šahovsko polje, jer on to uistinu nije, jer šahovsko polje je 8 x 8 crno-bijelih kvadratića, a ne kocki (kocka je geometrijsko tijelo).

Prema talijanskom povjesničaru Galvaniju, kocke u grbu predstavljaju bojno polje, te je takav ili sličan grb dobivao vojskovođa kao zahvalnost za pobjedu na bojnom polju (šahovsko polje gdje se baca “*kocka sreće*”). No, vjerojatno je to bio “*dar Zapada Hrvatima za pobjede prema Istoku*” (ante murale christianitatis, tj. o hrvatskim zemljama kao predziđem kršćanstva).

Povjesničar Pavao Ritter Vitezović je smatrao da je hrvatski grb nastao prema stihovima, koje je sam napisao: “*Tuj se bacaju kocke sumnjive ratničke sreće*”, a htio je naglasiti da su se u hrvatskim zemljama stalno vodili ratovi velikih, odmjeravale se snage Istoka i Zapada, vjere, kulture, civilizacije na hrvatskom trusnom prostoru koje je već stoljećima bilo natopljeno suzama, znojem i krvlju. U Vitezovićevo vrijeme vodili su se ratovi protiv Osmanlija, a pobjede i porazi su bili neizvjesni kao u bačenoj pokerskoj kocki.

Isusovac Klein u svojem djelu “*Analecta Poetica*”, objavljenom 1757. u Zagrebu, posvetio je hrvatskom “šahovskom” grbu epigram:

*“Pusta i prazna su tvoja polja slavni Hrvate,
Neka ih sve zarumeni Turaka krvlju tvoj mač”*

Dakle, uvijek je u povijesti gotovo bilo pola hrvatskih zemalja slobodno (bijelo polje) a pola u ratu (s Osmanlijama ili drugim silama...) gdje se prolijevala krv (crveno polje).

Danas valja hrvatski grb vezati uz objašnjenje o jedinstvenoj hrvatskoj slobodi (crveni kvadratići) i jednakosti, odnosno demokraciji (bijeli kvadratići), a koja je imala i ima slavnu, herojsku i višestoljetnu tradiciju srednjoeuropske provenijencije.

3. 2. Kruna u hrvatskom grbu

U kruni aktualnog hrvatskog grba nalazi se pet povijesnih grbova hrvatskih zemalja:

3. 2. 1. Grb Slavonije

Tri vodoravna dijela štita grba razdvajaju dvije srebrne grede (gornja predstavlja rijeku Dravu, a donja rijeku Savu). Iznad i ispod srebrnih greda nalaze se plava polja koja predstavljaju zajedništvo u tadašnjoj srednjovjekovnoj hrvatsko-ugarskoj Kraljevini. U gornjem modro-plavom polju nalazi se zlatna šestokraka zvijezda (simbol boga Marta), a koja simbolizira buđenje, rađanje, nagovještaj, stvaranje, rat. Centralno središnje crveno polje između srebrnih greda predstavlja Slavoniju kao slobodnu zemlju, zemlju rada, volje, ljepote, ljubavi, ali i zemlju koja je natopljena krvlju čestim ratovima i razaranjima.

Crna ili smeđa kuna je simbol Slavonije (kunovina je bila sredstvo plaćanja u srednjem vijeku), koja u privrednom smislu može znači opstojnost i bogatstvo.

Povjesničar Tadija Smičiklas je o slavonskom grbu napisao kako se *“potvrđuje kraljevstvu slavonskom stari grb u polju obtečenu dviema riekama, a odsele neka jošte davor zviezda bude za ures u znak njihova velikog junačtva, neka se na zastavak vojske hrvatskog plemstva u Slavoniji ovaj grb svietli...”*.

Povjesničar Pavao Ritter Vitezović uz grb Slavonije je sastavio pjesmu:

*“Mars mi je zvijezda med divljim rijekama kuna,
A u sredini štita Marsove boje sjaj.
Kraljevstvo tvoje je sjajno, dvije ga graniče rijeke,
Postalo često oltar, što ga stvorio Mart.”*

3. 2. 2. Grb Istre

U grbu Istre u modrom štitu nalazila se *“zlatna”* koza (ili divokoza) okrenuta udesno sa crvenim papcima i rogovima.

U grbu Istre koza vjerojatno simbolizira slobodu, korist, bogatstvo i stvaranje, a crveni rogov i papci prohodnost i slobodu obrane.

Povjesničar Pietro Kandler je o grbu Iste između ostalog napisao: *“Čini se da je koza prikazana poslije striženja vune na valovitim pašnjacima Istre ili nekim brežuljcima između kojih diže glavu kružeći pogledom”*.

Koza je kao pozitivan simbol poznata još iz rimskih vremena, jer je runo koze bilo korišćeno za životne potrebe, kao i ostali dijelovi tijela životinje. Tako su, po tvrdnji rimskog pisca Plinija Starijeg, kult koze njegovali i Istrani. Slovenški znanstvenik Marko Pogačnik prikazao je simbol jarca (koze) u grbu Istre sa poimanjem Istre europske regije kao što je zvijezde jarca dio galaksije Kumove Slame.

Nadalje, isti je autor napisao, da se veliki rogovi istarske koze poistovjećuju s “*vatrenim*” crtama, koje postoje u pokrajini Istri (za primjetiti je, slučajnost je kako današnji Y putovi po Istri imaju sličnost sa “*vatrenim*” crtama velikog kozjeg roga u grbu Istre).

3. 2. 3. Grb Dalmacije

Grb Dalmacije u modrom štitu ima tri zlatne okrunjene lavlje (leopardove ili risove) glave (smještene dvije u gornjem, a jedna u donjem dijelu štita grba).

O kakvim se “glavama” s krunama radi u starijim grbovima Dalmacije nije točno utvrđeno, ali se većina slaže da su to lavlje glave.

Modro polje je legendarno simboliziralo zajedništvo, a male lavlje ili leopardove glave bijahu “*biseri*” Dalmacije (gradovi, otoci i zaleđe) koje su Mlečani “*oduvijek*” smatrali svojim neostvarenim mirazom (Mlečani su u svojem grbu imali velikog krilatog lava).

Grb Dalmacije se prvi put pojavio na dvostrukom pečatu hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda 1406., ali je heraldičar Bartol Zmajić ukazivao na njegovo starije podrijetlo, tj. smještao ga u 1369. godinu.

Povjesničar Pavao Ritter Vitezović je napisao o Dalmatinskom grbu:

“Krunjeni lavovi tvoji meni su vrata dali.

U tvom modrom štitu postavljeni trokutni lik.

Kraljevske počasti nose na glavi lavove krune.

Imaju predivne boje mora i neba sjaj”.

Isusovac Klein je također grbu Dalmacije posvetio stihove:

“Ako potisnu Turčin vreba na troglavu glavu,

Neka mu, moj Dalmatinče otkine glavu tvoj mač.”

3. 2. 4. Grb Dubrovnika

Grb Dubrovnika u ovalnom štitu ima tri plave i dvije crvene vodoravne grede. Štit grba simbolizirao je legendarno geografski položaj nekadašnje Dubrovačke Republike. Crvene grede su vjerojatno bile slobodarske zemlje Konavala, Pelješca, Mljeta, Elafita, Korčule, grada Dubrovnika sa zaleđem, a plave grede vjerojatno bijahu s boje mora, zaljeva, kanala Mljetskog, Korčulanskog, Koločepskog, Lopudskog, Pelješkog, Bokeljskog zaljeva.

Još je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik I. dao napisati u povelji 1358. Dubrovčanima: *“Da nose njegov barjak ili grb i na suhom i po moru”*. Iste godine Zadarskim mirom Dubrovčani su priznali vrhovnu vlast istog kralja Ludovika I. Anžuvina, koji je u ugarskom grbu imao slične simbole (četiri crvene i četiri plave ili bijele vodoravne grede, koje su simbolizirale zemlju Ugarsku i vodu, tj. rijeke Dunav, Dravu, Tisu i Savu). Grb Dubrovnika se više puta kroz povijest mijenjao, a povjesničar Pavao Ritter Vitezović je o Dubrovačkom grbu napisao:

*“Drugi na jadranskom žalu slobodan grad se diže,
Tri su na crvenom polju rijeke što teku mu tuj.
Da se ne pomute rijeke i opakim putem ne krenu,
Zato se mjeseca svakog novi izabire knez.”*

3. 2. 5. Grb središnje Hrvatske ili Gajev “ilirski grb”

Grb središnje Hrvatske ima na modrom polju štita srebrni polumjesec iznad kojeg je zlatna šestokraka zvijezda. Plavo polje simbolizira zajedništvo za kojim se težilo u objedinjavanju hrvatskih zemalja (polumjesec) početkom 19. stoljeća. Nada je postojala i postoji u simbolu šestokrake zvijezde, a ona se postiže ako treba i ratom, pobjedom i stvaranjem (zvijezda Marsova, Mars bog rata). Njemački pisac Carl Scheidern je napisao 1786. godine: *“Polumjesec je više znak države i naroda, nego li sultana”*.

Isti grb je najstariji hrvatski grb, koji se pojavljuje na frizaticima (novcu) hercega čitave Slavonije (Hrvatske) Andrije II. (1196.-1204.). Znak polumjeseca i zvijezde su planete Danice ili Venere (Ištar), koji se nalaze i na spomenicima babilonskog kralja Melišapika II. iz 1200. godine prije nove ere. Mladi mjesec je označavao obnavljanje života, a kult su kao takav navodno prihvatila i hrvatska plemena po doseljenu u današnju domovinu.

Grb s polumjesecom i zvijezdom bio je prihvaćen i kao ilirski grb u Hrvatskom narodnom porporodu u 19. stoljeću.

4. Razvoj grbova u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini prvi je I. Jukić u 19. stoljeću počeo pisati o bosanskoj heraldici, posebno o “*ilirskom*” grbovniku, čime su se bavili I. Kukuljević Sakcinski i A. Knežević, a autentičnošću bosanskog grba bavili su se S. Novaković, L. Thalloczy i F. Rački., Ć. Truhelka, N. Radojčić, A. Vučetić, A. Solovjev i Seid Traljić.

S obzirom na kompoziciju grbovne slike i na razvojni stupanj grba, na pečatima pojavljuju se tri vrste grbovnih oznaka, odnosno grbova, shvaćenih u širem smislu. To je, u prvom redu, grupa jednostavnih (općih ili osnovnih) heraldičkih simbola, odnosno figura, zatim grupa grbova sa heraldičkim štitom, te skupina tzv. potpunih grbova, sa štitom, kacigom i čelenkom.

Ovakav poredak grbova imao je i kronološku vrijednost, jer je razvoj grba tekao upravo takvim putem (jednostavna figura simbol na štitu - potpuni grb sa štitom, kacigom i čelenkom).

Jednostavne figure ili opći heraldički simboli upotrebljavali su se samostalno ili u sastavu heraldičke kompozicije, gdje su zauzimale određena mjesta na štitu ili na čelenci. Ovi samostalni simboli nisu spadali u grbove po strogim pravilima zapadnoeuropske heraldike. Kao samostalni heraldički simboli u bosanskim i humskim pečatima dolaze životinje (orao i grifon-lav) i predstava utvrđenoga grada.¹ Mnogo veći broj jednostavnih heraldičkih figura sačuvan je na heraldičkim kompozicijama ili na grbovima u užem značenju. Tu su, opet, životinje (orao, orlovo krilo, lav-grifon), ljiljani, ljiljanova kruna, oklopljena ruka.² Funkciju jednostavnih figura ponekad su vršili i monogrami, odnosno inicijali.³

¹ Orao na pečatu kneza Andrije i Grgura Vukosalića, grifon-lav na pečatu Dragišića - Kosača i grad na pečatima Pavlovića.

² To su: dvoglavi orao u srpskom grbu na dvostranom pečatu kralja Tvrtka I i Dabiše, lav-grifon u Kosača, orlovo krilo u Šubića, orlovska pera u Vlatkovića, ljiljani u Kotromanića, bukete cvijeća u Kotromanića i Vlatkovića, oklopljena ruka u Hrvatinića.

³ Monogram ХАМЪ u Bjeljaka Sankovića, inicijal “T” u kralja Tvrtka II.

U samim grbovnim kompozicijama jednostavne figure sačinjavale su zapravo srž grba, jer svi ostali elementi su manje ili više ustaljeni opći okviri za ove jednostavne, proste ili osnovne simbole.

U razvojnoj liniji grba heraldički štit je stajao između općeg simbola (jednostavne figure) i potpunog grba. Konačno se u heraldici ustalio kao grb pravnih osoba, ali se često iz praktičnih razloga upotrebljavao i kao *pars pro toto* (dio mjesto cjeline), umjesto već postojećih potpunih grbova.

Potpuni grbovi (heraldički štit, kaciga sa velom i čelenka) stajali su na vrhu razvojne linije bosanskih grba.

Najstariji potpuni grb vezan za Bosnu je grb Pavla Šubića, nastao krajem 13. stoljeća: štit sa orlovim krilom, kaciga sa velom i perjanica. Postoji vjerojatnost da je i ban Stjepan II. Kotromanić već na početku svoje vladavine imao potpuni grb.

Potpuni grbovi upotrebljavaju se samo kao simboli pojedinaca ili porodica. Svaki od grbovnih elemenata doživio je svoj razvitak koji se može pratiti i na grbovima sa bosanskih i hercegovskih pečata.

U slijedećem stupnju razvoja ovaj simbol dolazi u okvire heraldičkog štita, da bi se kasnije popeo i u čelenku. Prilikom ovog "*penjanja*" simbol nekada zadržava i mjesto na štitu, pa u tom slučaju zauzima dva mjesta u heraldičkoj kompoziciji. Primjeri sa bosanskih pečata mogu ilustrirati samo pojedine faze razvoja koji se odigravao na širokim prostorima zapadne Europe. Tako npr. Šubićevo orlovo krilo, koje na bosanskom pečatu zauzima mjesto na heraldičkom štitu, kasnije dolazi i u čelenku.

Heraldički likovi su geometrijske forme kojima je površina heraldičkog štita podijeljena na dva ili više polja; ovim likovima se, u stvari, izražavaju osnovne boje grba. Od velikog spektra heraldičkih likova na bosanskim pečatima dolaze samo tri: lijeva kosa pruga na pečatu bana Ninoslava, desna kosa pruga na pečatima Kotromanića i tri desne kose pruge na pečatima Kosača i Vlatkovića.

Heraldički štit je uglavnom slijedio formu bojnoga štita, kao u najstarijim štitovima sa pečata bana Ninoslava, Pavla Šubića i Stjepana Kotromanića približavaju se formi trokuta; u grbovima kralja Tvrtka i Ostoje bočni rubovi štita su jače ispupčeni, pa im bolje odgovara termin *srcoliki*. U hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova osnovne konture tarče su ostale, ali su oba pobočna i donji rub razvedeni u polukružne lukove.

Heraldičke kacige na grbovima sa bosanskih pečata sve pripadaju tipu tzv. dubokih kaciga (*Topfhelm*, *haeume*). Ipak se mogu uočiti tri varijante koje imaju i svoju kronološku vrijednost. Prvu varijantu predstavlja kaciga u obliku lonca sa posebno formiranom plitkom kalotom, kao u grbu Pavla Šubića. Bez odvojene kalote, ali sa snažnim izrezima za oči su kacige na grbovima Kotromanića i Vlatkovića. Kosače u drugoj polovini 15. stoljeća ponovo imaju kacigu sa posebno naglašenom kalotom, ali to više nije bojna, nego čisto turnirska kaciga.

Plášť ili veo je grbovni ukras koji je stalno pratio potpune grbove i s njima se razvijao. Na grbu Pavla Šubića to je sasvim tanka platnena traka sa čipkastim rubovima, koja je padala pozadi kacige. U kraljevskim grbovima plášť je samo nešto širi i bogatiji: ima više nabora i čipkastih ukrasa.

Perjanica - čelenka je u prvoj fazi razvoja pretežno bio dekorativan element grba, odnosno kacige, kao npr. čelenke u grbu Šubića, Kotromanića i Vlatkovića. U drugoj razvojnoj fazi u čelenku dolazi jednostavna heraldička figura, pa tako ona postaje jedan od bitnih elemenata grba (lav-grifon u Kosača, oklopljena ruka u Hrvatinića).

Kruna je tijekom vremena također postala važan element heraldičkih kompozicija. U starije doba pojavljivala se samo kod okrunjenih glava, a kasnije i kod plemića visokoga ranga. U Bosni i Hercegovini krunu u grbu imaju samo kraljevi.

Posebni nosači grbova dosta kasno se javljaju kao specifični dekor heraldičkih kompozicija; tako "nosači" grbova dolaze samo na prijestolnom pečatu bosanskih kraljeva, gdje sa svake strane prijestolja, po dva anđela pridržavaju državne grbove.

Najstariji poznati grb bosanske vladarske porodice vidi se na pečatima bana Stjepana II. i bana Tvrtka. Ovaj grb u svojoj čistoj formi pojavio se još samo jedanput, kao sastavni dio heraldičke kompozicije potpunoga grba kralja Tvrtka II. na pečatu iz 1405. Sam heraldički lik i forma štita ušli su i u lični grb kralja Tvrtka I., pa i u državni grb Bosne po koncepciji Tvrtkovoju.⁴

Nakon proglašenja za kralja, Tvrtko I. je morao i svoj grb prilagoditi novom dostojanstvu. Od starih kotromaničkih insignija, on zadržava štit sa desnom kosom prugom i čelenku u obliku buketa, ali uvodi i sasvim nove elemente: 6 ljiljana na štitu i krunu na vrhu kacige, pa tako dobiva novu heraldičku kompoziciju, potpuni grb sa štitom, kacigom, krunom i perjanicom.

Kralj Stjepan Dabiša nije vršio nikakvih intervencija ni na državnom, ni na ličnom grbu Tvrtkovu, pa je na pečatima mijenjao samo ime u legendi.

Ni kralj Ostoja za vrijeme prve vladavine, koliko je poznato, nije ništa radio u tome pravcu. Tvrtko II. je odmah na početku svoje prve vladavine formirao

⁴ Thallóczy je još davno izišao sa tvrdnjom da je lik viteza na konju (konjanik) porodični grb Kotromanića. Tu svoju tvrdnju temeljio je na činjenici što se u kompleksnom grbu ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete, inače kćerke bana Stjepana II., nalazi konjanik; pored toga, lik viteza na konju vidi se i u složenom grbu bosanske kraljice Katarine, isklesanom na njezinu nadgrobnom spomeniku u Rimu. U direktnim izvorima iz Bosne konjanik se nikada ne pojavljuje u okviru heraldičke kompozicije; konjanički portreti Kotromanića predstavljaju specifičnost pečatnih slika. U tim predstavama dolazi grb na konjaniku, a ne konjanik na grbu. Čitav razvoj heraldičkih simbola, ne dozvoljava opredjeljivanje konjaničkog portreta kao heraldičkog simbola. Pavao Anđelić misli da konjanike na grbovima dviju spomenutih kraljica treba drugačije interpretirati. (Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, str. 281., 309.)

svoj posebni lični grb. On se sastojao od staroga kotromaničkog štita sa desnom kosom prugom, kacige sa plaštem i krune sa perjanicom. Kako se vidi, on je od svoga oca preuzeo samo krunu, ali ne i ljiljane na štitu. U ovakvom postupku nazire se izvjesno vraćanje unazad, bliže porodičnim tradicijama Kotromanića. Kasnije je Tvrtko II. ovaj svoj grb napustio.

Ostoja je izvršio velike izmjene u državnom i ličnom grbu, tako da se ova njegova intervencija opravdano može nazvati grbovnom reformom. On je sa štita izbacio stari simbol Kotromanića, kosu prugu, a zatim i ljiljane, koje je bio uveo Tvrtko I., pa na čitavom slobodnom prostoru postavio kraljevsku krunu. Tako je stvorio novi državni grb "*bosanske krune*", koji je onda unio i u svoj osobni grb, zadržavajući dio Tvrtkove kompozicije: kacigu s plaštem, krunom i perjanicom. Karakteristično je da se Ostoja nije odrekao ni starog državnog grba Tvrtkove koncepcije (štit sa kosom prugom i 6 ljiljana), jer ga je ostavio na tako istaknutom mjestu kao što je zastava.

Za vrijeme druge vladavine, Tvrtko II. napušta svoj prvobitni grb i nikada više ne insistira na starom simbolu, kosoj pruzi. On prihvaća Ostojinu reformu državnog grba u cjelini, a u osobni grb unosi novi detalj (u odnosu na Ostoju), inicijal svoga imena (T), koji stavlja ispod krune na štitu.

Zanimljivo je konstatirati da se u vladarskim grbovima kao najstabilniji elemenat pokazala čelenka u vidu buketa cvijeća. Ona se raspoznaje na konjaničkim portretima bana Stjepana i Tvrtka, na konjaničkim portretima kraljeva sa velikog dvostranog pečata i na svim ličnim grbovima kraljeva. Razlike u predstavama čelenke tako su sitne da nikada ne mijenjaju opći izgled. Tako na velikom prijestolnom pečatu Tvrtka I. (i Dabiše) s obje strane prijestolja stoji po jedan grb.⁵

Štit s kosom prugom i 6 ljiljana stoji i na zastavi koju je nosio kralj - konjanik na reversima velikog dvostranog pečata bosanskih kraljeva. Ovaj grb na zastavi ne mijenja nijedan od kraljeva, pa čak ni Ostoja, koji je izvršio radikalnu reformu kraljevskog i državnog grba. Opravdano je stoga zaključiti da su ovaj grb na zastavi svi bosanski kraljevi smatrali adekvatnim simbolom kojemu i jest mjesto na zastavi, odnosno da su u cjelini podržali simbolizam koji mu je namijenio Tvrtko I.

Isti ovaj grb nalazi se i kao sastavni dio potpunoga grba Stjepana Tomaševića na poznatom "*bosanskom zlatniku*".⁶

Ovi podaci dovoljno jasno govore da je štit sa desnom kosom prugom i 6 ljiljana ustanovljen i za cijelo vrijeme trajanja priznavan kao grb bosanskog kraljevstva (*regni Bosne*).

⁵ Već je pomenuta polemika koja se 80-tih godina 19. stoljeća vodila oko identifikacije grba srednjovjekovne bosanske države. Analiza kraljevskih grbova na pečatima doprinijela je da stvar postane jasnija.

⁶ Isti, str. 287.

Kralj Ostoja je postavio novi grb (štit s krunom) na ona mjesta gdje je Tvrtko I., nesumnjivo, bio postavio državne grbove Srbije i Bosne. Iz ovoga postupka treba zaključiti da je Ostoja iz izvjesnih razloga formirao novi jedinstveni grb koji simbolizira bosansku državu u cjelini, uključujući tu i srpske zemlje. Takav postupak je imao svoga opravdanja u činjenici da ni ostali dijelovi bosanske države nisu bili predstavljeni posebnim grbovima. Takva teorija o “*zemljama krune sv. Stjepana*” upravo je u to doba bila dominantna među ugarskim pravnicima,⁷ a Ostoja je imao prilike da se s njome i bliže upozna. Zna se da je baš Ostoja svoje pravo na bosanski prijesto temeljio i na faktičnom posjedovanju bosanske kraljevske krune, koju je, uz pomoć Mađžara, ljubomorno čuvao u tvrdom Bobovcu.⁸ Stoga štit s ljiljanovom krunom treba shvatiti kao grb svih zemalja bosanske krune ili čitave bosanske države, uključujući tu i nekadašnje srpske zemlje.

Ovako shvaćen simbolički značaj Ostoja državnoga grba dozvoljava i koegzistenciju sa Tvrtkovim grbom Bosne.

Pitanje iz kojih se elemenata sastoji grb kralja Tvrtka I. i odakle su ti elementi uzeti, predstavlja zanimljivo i važno pitanje bosanske heraldike. Već na prvi pogled u ovom se grbu raspoznaju dvije grupe grbovnih elemenata; to su jednim dijelom elementi starog grba Kotromanića, a drugim dijelom novi simboli, koji su trebali pokazati i novo kraljevsko dostojanstvo. Likovne predstave na nekim novcima Stjepana II. pokazuju da je ulogu heraldičkog simbola, odnosno jednostavne figure igrala zvijezda, koje na novom grbu nije bilo.⁹

Postavši simbol u kraljevskom grbu, ljiljan se brzo proširio kao ukrasni i simbolični motiv u raznim granama umjetnosti. Tako npr., u kamenoj plastici motiv ljiljana ukrašava kapitele na kraljevskom dvoru u Bobovcu; u rukopisima, kao što su Mletački zbornik, Hvalov rukopis i drugi, ljiljani čine jedan od najčešćih iluminatorskih motiva na stećcima. Tako je Tvrtkov heraldički simbol ljiljana ušao i u samu ljiljanovu krunu.

Vjerojatno je Tvrtko imao dva dva uzora prema kojima je mogao formirati svoj grb. Jedan uzor je heraldički ljiljan, prvobitno simbol francuske burbonske dinastije, koji je početkom 14. stoljeća preko napuljskih Anžuvina dospio u ugarsko-hrvatsku državu. Prema velikom broju likovnih izvora može se konstatirati da je kruna kralja Karla Roberta, Ljudevita Velikog, kraljice Marije i dr. do

⁷ Tako npr. kralj Sigismund u povelji knezu Ivanišu Nelipiću (1408. god.) govori o “*vječnoj poslušnosti vjernosti, službi i dužnom poštovanju našem veličanstvu i kruni*”. U istoj ispravi govori se i o kruni kraljevstva bosanskog (Starine JAZU, 39., 313.). O apstraktnom pojmu državne krune u

⁸ Bosni, vidi: Sima Ćirković, *Istorija Bosne*, Beograd, 1964., str. 224.-226.

⁹ Mačvanski ban Ivan Morović, po nalogu kralja Sigimunda, provalio je 1405. god. u Bosnu i zauzeo glavni grad kralja Ostoje, zvan Bobovac, gdje se čuvala kruna bosanskog kraljevstva (Starine JAZU, 39., str. 261.-262.). Poznato je da je Tvrtko II. tek za svoje druge vladavine okrunjen kraljevskom krunom (1421. god.)

P. Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, GZM - Arheologija, 1964., str. 165.

u detalje slična bosanskoj kraljevskoj kruni. Stoga bi se moglo pomišljati da su heraldički simbol ljiljana i odgovarajuća forma krune ugarsko-hrvatskih vladara iz dinastije Anžuvina poslužili kao neposredni uzori za formiranje bosanske kraljevske krune i za izbor ljiljana kao heraldičkog simbola.

Porodica Kotromanića bila je ženidbenim vezama direktno povezana sa ugarsko-hrvatskim ogrankom Anžuvina. S druge strane, moguće je da je Tvrtko imao pred sobom jedan drugi uzor: ljiljanova kruna dolazi, naime, na novcima nekoliko posljednjih kraljeva iz dinastije Nemanjića. Osim toga, ljiljan se u Srbiji pojavljuje i na drugim mjestima koja su obično rezervirana za simbole (žezlo, pečati, novac). Misli se da je i u Srbiju ljiljan došao iz Francuske, i to posredstvom Dušanove majke Jelene Anžuvinske. Stoga bi se moglo zaključivati da je Tvrtko, proglasivši se i za srpskog kralja, preuzeo i formu srpske kraljevske krune, a zatim, u duhu suvremenih heraldičkih običaja, detalj iz krune prenio na heraldički štit kao jednostavnu heraldičku figuru.

Značajno je da se križ (kao heraldički lik) nalazio i na jednom od grbova bosanske kraljice Katarine, kćerke Stjepana Vukčića.¹⁰ Kojim putem je križ došao u grb i na zastavu hercega Stjepana ne može se sasvim sigurno utvrditi. Ipak, sve dok se ne pojave neki novi dokazi, treba računati na mogućnost da je ovaj simbol izabran prilikom formiranja samog grba, odnosno prilikom proglašenja Stjepana za hercega. Razlozi za takav izbor mogli su ležati u samoj tituli “*herceg sv. Save*”, ali i u pristupanju hercega široko zasnovanoj križarskoj koaliciji za borbu protiv Osmanlija.

Među specifične simbole koji se pojavljuju i kao vladarski amblemi treba ubrojiti i hercešku krunu, koja se vidi na nekim (monogramnim) pečatima hercega Stjepana i njegova sina Vlatka. Iz popisa hercegova “*blaga*” zna se da je takva kruna i faktički postojala. Ipak, treba konstatirati da ovaj općeniti simbol vlasti nije u Hercegovini nikada postao samostalan vladarski ili državni simbol, niti je ušao u kakvu heraldičku kompoziciju, kao što je slučaj sa bosanskom kraljevskom krunom.

Iz popisa riznice velikog vojvode Sandalja Hranića može se zaključiti da je već Sandalj imao formiran svoj grb ili “*znamenije*” i da je to bio vjerovatno lav.¹¹ Može se pretpostavljati da je taj grb formiran istovremeno sa Stjepanovim proglašenjem za hercega (1448.), tako što mu je kralj Friedrich, zajedno sa hercegškom titulom, dao i grbovno pismo (*Wappenbrief, litterae armales*).

Poslije pada Bosne isti grbovi plemića pali su u zaborav iz raznih razloga, a porodice koje su pobjegle ispred nadolaska Turaka Osmanlija, zadržale su svoje grbove, koja su im tada potvrđivali Venecija, Dubrovačka Republika, Austrija i tako dalje.

¹⁰ Grb na spomeniku bosanske kraljice Katarine u crkvi Ara coeli u Rimu.

¹¹ Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I., br. 340.

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine na temeljima odredbi Berlinskog kongresa, izrađen je zemaljski grb Bosne (crvena ruka u laktu drži handžar u zlatnom štitu) a pod utjecajem Mađara. Isti grb ostao je u upotrebi do 1918. godine.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji Bosna i Hercegovina nije imala svoj grb; ona će ga dobiti tek poslije 1945. godine.

Prvi grbovi Bosne su iz srednjovjekovnog vremena kralja Tvrtka. Po uzoru na Anžuvinski, grb Bosne je bio sastavljen od ljiljana, a od 1878. grb Bosne je crvena ruka, savijena u laktu, drži handžar u zlatnom štitu. Grb Bosne i Hercegovine iz vremena Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine od 1945. godine imao je elemente geografsko-industrijske sa simbolima planina, šuma i teške industrije. Grb je bio rađen na temeljima soc-realističkog umjetničkog djelovanja svoga vremena u kojem su heraldička pravila ignorirana.

U tijeku rata u BiH, heraldički grbovi kao i zastave BiH su nalazili rješenja u historijskoj tradiciji, etnikumu, realitetu zemlje i naroda.

Bosna i Hercegovina kao država triju naroda imala je i svoje nacionalne grbove i zastave. Grb BiH je od 1992. kompromisno napravljen heraldičkim pravilima na temelju historijske tradicije bosanskih grbova od 14. stoljeća iz vremena kralja Tvrtka, koji je također u svom grbu imao ljiljane. Posljednji grb Bosne i Hercegovine nastao je kompromisnim rješenjima Deytonskog sporazuma i europskog protektorata.

Iako su simboli polumjeseca i zvijezde poznati kod mnogih naroda, čak iz vremena babilonskog kralja Melišapika II. iz 1200. godine prije naše ere, u Bosni se koristio u osmanskome historijskom razvoju, a u Hrvatskoj se prvi put koristio u Slavoniji, posebno na novcu (frizaticima i banovcima) u 13. i 14. stoljeću, te početkom 19. stoljeća, kao simbol ilirskog pokreta (Ljudevit Gaj koristi ga je kao ilirski simbol na tzv. "*Gajevoj torbi*").

Grbovi u Bosni i Hercegovini nastali su pod velikim utjecajem Hrvatske i Dalmacije, posebno Dubrovnika,¹² ali i Srbije, i to tek od sredine 14. stoljeća, kada je grb bosanskih vladara bio ujedno i grb bosanske države.

Bosanska dinastija Kotromanići su imali tri grba, a ban-kralj Tvrtko I. uveo je ljiljane (krinove) u svoj grb, koji se održao do pada Bosne 1463. godine.

Poslije pada Bosne grbovi plemića pali su u zaborav iz raznih razloga, a porodice koje su pobjegle ispred Osmanlija, zadržale su svoje grbove, koje im je potvrđivala Mletačka, Dubrovačka i Genoveška Republika, Sveta Stolica (papa), Austrijsko Carstvo itd.

Još u 16. stoljeću nastao je grb Bosne, čiju su autentičnost (kao izmišljeni grb) oborili Franjo Rački i Aleksandar Solovjev.

¹² Stjepan Antoljak, *Pomoćne historijske nauke*, Kraljevo, 1971., str. 125.

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. izrađen je zemaljski grb Bosne: *crvena ruka, savijena u laktu, drži handžar u zlatnom štitu*, pod utjecajem Mađara (Ugra); isti grb je ostao u upotrebi sve do 1918. godine. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) Bosna i Hercegovina nije imala svoj grb, nego je tek poslije oslobođenja, od 1945., dobila novi socijalistički grb BiH: *između šumskih bjelogoričnih i crnogoričnih grančica s listovima nalazi se žitno snoplje iznad kojeg su obrisi planina, a u centru grba dva visoka tvornička dimnjaka, a na vrhu nalazi se crvena zvijezda petokraka*.

Uspostavom nezavisne, slobodne i samostalne države (republike) Bosne i Hercegovine 1992., usvojen je i novi grb Bosne i Hercegovine: *grb od plavog klinastog štita dijagonalno podijeljen bijelom gredom koja grb dijeli u dva polja, a u kojem su po tri zlatna ljiljana*.

Grb Federacije Bosne i Hercegovine

Grb Republike Srpske

“Dejtonski” grbovi u Bosni i Hercegovini

Dejtonskim dogovorom 1995. uspostavljeni su privremeni novi odnosi u Bosni i Hercegovini, s jedinstvenom vladom i parlamentom i s dva entiteta (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska) i triju konstitutivnih naroda: Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Nedugo za dogovorom, rješenjem međunarodne zajednice i evropske unije, Bosna i Hercegovina je dobila novi grb: *na plavoj četvrtastoj podlozi nalazi se žuti trokut, pored čije se dijagonalne strane nalazi sedam punih i dvije polovične bijele zvijezde*.

5. *Heraldička literatura o grbovima*

Azem Kožar i Ivan Balta, *Pomoćne historijske nauke*, Tuzla, 2003.

Ivan Balta, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, Osijek, 2000.

Azem Kožar, i Ivan Balta, *Pomoćne historije znanosti i Arhivistika*, Tuzla, 2004.

Ivan Balta, *Heraldička analiza hrvatskih državnih obilježja*, Život i škola, br. 4., Osijek, 1992., str. 335-351

(grupa autora), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990.

Aleksandar Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, NS, 9., Sarajevo, 1954.

Aleksandar Solovjev, *Postanak srpskog grba*, Šišićev zbornik, Zagreb, 1929.

Bartol Zmajić, *Heraldika*, Zagreb, 1972.

P. Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, GZM - Arheologija, 1964.

Mirko Valentić, *Pojava, tumačenje i razvitak grbova u Hrvatskoj*, Zagreb, 1967.

St. Novaković, *Heraldički običaji u Srba u primeni i književnosti*, Godišnjica N. Čupića VI., 1884.

St. Dimitrijević, *Grbovi srpskog patrijarhata*, Bogoslovlje, 4., 1929.

St. Stanojević, *O srpskom grbu*, Glasnik Istorijjskog društva, 3., Novi Sad,...

M. Marić, *Predstave grba na srpskom srednjovjekovnom novcu*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 1965.

Pavao Ritter Vitezović, *Stemmatographia sive armorum Illyrico um delineatio, descriptio et restitutio*, Wien, 1701.

(grupa autora), *Grbovi Jugoslavije*, Beograd, 1934.

Božidar Šekularac i Marko Atlagić, *Pomoćne istorijske nauke*, Priština, 1997.

Stjepan Srkulj, *Priča o hrvatskom grbu*, Zagreb, 1925.

Heraldička revija “*Vitezović*”, revija “*Glasnik heraldike*”, časopis za heraldiku, Zagreb, 1903...

Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971.

Ivan Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg, 1899.

Heyer Rosenfeld, *Der Adel von Königreich Dalmatien*, Nürnberg, 1873.

Csergeo Geza, *Der Adel von Ungarn*, Nürnberg, 1894.

Milan Rešetar, *Pečat, zastava i grb Dubrovačke republike*, Dubrovnik, 1909.

Miroslav Brandt, *O neustaljenosti u upotrebi hrvatskog grba*, Zagreb, 1971.

Marijan Grakalić, *Hrvatski grb*, Zagreb, 1990.

Lajos Thálloczy, *Südslavische Heraldische Studien*, München, 1914.

Gustav Šamšalović, *Šahovsko polje u heraldici srednjeg vijeka*, Zagreb, 1925.

Vjekoslav Košćević, *Hrvatski i srpski grb*, Zagreb, 1909.

Josip Smodlaka, *Zemlje Južnih Slavena i njihovi grbovi*, Split, 1931.

Derkvillem Visser, *Flagen, Wappen, Hymnen*, Augsburg, 1994.

Josip Smodlaka, *Zemlje Južnih Slavena i njihovi grbovi*, Split, 1931.

Franjo Rački, *O starom bosanskom grbu*, Rad JAZU, Zagreb, 1890.

Seid Traljić, *Palinićev bosanski zbornik*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 1., Zagreb, 1954.

Pero Čimbur, *Natjecanje za grb*, Zagreb, 1985.

Vjekoslav Košćević, *Hrvatski i srpski grb*, Zagreb, 1909.

Adam Eterović, *Croatian and Dalmatian Coats of Arms*, Palo Alto (kod San Francisco), California, 1978.

Emil Laszowski, *Artis heraldicae notitia brevis*, Zagreb, 1909.

Osjećajna sigurnost u funkcionalnoj civilizaciji

Jedan filozofski razvijen svjetonazorski (p)ogled

Schlagwort

Kamo ide urbanističko planiranje i zbog čega život u 16 svjetskih metropola postaje *kaotičan*, te kako pronaći *ljudsku mjeru* i život primjeren svim kategorijama stanovnika, pokazuje ovogodišnji bijenale arhitekture u Veneciji, koji se od danas otvara za posjetitelje. (...) Zagrebački arhitekt A. R., kojega je za povjerenika izabralo Ministarstvo kulture, razradu teme "*Između sistema*" povjerio je riječkim arhitektima S. R. i I. T. sa suradnicima."

("Bolji život u 16 svjetskih megalopolisa" - *Večernji list*, kultura - vijest, 09.09.2006., 16:50; naglasak, R. K.)

Gradovi kao institucionalni i ogledni konglomerati svega onoga što *civilizacija* danas znači, već odavno slične mravinjake u kojima vladaju sasvim jasno određena, svima razumljiva pravila, ali ujedno i velika individualna beznačajnost – zbog izvanredno naglašene važnosti *funkcionalnosti* u životu društva(!) - svakog člana "mravlje zajednice". U suvremenosti opstoji isuviše mnogo faktora, i svakim ih je danom pa i satom sve više (s obzirom na razvoj informatičkih tehnologija), što utječu na ljudski život i čine ga objektivno i doslovno nepreglednim. Možda je zbog tehničke orijentiranosti i specifičnog racionalnog oblika zapadnjačke otuđenosti, ovakvo stanje tipičnije na Zapadu nego na Istoku, - ...iako se nigdje drugdje u svijetu ne troši više truda na individuu i ne govori o njoj.

U sveopćem, globalnom ili, bolje totalnom, funkcionaliziranju svega i svačega - *osjećanja* su ta koja se ne daju (zaista) skriti i ne daju, nikada do kraja i nika-

da trajno, funkcionalizirati i koja nas češće opterećuju i “smetaju” kao suvišan “balast” svojom otvorenosti i neposrednošću, samo ako se odnose na stvari ili ciljeve, do kojih nam je zaista stalo. U takvom zastranjenom svijetu, sve nam je drugo važnije od *osjećanja*... - ako sebi ponekad uopće i dopustimo luksuz što slutiti ili razmišljati o osjećanjima, i ako uopće i znamo (na razini izgrađenog ili usvojenog pojma) što o njima – ...pa ćemo tako i najiskrenije izljeve najraznolikijih varijacija i nijansi osjećanja ljubavi ili mržnje spremno zatomiti. Prepustit ćemo osjećanja svakakvom “zanemarivanju” ili “potiskivanju” zbog bilo kakvog cilja, primjerice *napredovanja* u karijeri, *vlasti* u državi, materijalnog *bogatstva*, *uspjeha* u znanosti, *ugleda* u zajednici, *zadovoljstva* u preljubu, *imagea* popularnog i zanimljivog pojedinca, itd... (Na razini kolektiviteta ponašaćemo se na sličan ili jednak način.)

Općenito se otuda kod stanovnika gradova (no uvjetno i ruralnih područja jer “*globalno selo*” osobito zadnjih decenija potiskuje *prava sela*) može prepoznati (ili bolje rečeno *učitati*) naročit egzistencijalni osjećaj *bačenosti* – što je svima dobro poznata i jedno vrijeme popularna teza **Sartreove** filozofije egzistencije – osjećaj, koji kao izraz jednog “duha vremena” jednako može važiti i danas. Riječ je o poznatom generičkom doživljaju čovjeka što opstoji na kaotičnom doživljaju svijeta i slučaju, te je u odsustvu bilo kakvog “višeg” smisla osuđen na slobodu i odgovornost izgrađivanja vlastitih vrijednosti.

Sveprisutnom funkcionalnošću se, međutim, ovakva egzistencijalna *nesigurnost* ne da svladati; naprotiv, ona je svojom sustavnošću (na štetu prvenstva individualnosti) nužno i potiče. Pristajanjem izvjesne *većine* uz ovakvu svijest, *osjećajno doživljavanje* svijeta bit će uništeno u korist “mrvljive funkcionalnosti”, a to se ne bi trebalo desiti. To je *raison d’etre* ovog oglada.

I.

Nasuprot takvom fantastično složenom, vrlo često iracionalno teškom i inultima linea, *moralnom* stanju odnosa u naglašeno ljudskom svijetu, te u sveopćoj i najprirodnijoj (pa, također i *životinjskoj*) a, u svakom slučaju i bjesomučnoj, ljudskoj potrazi za najraznovrsnijim oblicima *sigurnosti* - (izvjesnim “rješenjima” za izlazak iz nelagodnog egzistencijalnog stanja) kao što su politički, materijalni, fizički, emotivni, metafizički, transcendentni ili neki drugi oblik – smatram, *emotivni oblik sigurnosti* najvažnijim, što ću u nastavku, nadam se i pokazati.

No, odmah se na početku i istodobno opravdano, može svakome učiniti isuviše preuzetnim, htjeti pridati tako veliki značaj nečemu, najčešće svakodnevnom i običnom, zapravo trivijalnom, kao što su *osjećanja* i (*ne*)*sigurnost* u njima. Naročito, nasuprot - mnogi će, pretpostavljam, obavezno odmah to htjeti primijetiti - “očigledno” važnijima: *materijalnoj*, *političkoj*, *fizičkoj*, (...), *sigurnosti*.

Namjesto spomenutih i (očekivano) potrebnih razmatranja i svih gore pretpostavljenih oblika sigurnosti, na žalost, zbog *neophodnih* opsegovnih i značenjskih okvira ovoga eseja fokusirat ću se samo na *osjećajnu sigurnost* i time zadovoljiti, a ostale otkloniti za ovaj ogled po našem sudu, metodički ključnim spoznajno-teorijskim stavom.

Spram našeg su naime specifičnog položaja ljudske vrste kao *homo sapiensa*, svi ostali oblici sigurnosti po svojoj prirodi “*izvanjski*” i postavljeni i uvjetovani, te je mogućnost naše osobne, pozitivne i potpune kontrole nad njima zaista minimalna. A kroz naše daljnje lančano i kauzalno nadovezivanje, na druge, uvijek slične ili iste uvjete, oni, kao takvi (“*izvanjski*”) samo još više uvećavaju nesigurnost pojedinca, odnosno, multipliciraju je.

Također iz takvog (u najvećoj mjeri apstraktnog) uvida u “položaj čovjeka” zaključujem kako sve možemo i steći i izgubiti: i politički položaj i materijalno bogatstvo i fizičku sigurnost i vjeru u prijatelje, u filozofski sustav, vjeru u boga,... i tako dalje, ali ne i vlastita osjećanja za koja *to* ne važi. Osjećanja uvijek dolaze *iznutra* jer su uvijek već u nama i uvjetovana su u najvećoj mjeri od nas samih. Drugim riječima, o nama samima najviše ovisi i kako se osjećamo i kakvi smo.

Skica funkcionalnog sustava u tri etabrirana mnijenja

Dominaciju *funkcionalnosti* je neophodno, a promatrajući ponašanje *većine* populacije iz *makro* perspektive kao i s aspekta *voluntarizma*, pojmovno najprije granično obilježiti s nekoliko socijalno-egzistencijalnih uvida ili ideja (ovdje tri), a ujedno i etabriranih *mnijenja*, kao društvenih postulata što ne trebaju dokaza, jer se većinski prećutno uzimaju kao istiniti.

Prvo, razvijena funkcionalnost podrazumijeva optimalno zadovoljavajuću *ekonomsku* funkcionalnost – (hrana, stan, odjeća), te se upravo najčešće ovdje na ovoj razini egzistencije otvara najširi prostor za najraznovrsniji *osjećajni voluntarizam* odnosno izražavanje samovolje u osobnom iskazivanju i ponašanju.

Drugo, funkcionalnost suvremenih društava pretpostavlja ispunjene izričite zahtjeve za *institucionalnom* funkcionalnošću svih individua uključenih u sustav i to na isti način, kako od “posljednjeg” formalno registriranog društva ribolovaca recimo, tako i od “najprimjernije” državne organizacije, uvijek jednako.

U odnosu na samu “funkcionalnost” ovaj je zahtjev i viši i teži od prvog, pa kao takav izaziva češće i intenzivnije osjećajne *frustracije*, *nezadovoljstvo* i *konfuznost*.

U suvremenim uvjetima tržišta rada zbiva se to kada, na primjer, internacionalna javnost ili bilo koja od nacionalnih zajednica inzistira na permanentnom obrazovanju i spremnosti svojih građana na prekvalifikaciju, zbog sve zahtjevnijih društvenih potreba za novim zanimanjima. Slučaj je isti i sa standardnim

zahtjevima jedne državne uprave za savjesnošću i pedantnošću njenih činovnika u izvršavanju radnih zadaća, važnih za njeno uspješno funkcioniranje.

Treće. I posljednje, optimalno uspješno funkcioniranje bilo koje interesne društvene grupe ili organizirane zajednice u najširem kozmopolitskom, užem nacionalnom ili još užem strukovnom, generacijskom, spolnom ili drugom sličnom smislu, zahtijeva od individua u ponašanju i stalnu *vanjsku*, funkcionalnu *usklađenost* ili *uklopljenost*. Ovaj je zahtjev najlakši, ali ujedno i onaj kojeg redovito prate najburniji osjećaji (*ne*)*zadovoljstva*, obično višestruko pojačavani osjećajem pripadnosti skupini s kojom se socijalno ili prirodno poistovjećujemo.

U nekim društvenim situacijama to vrijedi osobito. Uzmimo na primjer obilježavanje važnijih nacionalnih blagdana. Usklađenost se jasno iskazuje kroz manje-više prikladan način odijevanja, pretežito konzumiranje tradicionalno odabrane hrane i kroz ekstatično ceremonijalno ponašanje.

Određeni obrasci kao supkulturni standardi važe, na sličan način i u ponašanju urbanih skupina, koji obavezno moraju sadržavati određeni stupanj grubosti, govor u slengu i izvjestan broj psovki.

* * *

Očekivano, može se primijetiti kako ovdje i sam suvremeni funkcionalni politički sustav civilizacije, koji je predmet ove analize - jer su u njemu kao takvom *osjećanja* zapostavljena, sadrži u sebi svoj vlastiti *osjećajno* sigurnosni “okvir” ali ništa više od toga, pa se može reći da ima sekundaran (ne i inkompatibilan) značaj za cjelokupan izvod moje teze. Drugim riječima, većina populacije već i na ovoj funkcionalnoj razini značajno nalazi svoje životno ispunjenje, pa i *osjećajno* (doduše na racionalno nedovoljno svjestan način) a ne samo (iako prije svega) funkcionalno-ideologijsko zadovoljstvo zbog uspješne uklopljenosti u sustav.

U sva tri gore naglašena momenta ako “*vi niste takvi*” onda ste, razumije se, nefunkcionalni u najvažnijem i suštinskom obliku postojanja, pa prema tome i neprilagođeni i neusklađeni, odnosno, čudak ste (a možda i “izrod”, tko zna) koji stoji, ili bolje, “strši” nasuprot duhu “funkcionalizirajućeg bitka” ljudske vrste.

Ujedno se ono najvažnije ovdje redovito zaboravlja, a otprilike onako kao “zadnja rupa na svirali”, da istina u filozofiji kao i znanosti uglavnom nikada nije stvar samo (*ne*)*slaganja* većine - već “stvar” argumenata i dokaza, (pozitivnih) znanja ili činjenica, te logičke/matematičke nužnosti.

Sporna rješenja: ispijanja ogromnih količina kave i različita in ponašanja

U samoj filozofiji *individue* - a čitava filozofija egzistencije i nije ništa drugo do filozofija *individualnosti* nasuprot *sustavu* još od vremena **Kierkegaarda** i **Hegela** do danas – ovdje je sada relevantno slijedeće pitanje: u čemu su sadržani izričiti odgovori na problem sveprisutne funkcionalnosti?

Apstraktno, prije svakog detaljnijeg raspravljanja, oni bi bili u trajnom i tihom otporu i zapravo u pravoj strategiji otpora spram funkcionalnog sustava kroz izraze vlastitog ponašanja i navika, osobnosti, temperamenta; zatim, kroz njegu vrijednosti obiteljskoga života koje se ne daju ukalupiti, i naravno, kroz njegu kreativnog i svih drugih pozitivnih oblika djelovanja u okvirima redovnih i formalnih poslova, individualno ili/i zajedno s drugima.

Svačiji osobni svjetonazor doduše, pa i pojedinačno mišljenje o izdvojenom predmetu koje “drži do sebe” hoće ili čak mora iz etičkih razloga - ako ni zbog čega drugog, uvažavati mišljenje *većine* neke “grupe” - pri tome je svejedno o kojoj i kolikoj *grupi* je riječ, te izgrađivati (i) u interakciji s njom svoj svjetonazor. *Svaka* je individua nadalje, jedinstvena *po sebi* u onom smislu u kojem je to u vezi sa “žabljom perspektivom” tzv. malog čovjeka dole naglašeno i žarišni je fokus svjetonazora. Na koncu, ako je neka individua više zainteresirana za odgovore na vlastita pitanja, koja nisu samo *prvi* plod egzistencijalne brige, nego i “nešto više” od toga u smislu “potpunosti”, “podrobnosti”, “osobne zainteresiranosti”, takav pojedinac uputit će se razumljivo i “prirodno” dalje, od *svjetonazora* u pravcu *filozofskog mišljenja*, odnosno filozofije.

Umjesto svega toga, na žalost, *funkcionalizirani pojedinac* u najvećem broju slučajeva je u položaju, prije svega, izvanjski uvjetovanoga pojedinca koji se obavezno odnosno “dobrovoljno-nužno” podvrgava svom poslu/zanimanju (za *plaću* kojom rješava svoje nužne egzistencijalne brige) i to u uvijek određenom vremenu (“od – do”); on radi posao koji iskorištava mali postotak njegovih sposobnosti ili talenata, zbog čega se trajno i s vremenom sve više osjeća loše, što je **Marx** najbolje primijetio; i to je pojedinac čija je komunikacija vertikalno hijerarhijski usmjerena, hladna i opterećujuća, jer je izgrađena na finansijskoj moći (vrijednosnom “zlatnom teletu”) sudionika u poslovnom pothvatu (bilo kojem), dok “horizontalna” na običnoj ljudskoj osnovi postaje zanemariva (jer u uvjetima *moći* sustava ova “banalno *blijedi*”) po snazi utjecaja na formiranje *individue*.

Pojedinac je zato od pritiska takve funkcionalnosti prisiljen tražiti “spas” skoro redovito u izrazito naglašenom afektiranom načinu privatnog života - u većini slučajeva neuspješan, jer “rješenja” za kojima poseže trenutno rasterećuju a ništa ne rješavaju: kao kod djelovanja na simptome a ne uzroke neke štetne pojave ili bolesti. Pojedinci ili čitave obitelji se prepuštaju neumjerenom i nekontroliranom uživanju u najraznolikijim privatnim situacijama, aranžmanima te ambijentima s prijateljima uvijek, poslije ili izvan posla; u neumjerenom to jest,

svakodnevnom druženju i neumjerenim, visokoparnim razgovorima a na banalne teme, uz neizostavno ispijanje “ogromnih” količina kave.

Odatle proizlaze i razni oblici “ludila” kao ponašanja koja su, kaže se “in” ili “cool” a u kojima dolazi do grupnih pražnjenja (“ludovanja”) od trajnih grupnih frustracija: kroz modu u odijevanju (recimo: goli trbusi), pravu pomamu za novim modelima nekih uređaja (mobiteli), ili kroz obožavanje nekih vrijednosti u određenim krugovima, npr. kulturni filmovi (“Apokalipsa danas”), ili kroz slijeđenje nekih nepisanih pravila ili dogmi u javnom mišljenju (npr. u BH macho muškarac s izvanbračnim vezama kao “pravi” muškarac), ili političko slijeđenje nacialne matrice (recimo: HDZ), i tako dalje.

(Ovakvim opisom dotaknut je u ideji samo “vrh ledenog brijega”; šteta od takvih ponašanja u svakodnevnici je daleko šira, konkretnija i veća.)

Potpuno pozitivan rasplet u korist individue i njezinih osjećanja

U sklopu ovako skiciranog “*funkcionalnog*” života većine individua, a koji se baš nasuprot tome treba osloniti na vlastita osjećanja a ne na funkcionalni *kolektivizam*, svakako će najteže (zbog pretežitog *utjecaja društva nad većinom* pojedinaca) biti ostvariv zahtjev za kontinuiranim, reproduktivnim ili stvaralačkim, radom u skladu s etičkim normama.

Ipak, pod razumnom pretpostavkom relativno stabilnih društvenih okolnosti i ekonomskoga prosperiteta, demokratske vlasti te većine stanovnika jedne zemlje odraslih u prosječno stabilnim obiteljima i nužnim bar minimalnim ekonomskim uvjetima, ova se “sustavna” teškoća može djelomično savladati i vanjskim angažmanom pojedinaca, kroz različite oblike dodatnih, recimo obrtničkih interesa, kroz hobije i druge, slične načine.

Potpuno pozitivan rasplet u korist individue i njezinih osjećanja može se zasnovati u našoj univerzalnoj psihofizičkoj potrebi za *ugodom* koja ima osobinu prožimanja cijeloga kompleksa naše ličnosti sa njoj prirođenim ili stečenim osobinama i sposobnostima, odnosno talentima. I, nadalje ključ je raspjeta u našem (kao što nas racionalistička (europska) kultura uči od **Descartesa**) većem ili manjem – (u ovom slučaju je nevažno) svjesnom *odnosu* spram takvog “stanja stvari”, odnosno u našem viđenju sebe kakvi smo, svijeta oko nas i vrijednosti koje postavljamo, kao ciljeva.

Naime, preko ugone to jest neugode kao temeljnog egzistencijalnog fenomena na kojem *dublje* “funkcioniramo”, naša *osjećanja* nas uvijek nekako vraćaju u nas same i našu *mjeru* - bez obzira na to *tko* smo, u kakvoj se *situaciji* nalazimo, na kakvom smo (društvenom) *položaju*, itd. (neovisno o bilo kojoj individualnoj ili kolektivnoj razlici ljudskog bića) – na našu najvažniju perspektivu, “malu”

žablju perspektivu s pogledom “odozdo” (s obzirom da “funkcioneri” hijerarhijski uvijek nekako gledaju “odozgo”), a u kojoj najbolje znamo svoje vrline i svoje slabosti, osobne i ujedno autentične, vrijednosti i ciljeve, pa se u takvoj “koži” prosto najviše osjećamo kao svoji i kao ljudi.

Zato se u takvoj trajno difuznoj a *nefunkcionalnoj* perspektivi između ostalog, na primjer, kao daleko najvažnije pokazuje egzistencijalna (neko će rado reći: *puka*) briga, hoćemo li u slučaju *oskudice*, sutra *moći steći i imati* što jesti, a u suprotnom slučaju – *izobilja*, hoćemo li se *moći ili/i znati ograničiti*. (Blagostanje će također kao izobilje u bilo kojem svom *neumjerenom* obliku, automatski izazvati po (heraklitovskom) načelu suprotnosti teškoće u funkcioniranju ličnosti, zbog čega će trpjeti temperament, etička načela, kondiciona sposobnost recimo u sportu, ili nešto već drugo.)

No ni to nije sve. Uz to, izvanredno važnim se pokazuje, još i *kako* se prehranjujemo: *umjereno* (kako bi od nas to tražio već **Aristotel** i sva kasnija *etika dobara do Kanta*) u skladu s *jednostavnom ugodom* - (a koja isključuje sve naše, najčešće nametljive i sebične, a priorne, pretpostavke o kvaliteti, raznovrsnosti, količini te ukusu hrane) – ili *ne*.

(Sve to i u slučajevima svih preostalih izrazito egzistencijalnih potreba za stanom, zdravljem i seksom na sličan ili isti način kao vrijednosno jednako poželjno ponašanje također moramo uzeti u obzir.)

Asimptotska filozofska rješenja: autentično življenje, redukcija mnijenja, plemenitost

Međutim, usprkos svim našim kompasima i svim našim sidrima, svom našem pouzdanju u vlastite snage i vlastite sposobnosti i iznad svega, *osjećanja*, mi se ipak vrlo često ljuljamo kao svjetlo svijee na vjetru, mi posrćemo i pridržavamo se prvog na što naidemo i uvjeravamo sami sebe u ispravnost naših ideja i našeg mentalnog kursa ili pak izričemo molitve bez kraja i bez forme, mantramo, svako na svom jeziku i svako svom bogu, zapravo, mrmorimo u nevolji u poluglasu i jednolično, jedva čujno ali intenzivno kao slijepi miševi, ultrazvučne talase visoke frekvencije, tražeći sigurnost.

U ljudskom položaju biološki (također) veoma krhkog živog bića vidljiva je i česta potreba takozvanog običnoga čovjeka i za ontičkim utemeljenjem a ne samo u *osjećanjima* - na primjer u prostranstvima bitka *nežive* prirode. Ali uvijek iznova se On, međutim, u svemu tome nužno samo “gubi”, pokušavajući pojmiti ono neshvatljivo, njenu beskonačnost.

U tom traganju za ontološkim odgovorima bitka *svijeta* i *čovjeka* njemački filozof **Martin Heidegger** je, u dekonstrukciji čitave dosadašnje ontologije,

došao do otkrića (neontoloških, postmetafizičkih) egzistencijalnih odgovora o položaju Čovjeka – označenog kao “Tubitak” - “Dasein” (određenog *vremenom* to jest, tubivstvovanje znači “bivanje ka smrti”) - bitno obilježenog modelom *neautentičnog življenja većine*, izraženog povratnom zamjenicom, odnosno, pojmom *das Man* (“Se”) ili *Man*: postojanje je neautentično uvijek onda kada npr. čitamo novine “kao i drugi”, sudimo “kako se sudi”, gledamo “kako se gleda”, itd.

Takvom postojanju nasuprot je kao egzistencijalna modifikacija toga *Se* moguć autentični oblik postojanja.

U teoriji spoznaje **Edmunda Husserla** iz samih fenomena pa i *osjećanja* u našoj ličnosti, onako kako nailaze, nužno je potrebno *reducirati* ono što je “doksičko” sadržano u njima, a kako bismo time bili u mogućnosti približiti se i dohvatiti *bit* sveukupne stvarnosti. Rješenja koja nam nudi Husserl u svojoj fenomenologiji, kao jednom od pravaca novovjekog filozofskog mišljenja, znače odbacivanje (“stavljanje u zagradu”) “mnijenja” kojih se slijepo pridržavamo. A to svakako znači i dati šansu čovjeku s iskrenim i istinitim *osjećanjima* - što je sve također podržano posebnim projektom logike, prije svega, kao osnove svake znanosti i filozofije kao znanosti, a preko toga i sveukupnog društva.

U filozofiji budizma su *osjećanja* jedno od žarišta interesa koja trebaju proći posebnu kuru pregaranja, što ima za posljedicu proizvodnju izrazito plemenitih čuvstava. Utoliko samo ukoliko osjećanja proizvode sreću jednako kao i bol, utoliko su ona i nepoželjna jer zajedno izazivaju i osjećaj gađenja.

Redukcija doksičkih stavova sadržanih u osjećanjima i ovdje je veoma važna. Redukcija se međutim odnosi ne samo na osjećanja, nego i na elementarna čula, volju kao i mišljenje. Krajnji rezultat takvog procesa kontemplacije bi trebao biti postignuće stanja bez želje, iza egzistencijalnog dualiteta dobra i zla, koje se naziva nirvanom.

II.

Naglašavanje se osjećanja u svakodnevnim razgovorima najčešće čuje na ovaj način: “*osjećam se* raspoloženim/nom/”, “*osjećam se* zadovoljnim/nom/”, “*osjećam se* prevaren/i/o/m” ili, “moja *su osjećanja* konfuzna” ili, kako “*je netko (bez)osjećajan*” a, česte su prilike i pozivanja na *osjećaj* kao intuiciju kojim se “predosjetilo” zbivanja.

“Sadržaji” naših svakodnevnih razgovora nisu i onaj važniji dio, osobito ne u onim “ozloglašanim” trač razgovorima, nego su to uvijek *osjećanja* što ih (*sadržaje*) koriste kao vlastito sredstvo prenošenja i to u ambivalentnim parovima (tobože nezainteresirano): ljubavi – zlobe, velikodušnosti – zavisti, simpatije - nesimpatije, zaljubljenosti - ljubomore, milosrdnosti - surovosti, zainteresiranosti - ravnodušnosti,... I tako dalje.

Po inerciji smo, kao i linijom “manjeg otpora”, skloni u takozvanom prosječnom mišljenju o *osjećanjima* pozitivno misliti, a zanemariti ružno. Doprinos je toga možda i beletristika i šund literatura po novinskim kioscima. No i zbog takvoga su optimizma emocije više osnov našeg pouzdanja nego nesigurnosti iako, možda na “prvi pogled” to i ne mislimo a u odnosu na druge tobože “jače” izvore sigurnosti.

U bar politički još uvijek muškom svijetu osjećanja su više nešto što ne treba pokazivati, pa se stoga čini da ona ni ne mogu biti “nešto” kao *oslonac* a - kao fizički jači muški spol čini se ionako treba “manje” sigurnosti. *Osjećanja* više vezujemo uz žene, dok muškarcima pripisujemo uzdržanost, češće iskazivanje volje i rezoniranje.

Naša osjećanja u ponašanju i na licima u pozitivnom obliku kada i ne primjećujemo, nalazimo, podrazumijeva se u suprotnim raspoloženjima, razočaranja, u potištenosti ili tuzi, rezignaciji; u povrijeđenosti ili razdražljivosti, ili u strahu... No ova primjedba nije argument protiv *osjećanja* kao izvora sigurnosti, već klišeizirana istina o “dobro i lošoj strani” svih stvari.

Osjećanja nas doduše, moram priznati, mogu i neugodno iznenaditi odnosno “izdati” i tako učiniti nesigurnim. Osjećanja se “nekako” suviše spontano “ponašaju” već prema tome što smo (ne)prilično uradili, rekli ili čak samo pomislili, ne daju se odrediti i čvrsto “uhvatiti” kao nešto “završeno”. Općenito se teško kontroliraju. Ali i onda, u suprotnom slučaju, kada osjećanja kontroliramo, lako možemo doći u nepriliku da nam se prigovara uštogljeno držanje, a ako ih uopće ne kontroliramo, neotesanost.

Značaj osjećanja za razvoj i trostruki suodnos s mišljenjima i htijenjima

U znanosti su psihologije *emocije*, uz percepciju i individuaciju, među najvažnijim dijelovima ličnosti. *Osjećanja* su, baš kao i *razumske sposobnosti* ili *volja*, fenomeni iskazivanja osnovnih obilježja svake ličnosti, na kojima se kao takvima takozvani prosječan čovjek rijetko “zadržava” na bilo koji način (per definitionem tu ne ubrajam stručnjake s područja psihologije, književnosti, filozofije i drugih srodnih područja). U svakom slučaju je izričit govor o *osjećajima* uvijek apstraktan i zato “težak” govor.

Važi to doduše i za svaki *filozofski* govor.

Emocije se javljaju kod čovjeka već u najranijem životnom razdoblju, prije svih drugih, kasnije pokazanih a genetski latentnih sposobnosti. U najranijem periodu dojenčeta, uz nagon za hranom prisutne su još jedino emocije: s *plaćem* beba dolazi na svijet i to “kao da” pamtim (youngovski arhetipski nesvjesno čini se), kao što se uostalom, vrlo rano beba počinje i *smiješiti*. Iz ove je činjenice u najmanju ruku razvidna elementarna priroda *osjećanja*.

Relativno se često o *osjećanjima* (još uvijek) arhaično pretpostavlja kako “stanuju” u *srcu* ili *plućima* (duša ili duh zamišljeni kao nevidljiva esencija), a za *mišljenje* ili *razum* (prema pretežitom slaganju osjećanjima suprotna sposobnost) – fiziološki je potvrđeno mjesto *mozak*, dok se za *volju* ne bismo možda prevarili, vezujući je uvjetno uz *trbuh* (iako uz njega tipično kao gore ništa ne vezemo) – kao najbliži simbol opstanka i najraznovrsnijih interesa.

Osjećanja čini se više izgrađuju nas nego što mi oblikujemo njih.

U osjećanjima natopljenim životnim iskustvima čini se nastaje – vremenom se postupno razvijajući u ljudskom biću – čitava jedna “osjećajna mreža” što, presudno obilježavajući naš karakter, autonomno dalje procjenjuje *nove prilike* kontinuiranim “analizama” na samo sebi svojstven način. Nove dojmove neko kraće ili duže vrijeme uvijek nosimo sa sobom, ponekad i vrlo dugo – svakako se da zamisliti i takve osjećajne komplekse o kojima razmišljamo i čitav život – a onda ih na kraju uklapamo u našu osobnu “osjećajnu mrežu”, “sustav” ili “emotivni svijet” – ili, odbacujemo. I to vjerojatno je, na milione takvih svakodnevnih socijalnih, estetskih, interpersonalnih, pragmatičnih, konfliktnih ili nekih drugih, njima sličnih osjećajnih situacija.

Ali i mi možemo doprinijeti izgradnji vlastitih osjećanja, naš *odnos* prema njima nam može pomoći.

Važno je naime to jesmo li u “dosluhu” s osjećanjima, odnosno koliko smo spremni “otvoriti se” ili “zatvoriti” za njih. Otvorenost prema osjećanjima će uzrokovati slobodoumnije ponašanje i osjećaj veće lične sigurnosti.

Plodotvorno je za unutarnji razvitak i kada *osjećanja* vrlo često razmjenjujemo i izražavamo u komunikaciji s Drugim, ali i onda kada se “družimo” s osjećanjima, fiktivno, kroz oblike mentalnog rada u znanostima, umjetnostima ili u kulturi.

Na koncu, kako bi nam *osjećanja* bila izvor našeg samopouzdanja nije nevažno stavljamo li ih svjetonazorski “ispred” drugih komponenti naše ličnosti.

Osjećanja su nadmoćna mišljenju jer osjećanjima možemo misliti, ali obrnuto ne vrijedi (mišljenjem ne možemo osjećati). Razumom doduše možemo zamišljati, dok samu *imaginaciju* moramo ostaviti po strani, jer spada izvan ovdje uspostavljenog razlikovnog okvira.

Misli se također mogu lako raspasti u ponor beznačajnosti ili biti potpuno odbačene kao neistinite ili nelogične, dok se nekih osjećanja možemo samo stidjeti, težiti ih prevladati ili obogatiti, ali ne i odbaciti.

Sva su i svačija *osjećanja* važna i patetična (“rajska” ili “paklenska” – po *sreći*, odnosno, *patnji* što ih uvijek prati) i u krajnjem svom izrazu neizbježna, jer Mi možemo npr. – *ne razmišljati*, ili – *ne htjeti*, ali nikako ne možemo – *ne osjećati* (osim ako smo pokojni). (Na ovom mjestu bi imao pravo *stari Epikur*, opet kao

nekada davno reći kako se smrt nas ne tiče: *jer dok ima nas - nema smrti, a kada ima smrti - nema nas!*)

Prema *osjećanjima* je položaj mišljenja u nesumnjivoj prednosti samo u slučaju tročlanog suodnosa prema *volji*, jer samo racionalna misao može suspregnuti volju i prisiliti je na izvjesna pravila i red koja su mišljenju svojstvena ili iz njega proizlaze.

Značajan poput postulata, ovaj je stav teoretsko-politički ključan za postojanje svih političkih i društvenih struktura u kojima se u svom jedino mogućem obliku, odvija život političkih zajednica i u kojima je uvijek najprioritetnije, voluntarističko zadovoljavanje najraznovrsnijih interesa. U tom su smjeru razumljivo opravdani i svi pozivi za susprezanjem osjećanja u raspravama bilo kojih oblika, s određenim poštivanjem teorijske ili bar načelne razine diskusije, a da bi se dalo što više “prostora” argumentiranim, misaonim ili logičnim istupima.

Afektirani način života ili naročito naglašen osjećajni način života je neobično važan jer tako najpotpunije ispoljavamo životnu energiju, kao impuls prvobitnoga nagona - *elan vital*, rekao bi **H. Bergson**. I moramo je ispoljavati bilo kako, kao što moramo trošiti i fizičku snagu. Svako zaprječavanje “normalnog” protoka emotivne energije, značilo bi i određene negativne posljedice, bilo kao smanjenje radne sposobnosti, bilo kao izvjesno “prevladavanje problema” kroz dulji period ili u najmanju ruku, imati problema s metabolizmom.

Meditacije umjesto rezimea na kraju

Mi postojimo jer osjećamo da postojimo. Mi ne osjećamo zato što postojimo, nego postojimo zato što osjećamo! Mi smo živi zato što osjećamo, osjećanja daju “životnost” našem životu.

Čini se da su osjećanja *formula* na kojoj počiva svijet jer čovjek doista nekako prirodno poštuje i voli *svoja osjećanja* svijeta bez obzira na to o kojem se pojedincu radilo, ili o kojim predmetima ili sadržajima svijeta se radilo, ili o kakvim vrstama, intenzitetima ili nijansama osjećanja se radilo.

Osjećanja naprosto *iz sebe* proizvode vrijednosti našega života, a istovremeno i svijest o nezamjenjivim i autentičnim vrijednostima života. Ona su uvijek naš prvi i najosjetljiviji “organ” najživljeg i najistinskijeg dodira sa stvarnošću i najbolje mjerilo naše (ne)uklopljenosti u stvarnost svijeta.

Onaj svakodnevni poslovični iskaz koji se često čuje - “poštuj sebe, pa će i drugi tebe poštivati”, zapravo “preveden”, mislim hoće reći ovo: *poštuj i voli sva osjećanja svoga svijeta*, pa će to onda poštivati i drugi (tj. *tvoja osjećanja i tvoj svijet*).

To “*kako se već osjećamo*” - također čini sastavni dio *našeg* (čitaj: *zapadnog*) “razvikanog” *ja*, naša osjećanja uvijek idu ispred našeg “*ja*”, ona su nje-

gova “aura”, ona su njegov “tajnoviti” znak, osjećanja su razliveni sjaj na našim licima.

Emocije nosimo sobom kroz sva stanja, čak i onda kad smo “otupjeli” od bola ili onda kada bolujemo od autizma; naša su osjećanja budna i kada spavamo, dok sanjamo - iako s “onu stranu” svijesti. (Ontičkom statusu osjećanja podršku daje i poznata kineska priča o čovjeku koji je sanjao da je leptir, nakon čega nije znao *što je*: čovjek, koji je sanjao da je leptir, ili leptir, koji je sanjao da je čovjek.)

Osjećanja su prvo i posljednje našega postojanja jer i kada nas “sve izda”, znamo, “ona će biti tu” iako nimalo utješna ili čak košmarna, da prkose, kao svjetlo života koje se posljednje gasi.

* * *

Osjećanja su najvažniji, najprimjereniji i najčešće korišteni, “medij”, preko kojega *dajemo* i *primamo*, sve što se uopće može primiti, odnosno dati, izravno ili neizravno, od čovjeka čovjeku posebice, najbolje od osjećanja – ljubav, kao i ono od njih najgore, mržnju.

Osjećanjima je svojstvena veća ili manja *nepredvidivost*, njihovo najvažnije je obilježje stalno “fluidno” kretanje, preobražavanje, mijenjanje, sukcesivno nastajanje, odnosno nestajanje.

Nitko nikada nije znao niti mogao, niti će to moći u budućnosti, ako *smo vođeni* u životu osjećanjima kao *credom*, u moralnom smislu točno razlučiti, kuda nas ona to s vremenom odvede, ljubavi ili mržnji. U očima pojedinca, iako će oba osjećanja dugo vremena biti jednako opravdana, post festum, bit će to uvijek iznenađujuća, zakašnjela, radosna ili gorko bolna, reakcija na faktičnu istinu.

S osjećanjima smo naročito u nedoumici kada smo zaljubljeni, a osobu još nedovoljno poznajemo, pa doživljavamo čitavu bujicu nepredvidljivih, naizmjenično ugodnih i neugodnih osjećanja, burnih ali i slabih, no u svakom slučaju raznovrsnih i mnogobrojnih.

I ljubav i mržnja spadaju u najsnažnija strastvena osjećanja i potrebna je velika snaga, stvaralačko ili bar posvećeno produktivno djelovanje, kao i “viša dobrota” ili plemenito nastojanje, da bi se dobro naučilo odvajati i poticati osjećajne procese ljubavi a ne mržnje.

Osjećanja su i najbolji pokazatelj naše životne ispunjenosti, jer jedino ona mogu dati jedinstvenu dojmljivost i krajnju cjelovitost našoj ličnosti, kao i svakom našem djelovanju u životu i svim prethodnim iskustvima.

Heisenbergovo povezivanje Platonova učenja o najmanjim dijelovima tvari s kopenhagenskim tumačenjem kvantne teorije

Werner Heisenberg i kvantna teorija

Naš se pogled na građu i svojstva materije tijekom 20. stoljeća mijenjao vrlo intenzivno: mnoga preispitivanja i izmjene postojećih teorija, velikim dijelom pokrenute novim shvaćanjima koja svoje ishodište imaju u području fizike, temeljito su modificirale sliku koje je čovječanstvo stoljećima imalo u vezi s najmanjim česticama tvari. Napredak tehnologije omogućio je da neposredno iskustvo potisne filozofsku spekulaciju na margine interesa za do tada oku nevidljivo. Ovdje su odlučnu ulogu imale dva nova sklopa fizikalnih spoznaja: teorija relativnosti i kvantna mehanika. Potonja, čini se, predstavlja pravi prijelomni trenutak u strukturi prirodne znanosti, skok koji se u malo čemu nastavlja na prethodni razvoj.

Mnogi su poznati znanstvenici zaslužni za nastanak i razvoj kvantne mehanike (Max Planck, Niels Bohr, Albert Einstein, Wolfgang Pauli, Max Born, Paul Dirac, Erwin Schrödinger, Louis de Broglie i drugi), no glede njezina tumačenja i sagledavanja njenih filozofijskih posljedica malo se koji može usporediti s Wernerom Karlom Heisenbergom (1901-1976), njemačkim fizičarom, nobelovcem (1932. "za stvaranje kvantne mehanike i posebno za njezinu primjenu u otkrivanju alotropskih oblika vodika"¹), uglednim članom međunarodne znanstvene zajednice (primio je brojna priznanja i bio član tridesetak akademija znanosti), ali i humanistom solidnog filozofskog obrazovanja, sposobnim da sintetizira dostignuća suvremene znanosti s filozofskim učenjima raznih razdoblja dajući svoj, originalan doprinos suvremenoj filozofiji.

¹ L. Ponomarev: *S onu stranu kvanta*, Školska knjiga, Zagreb, 1973, str. 262. (u: Heisenberg 1997: 170)

Među filozofima iz prošlosti, Heisenberg je posebnu bliskost razvio prema Platonu. Čitajući njegova *Timeja* još kao gimnazijalac (na grčkom!) zainteresirao se za Platonove spekulacije o najsitnijim djelićima materije, i taj ga interes nikada nije napustio. Desetljećima kasnije, kad je bio priznati fizičar i kad je znanstvenim putem prodro u najdublje tajne mikrokozmosa, ponovno se vratio Platonu uočivši primjenjivost kvantne teorije na njegovu filozofiju.

Osim znanstvenih članaka, Heisenberg je napisao i nekoliko knjiga u kojima izlaže svoja tumačenja. To su *Der Teil und das Ganze* (1969.),² *Das Naturbild der heutigen Physik* (1955.),³ te skupina njegovih predavanja objavljenih u knjizi *Physik und Philosophie* (1955/56.).⁴ Posljednja je knjiga polazište za izlaganje Heisenbergovih razmišljanja.

Na početku knjige Heisenberg izlaže pregled razvoja kvantne teorije, i to ne spominjući niti jednom svoje ime, u takvom prikazu inače neizostavno (njegovu skromnost potvrđuje i naš Ivan Supek, koji ga je osobno poznao i s njime surađivao). Ovdje se moramo zadovoljiti samo s nužnom skicom toga razvoja:

- 1900. Max Planck otkriva da energija može biti emitirana i apsorbirana samo u diskretnim kvantima (“paketima”) energije
- 1905. Albert Einstein postavlja hipotezu da se svjetlost sastoji od tzv. kvantata svjetlosti, tj. od kvantata energije koji se kroz prostor gibaju kao male čestice, što je u suprotnosti s eksperimentalnim potvrdama valne prirode svjetlosti
- 1911. Ruthefordov model atoma (jezgra oko koje kruže elektroni)
- 1913. Niels Bohr rješava problem stabilnosti atoma povezujući Planckovu teoriju s Ruthefordovim modelom atoma
- 1924. Bohr, Kramers i Slater uvode pojam vala vjerojatnosti kojim pokušavaju riješiti prividno protuslovlje između valne i čestične slike. Ponašanje elektrona svodi se na vjerojatnost, odnosno sklonost da će se određeni događaj odvit
- 1925./26. Heisenberg dolazi do tzv. *principa neodređenosti*: ne može se istovremeno znati položaj i brzina elektrona: umnožak netočnosti u određivanju tih dviju veličina ne može biti manji od Planckove konstante podijeljene s masom čestice o kojoj se radi
- 1927. kopenhagensko tumačenje kvantne teorije.

Najvažniji dio procesa formuliranja postavki kvantne teorije odvio se u proljeće 1927. godine kad je Bohr pozvao u Kopenhagen Schrödingera i Heisenberga,

² Prijevod naveden u Literaturi kao: Heisenberg 1989.

³ Prijevod naveden u Literaturi kao: Heisenberg 1998.

⁴ Prijevod naveden u Literaturi kao: Heisenberg 1997.

te su njih trojica raspravili dotadašnja dostignuća kvantne mehanike, rezultat čega je tzv. kopenhagensko tumačenje kvantne teorije.

Po kopenhagenskom tumačenju, dualizam između valne i čestične slike tvari ne promatra se više kao načelna teškoća, budući da fleksibilnost matematičkog opisa (novousvojeni matematički formalizam koji opisuje mikrosvijet valnom jednadžbom za trodimenzionalne valove tvari) ne dopušta da bude proturječnosti. Ostaje pitanje što se “stvarno” događa u atomskom procesu. Kvantna teorija dovela je do spoznaje da se ne može opisati što se događa između dva motrenja, već da događaji ovise o tome promatra li ih netko ili ne. Svako drugo tumačenje vodi u paradoks. Funkcija vjerojatnosti opisuje, drukčije nego matematička shema Newtonove mehanike, ne određeni događaj nego, barem što se tiče procesa motrenja, cjelinu mogućih događaja. Čin motrenja mijenja funkciju vjerojatnosti diskontinuirano. On od svih mogućih događaja izabire onaj koji se zaista dogodio – činom motrenja zbiva se prijelaz od mogućega ka faktičnom. Tako se na izvjestan način subjekt u znanstvenom istraživanju stapa s objektom, te se postavljaju brojna nova pitanja o mogućnosti primjene znanstvene objektivnosti u istraživanjima mikrosvijeta.

Kvantna teorija i početci nauka o atomima

Kvantna teorija u velikoj je mjeri oslabila veze između suvremenog i antičkog shvaćanja pojma atoma, te smanjila vjerodostojnost materijalističkih teza iz 19. stoljeća, podupiranih mehanicističkim i objektivističkim pogledom na stvarnost.

Prva Heisenbergova poveznica odnosi se na Milećane. U suvremenoj teorij-skoj fizici postaje sve vjerojatnija pretpostavka da se najmanji djelići tvari mogu svesti na univerzalno počelo koje se može tumačiti kao tvar ili energija i od kojega se sastoje sve elementarne čestice. Ovo se najlakše može povezati s Anaksimandrom, ali i s ostalom dvojicom, ako se njihova prapočela ne shvate strogo materijalistički.

Heraklitov oganj suvremena znanost može zamijeniti pojmom “energija”: ona je uzrok svih promjena u svijetu, može se pretvoriti u gibanje, toplinu, svjetlost, napon, ali i materiju.

Atomisti su prvi izrekli misao o postojanju najmanjih čestica kao građi tvari. Kao što smo vidjeli, kvantna je teorija oborila ovakvu sliku. Mi danas ne možemo točno reći što je to npr. neutron. Možemo se služiti raznim predodžbama (čestica, val, valni paket), ali najtočniji je opis matematički, u obliku valne funkcije. Atom (danas: elementarna čestica) nije stoga više bitak, već mogućnost bitka ili težnja k bitku. Elementarna je čestica moderne fizike dakle bitno apstraktnija od atoma grčkih atomista.

Platonovo učenje o tvari u svjetlu kvantne teorije

Platon nije bio atomist. Naprotiv, Diogen Laertije izvještava kako je toliko osuđivao Demokritovo učenje da je čak izrazio želju da se svi njegovi spisi spale. Međutim, u dijalogu *Timej* može se raspoznati utjecaj učenja bliskih atomizmu.

Platon je preko pitagorejaca saznao za otkriće pet pravilnih geometrijskih tijela i za mogućnost njihova povezivanja s Empedoklovim učenjem o elementima. Svakom Empedoklovu elementu Platon je pridružio po jedno tijelo, i to tako da je najmanje dijelove pojedinih elemenata uspoređivao s pojedinim tijelima (dijelove elementa zemlje s kockom, elementa zraka s oktaedrom, elementa ognja s tetraedrom, a elementa vode s ikozaedrom). Ne postoji nijedan element koji odgovara dodekaedru, ali Platon kaže: "Postoji još peta tvorevina koju je Bog upotrebljavao da bi ocrtao svemir".

Sva se pravilna tijela mogu sastaviti od dvije vrste trokuta: istostraničnog i pravokutnog istokračnog. Stoga elementi djelomično mogu prelaziti jedan u drugi, i to rastavljajući se na trokute koji mogu graditi druga tijela. Na primjer, jedan tetraedar i dva oktaedra mogu se rastaviti na dvadeset istostraničnih trokuta koji se opet mogu spojiti, ali da bi formirali jedan ikozaedar. Zato se jedna čestica ognja i dvije čestice zraka mogu sastaviti u česticu vode. Ovdje se moderna znanost približava Platonu više nego Demokritu koji je tvrdio da su atomi vječni i nepromjenjivi i da se ne mogu pretvarati jedan u drugi. Pokusi dokazuju da se čestice mogu pretvarati u energiju i u druge čestice, anihilirati se i nastajati iz energije.

Nadalje, Platonovi se trokuti razlikuju od Demokritovih atoma po tome što nisu tvarni: nemaju prostornu protežnost, i tek njihovo spajanje u pravilno tijelo predstavlja stvaranje osnovne jedinice tvari. Jasno je da je ovdje oblik važniji negoli građa od koje se oblik sastoji ili koja se pojavljuje u tom obliku. Shvaćanje elementarnih čestica kao matematičkih oblika nije mogli biti bez utjecaja Pitagore u čijem je učenju broj igrao tako veliku ulogu. Kvantna fizika elementarne čestice također promatra kao matematički formulirane oblike; točnije, kao valnu jednadžbu koja je matematički ekvivalentna složenom sustavu integralnih jednadžbi čija svojstvena rješenja predstavljaju elementarne čestice. Ova valna jednadžba može se promatrati naprosto kao mnogo kompleksniji i apstraktniji izraz onoga što su antički filozofi predstavljali geometrijskim tijelima, statičkim oblicima koji su im bili najprikladniji za izražavanje onoga što su htjeli reći.

Treća usporednica koja se može povući između Platonovih pravilnih tijela i stavova kvantne teorije odnosi se na pojam matematičke simetrije. Ona kod Platona ima veliku ulogu, jer bez nje se većina zamišljenih procesa ne bi ni mogla odvijati, niti pravilna tijela postojati. Različite su simetrije, logikom kvantne teorije, izrazi alternativa koje su osnovni oblici iz kojih ponavljanjem nastaju kompliciraniji osnovni oblici. Tako preko tih alternativa-simetrija tvar prelazi iz

potencijala u materijalnost, o čemu je već bilo riječ. U mnogo složenijem obliku nego kod Platona, simetrija je prisutna i kao jezgra osnovne jednačbe tvari do koje se fizičari nadaju uskoro doći. Jednačba je u osnovi samo matematički prikaz cijelog niza svojstava simetrije koja se na isti način odnose na prostor i vrijeme (a ne samo na prostor) i čija svojstva pronalaze svoj izraz u različitim oblicima strukture osnovne jednačbe.

LITERATURA

Heisenberg 1989 = Hajzenberg, Verner: *Fizika i Metafizika*, Nolit, Beograd, 1989.

Heisenberg 1997 = Heisenberg, Werner: *Fizika i filozofija*, Kruzak, Zagreb, 1997.

Heisenberg 1998 = Heisenberg, Werner: *Promjene u osnovama prirodne znanosti*, Kruzak, Zagreb, 1998.

GRADOVRH

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Književna “partitura” simfonijske pjesme *Pan* Miroslava Krleže

Tekst je skromni dio veće cjeline posvećene glazbenosti književnoga djela Miroslava Krleže: izrazito emocionalnom odnosu pisca prema glazbi te odrazu tonske umjetnosti u njegovu stvaralaštvu. Teorija poljskoga istraživača Andrzeja Hejmeja predstavljena u knjizi *Glazbenost književnog djela*¹ objavljenoj 2001. godine, predlaže trostupanjsku podjelu glazbenosti koja upućuje na osnovne mogućnosti postojanja glazbenih konteksta u književnosti. Stupnjevanje nije hijerarhijsko – 1., 2. i 3. glazbenosti. U toj trijadi koja ne pretendira na definitivna rješenja, prva se razina glazbenosti tiče sfere zvukovne instrumentacije i proizvodije,² a ona nije rezultat “imanentnog, fonetskog uobličjenja u nekom jeziku”³ nego takve organizacije zvukovne sfere u konkretnom tekstu, koja je umjetnički individualna. Razina dva glazbenosti vezana je uz tematiziranje glazbe, a određuje bilo književni predmet istraživanja (u slučaju unutartekstualne interpretacije), bilo “interdisciplinarni prostor refleksije”⁴ (u slučaju izvantekstualne interpretacije). Najmanje proučavana treća razina glazbenosti, koju se ponekad naziva i glazbenim književnim tekstom, rezultat je takvih verbalnih zahvata koji omogućuju uvođenje konstrukcije glazbenoga djela u dimenziju književnog djela,⁵ te prepoznavanje palimpsestnog mehanizma prožimanja konstrukcija. U Krležinu stvaralaštvu susrećemo sve tri razine postojanja glazbenosti, dakle individualni stil koji je “izrazito melodijski i ritmički”.⁶ Karakterizira ga posebna kantilena s bogatim tematiziranjem glazbe: s receptivnom i estetskom deskripcijom, s ideologijskim i sociologijskim tumačenjem glazbe, s čitavim kaledioskopom

¹ Hejmej, A., *Muzyczność dzieła literackiego (Glazbenost književnog djela)*, Wrocław 2001.

² Ibidem, str. 52.

³ Ibidem, str. 59.

⁴ Ibidem, s. 59.

⁵ “Ne postoji neposredno prolaženje između glazbenog i književnog materijala. Riješenje je pojedinačno, individualna književna interpretacija glazbene sheme.” Hejmej, A., *Muzyczność...* (*Glazbenost...*), op. cit., str. 66.

⁶ *Krležijana*, t. II, red. V. Visković, Zagreb 1993, str. 289.

glazbene terminologije, glazbenih simbola i instrumenata, konkretnih skladbi te skladatelja. Mogu se, konačno, prepoznati i konture glazbenih konstrukcija uvedenih u književni prostor, a u ovom će se tekstu predstavljati neke od tragova glazbenih struktura prisutnih u simfonijskoj pjesmi *Pan*.

Uzimajući u obzir naslov simfonije, možemo doći do prvih asocijacija koje povezuju književno djelo Krleže sa skladbom Claudea Debussya, s jednim od njegovih najčešće izvođenih djela, s impresionističkom simfonijskom pjesmom *Prélude à l'après-midi d'un faune* (1894.). Izvanglazbena inspiracija za tu skladbu bila je Mallarmeova pjesma *L'après-midi d'un faune*. Sam je Debussy govorio da je njegova skladba slobodna transpozicija Mallarmeove pjesme na glazbeni jezik; da se ne radi o glazbenom predstavljanju poetskom riječju izražene fabule/akcije, nego o izazivanju atmosfere koja bi toj akciji/fabuli prethodila. Operiranje puhačkim instrumentima je profinjeno, dok je gudačkim suptilno, a orkestralne i harmonijske su boje zamagljene, igra glazbenog svjetla i sjena divna. *Prélude à l'après-midi d'un faune* je jedan od najvažnijih orijentira u povijesti orkestralne glazbe: djeluje samim zvukom, otkriva svijet osjećajnosti daleko od patosa i nadegzaltirane neoromantičarske refleksivnosti.⁷ Mallarmeova pjesma inspirirala je Debussya, a zahvaljujući Krleži i njegovom *Panu* nastala je 1957. g. istoimena Baranovićeva skladba za soliste, recitatore, zbor i orkestar. Krležine *Simfonije* inspirirale su i druge skladatelje. K. Odak je napisao 1947. godine pjesmu *Pobjednik* za mezzosopran i klavir, na tekst pjesme *Borbeni trijumfator Ja klikče barbarski* koja potječe iz *Sutona*.⁸ *Podnevna simfonija* za recitatora, soliste i zbor je djelo B. Papandopula iz 1980. godine. Kako vidimo, Krležina ljubav prema glazbi nije ostala neuzvraćena od glazbenika.

Krleža je često spominjao prezimena autora svjetskih remek-djela. Njegove su misli o skladateljima i njihovom stvaralaštvu tiskane u kritičkim tekstovima, esejima, romanima, dramama i pjesmama. Glazba i njezini stvaratelji prisutni su u praktički cijelome bogatom književnom opusu Miroslava Krleže. Ne smije mu se odreći ni odlično/visoko znanje glazbenoga područja, niti strasti za sve pojave vezane uz tonsku umjetnost. Krleža je pisao o glazbi i o njoj je razmišljao, a onda su skladatelji tragali za piščevom frazom kako bi ju mogli uglazbiti.

Krležin tekst *Pan*, čini se, nije jedina izvanglazbena inspiracija, i nije – kao što kaže Andrija Tomašek – „literarna osnova moguće programsko – deskriptivne skladbe, taj je tekst najizrazitiji primjer podrobnoga prethodnog literarnog skiciranja strukture i glazbenog izraza djela. Polazeći od temeljnog određenja sintagme ‘simfonijska pjesma’ tekst *Pana* doslovnije od Berliozovih ili Lisztovih programskih predložaka, najneposrednije do u pojedinosti određuje sve glazbene parametre od arhitektonike do izražajnosti.” Tekst je pjesme podijeljen između

⁷ *Przewodnik koncertowy (Koncertni vodič)*, red. T. Chylińska, S. Haraschin, B. Schäffer, Kraków 1973, str. 214-215.

⁸ Usp. Krleža M., *Suton*, u: *Simfonije*, Sarajevo 1989.

samostalnih glasova koji se uvode pomoću komentara uvrštenih u didaskalije. Kad bismo htjeli stvoriti hipotetsku partituru, skicu partiture na osnovi Krležina teksta, mogli bismo didaskalije poetske simfonije transponirati na konkretni, određeni instrumentarij simfonijske pjesme. U orkestralnoj partituri instrumenti su podijeljeni u grupe. Postoji određeni redoslijed partiture, prema kojem se upisuju partije predestinirane za određene instrumente. Vertikalno, gledajući odozgo, prvo slijede puhački drveni instrumenti, onda limeni puhački, pa udaraljke, instrumenti solo, glasovi/pjevači te gudački instrumenti. Naravno, nije ovdje moguće napisati "pravu" partituru: u simfoniji Krleže "sviraju" "gore i vinogradi", "nebeske žice", "cvijeće", „boje i tonovi boja", da navedemo samo neke. No, možemo zamisliti kako bi eventualno mogla izgledati skica partiture: jedna od njezinih mogućih varijanti, hipotetska partitura književne simfonijske pjesme. Trebali bismo onda ponuditi redoslijed partiture književnog djela. Nećemo, naravno, pisati ni zvukove, ni ključeve, ni taktne crte, niti određivati mjeru.

"Instrumenti solo" mogli bi biti Pan i njegova siringa (njegov atribut) te orgulje. U sadržaju simfonijske pjesme, razlikuje se ono što govori (to jest: pjeva ili svira) Pan od onog što svira siringa. No, pri nacrtu partiture, moglo bi se eventualno „povezati/spojiti" Pana i siringu. Siringa slijedi misli Pana ili je anticipira. Sve ono što ne verbalizira Pan, svira siringa kao zvukovni kontinuitet njegovih misli. Između dvaju glavnih likova/rudimenta likova (Pana-siringe i orgulja), kao između dvaju potpuno različitih glazbenih tema u strukturi sonate, nastaje konflikt. U njemu se bore dionizijski hedonizam Pana i kršćanska vizija svijeta koju predstavljaju orgulje u ime vjernika u procesiji. Pobjeđuje Pan, čije pjesme i svirka mame vjernike.

Napetost u skladbama, za koje je tipičan arhitektonski oblik sonate, koncentrira se oko karakterističnog tematskoga dualizma. Isti dualizam naglašava i Zoran Kravar, a Cvjetko Milanja zapaža sljedeće opzicije u sadržaju *Pana*: "dihtomija poganskog i kršćanskog", "himničnost nasuprot askezi", "prirodni bitak prema bitku transcendencije", "siringa spram orgulja", "okruglo, >>cirkularno<<, ekstravertirano, kolektivno kolo spram linearne introvertirane procesije".⁹ Zašto govorimo o sonati, dok je Pan obilježen kao simfonijska pjesma? Konstrukcija sonate tipična je osnova prvo simfonije, a onda i simfonijske pjesme. Prve su sonate nastale blizu 1600. godine, no one se razlikuju od kasnijih klasičkih sonata. Klasička forma sonate postoji zahvajući Haydna, Mozarta i Beethovenu. U shemi sonatnog ciklusa možemo razlikovati tri ili četiri dijela: allegro – adagio – allegro ili allegro – adagio – menuet – allegro. Pojmovi, kao što su: sonatni oblik, sonatni ciklus i sonatni allegro, nisu istovjetni. Sonatni allegro jest skladba ili dio skladbe koji ima sonatni oblik, a izvođen je u brzom tempu. No, sam sonatni oblik može biti temelj djela izvođenog u sporom tempu. Nadalje, sonatni oblik nije istovjetan ni sa sonatnim ciklusom,

⁹ Usp. Milanja, C., *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*, Zagreb 2000., s. 96.

jer sonatni oblik određuje konstrukciju pojedinih dijela sonatnog ciklusa, npr. allegro i finale. Ključno značenje za sonatni oblik imaju dvije kontrastne teme, koje su predstavljene u ekspoziciji. Što povezuje sonatni oblik, simfonije i simfonijske pjesme?

Kako bismo predstavili genezu simfonije, trebali bismo spomenuti Stamitzu i 1600. godinu, no nije sada moguće toliko opširno predstavljanje povijesti simfonijskog oblika. Klasička simfonija ima četiri dijela. Prvi jest sonatni oblik, dalje adagio ili andante, pa menuet (kasnije scherzo) i na kraju opet allegro. Bečki su klasici ponudili i dvije posebne vrste simfonije: vokalno-instrumentalnu i programsku. U razdoblju romantizma forma simfonije se neprestano razvija. U XIX. stoljeću njena konstrukcijska podloga je još uvijek klasična forma. Koriste ju Schubert, Mendelssohn, Schumann, Brahms, Bruckner, Mahler, Čajkovski. Berlioz (kojeg je Krležu obožavao) i Liszt skladaju programske simfonije. A s imenom Franza Liszta može se povezati simfonijsku pjesmu: "dijete romantičke estetike, rođeno iz sinteze svih umjetnosti".¹⁰ Simfonijska je pjesma povezana, u pogledu osnovnih arhitektonskih zasada, sa simfonijom. No, ona ima samo jedan dio. Simfonijska pjesma je oblik karakterističan za programsku glazbu, dakle uz nju uvijek postoji neki izvanglazbeni čimbenik, najčešće književni. Ovdje je isto tako važna i tradicija dekriptivnosti, naglašena je izrazitost te zvukovno slikarstvo i mnoštvo motiva. Valjda najbitnija za konstrukciju simfonijske pjesme je tema, kao simbol, reprezentirajući glavne ideje i osnove programskog, izvanglazbenog sadržaja.

Nije dovoljno prepisati stranu po stranu didaskalije kako bi predstaviti moguću varijantu partiture Krležinog djela. Kad se u tekstu pojavljuju, recimo, vinogradi, a onda grožđe ili vinova loza, možemo prihvatiti da se radi o zvukovnosti vinograda, glazbeni motiv vinograda koji će se dalje obrađivati: pojavljivat će se njegove zvukovne reminiscencije. Mogla bi se također postaviti hipoteza da su vinogradi grupa konkretnih instrumenata između kojih jesu i vinove loze i grožđe. U skladbama konkretni motivi i teme podliježu transformaciji. Možemo ih prepoznati također u frazama koje sviraju i drugi instrumenti, u istom ili u modificiranim obliku.

Gledajući odozgo imali bismo sljedeće grupe instrumenata: A (vinogradi; gora i vinogradi, grožđe, vinova loza), B (cvijeće), C (lišće: zlatni list, crveni list, crveno lišće), D (nebo: azur, nebeske žice, modra ravan, oblak, oblaci), E (sunce: sunčani traci, akordi sunca, sunce), F (zefir), G (boje, tonovi boja) i H (sjene). I "gajde i dude" – Krležu ih uvodi zajedno ("ječe gajde, smiju se dude"¹¹). Slova J (Pan i siringa) i K (orgulje) označavaju partije solo instrumenata. Slova od L

¹⁰ Pocij, B., *Poemat Symfoniczny (Simfonijska pjesma)*, u: "Ruch Muzyczny" ("Književni pokret") 1973., nr 12.

¹¹ M. Krleža, *Simfonije*, Sarajevo 1989, str. 36.

do S su učestvujući u procesiji ljudi: L (svećenik), M (grješnik), N (seljančica), O (svećenici), P (grješnici), R (djevojke), S (mladići). T (Asket), U (griješ), V (svijeća), X (svetac na oltarskoj slici), Y (mramorni grješnik), Z (zvona, bljesak zlata, ornat, tamjan) tiču se događanja u crkvenom prostoru.

Na početku simfonijske pjesme *Pan* “gora i vinogradi pjevaju tihu pjesmu snivanja”. Dakle, “crtovlje”/polje označeno slovom A odgovaralo bi toj konkretnoj partiji. Dodatno bi se moglo označiti i 1, 1a (grožđe). Dalje, kao drugi, slijede “akordi nebeskih žica” kojima odgovara “crtovlje” D. Dakle, iako vertikalni redoslijed “instrumenata” u partituri ne odgovara redoslijedu pojavljivanja likova u *Panu*, tome redoslijedu odgovaraju, u linearnom, segmenti označeni brojevima. Kad se isti brojevi ponavljaju istodobno na nekoliko crtovlja, to znači da je u ovom trenutku Krleža dao glas većem broju likova - instrumenata. Npr. pri petnaestom segmentu: “i sunčani traci i cvijeće, azur, crveno lišće i zefir, i grožđe i tonovi boja, sve pjeva”,¹² dakle istodobno, *unisono*, sviraju svi “instrumenti” navedeni u didaskalijama.

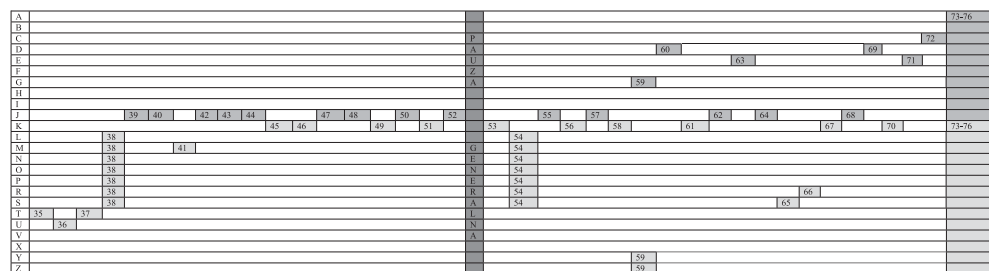
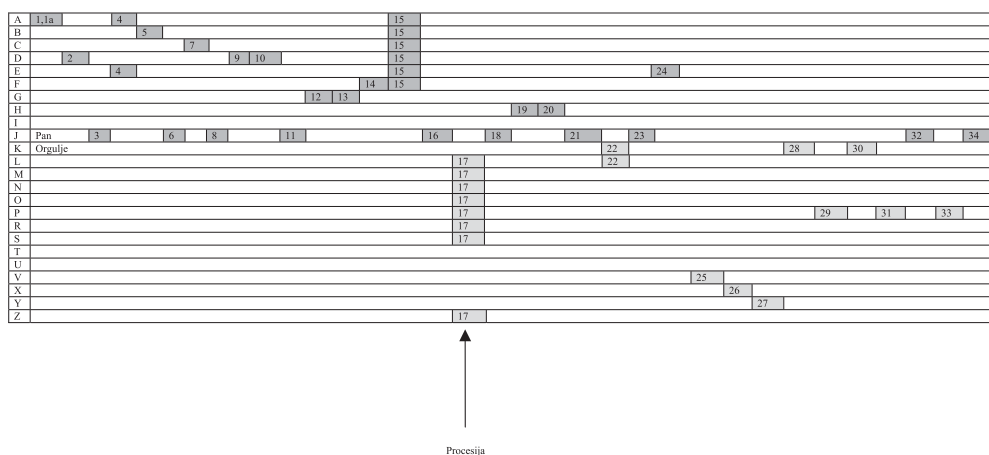
U konstrukciji simfonijske pjesme *Pan* mogu se odvojiti tri izrazita dijela. Prvi dio (segmenti br. 1-16) predstavlja Pana i njegovu sringu u jesenjoj prirodi. Siringa svira Panovu čežnju za morem.¹³ Početak simfonije obilježava dinamička oznaka *piano* (“jesenja tišina”, „tiha pjesma snivanja”). Ova se dinamika postupno mijenja, raste, sve do trenutka u kojem se čuje smijeh siringe. Drugi dio je onaj u kojem će siringa zašutjeti, a čut će se “Rimska procesija”: “Kyrie, eleison! Christe, eleison...”¹⁴ (*Kyrie* je integralni dio *ordinarium missae*). U rimokatoličkoj je liturgiji prvi element strukture mise: *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus* i *Agnus Dei*). Pojavljuju se ovdje novi likovi – novi instrumenti, rekli bismo nove zvukovne mase. Segmentima označenim brojem 15 odgovaraju skoro svi instrumenti koji su se pojavili u prvom dijelu simfonijske pjesme. Njima je suprotstavljena zvučnost procesije (segmenti br. 17). Time započne konflikt između siringe i orgulja. U njemu se bore dvije zvučne mase: na jednoj strani sijene i sunce (br. 19, 20, 24) uz sringu i Pana (br. 18, 21, 23, 32, 34, 29-44, 47-48, 50, 52). Na drugoj – procesija i monumentalne orgulje. Siringa se pojavljuje i sasvim sama, nasuprot orguljama i procesiji (pogotovo segmenti br. 38). Segmenti br. 45-52 označavaju mjesto glavnog konflikta. Pan se ili smije, ili postaje tužan, dok oko njega grme “crni akordi orgulja (...) poput kamenja” i “potoci sablasnih tonova”. Segment br. 51 označava partiju orgulja, u tekstu zapisanu odvojenim slovima. Ovdje orgulje postižu prevagu, a siringa tihne. “Nastala je sablasna tišina u crkvi.”: tišina jest istovjetna s generalnom pauzom. Povećava se, dakle, napetost i nakon te pauze opet će zazvučati orgulje praćene vjernicima.

¹² Ibidem, str. 15

¹³ “Thalatta! Thalatta!” – tako započinje siringa (gr.*thalatta* ili *thalassa* – more)

¹⁴ Trebala bi se pojaviti još i treća invokacija, ista kao što je prva. Svaku se invokaciju ponavljalo tri puta, prema određenoj melodijskoj shemi.

Segment br. 57 (“Pan se opet snašao”) označava prijelomni trenutak. Već u 58. segmentu, Panova zvukovnost prožima zvukovnost orgulja (“Pjesma jeseni zazvonila je kroz Panovu siringu crkvom i melodijom orgulja”¹⁵). Pobjeđuje, dakle, Pan i njegova siringa: njih će od ovog trenutka pratiti čitav “orkestar”. *Finale* su segmenti br.73-76 gdje se pojavljuju još i “gajde i dude”. Simfonijska pjesma završava bogatim orkestralnim tutti.

¹⁵ Krleža, M., *Simfonije*, op. cit., str. 31

Pojam čuda kao osobnoga doživljaja i interpretacija u usmenome kazivanju

SAŽETAK

Tema čuda aktivno postoji u diskursu suvremenoga folkloru. Ona se iskazuje kroz različite vrste priča – kroz kanonske tekstove, najčešće folklorizirane zbog usmene forme širenja, legende i predanja, priče o osobnim doživljajima ili prepričavanje iz “druge” ili “treće” ruke.

Tijekom moga kraćeg istraživanja imala sam mogućnost promatrati i slušati razmjene takvih priča koje su stariji ljudi prepričavali jedni drugima na njihovim “sijelima” uz rakiju i dobru trpezu. Područje moga istraživanja bilo je selo Ljubače nadomak Tuzle, u sjeveroistočnoj Bosni. Stanovnici ovoga sela uglavnom su katolici. To selo inače je poznato po dugoj tradiciji u kojoj se spaja religiozno s praznovjernim, realistično s fantastikom i gdje je teško odrediti gdje prestaje pagansko, mitsko i kršćansko, religiozno.

Naglašena vjera mjesnoga stanovništva u opreci s nekim kultnim i praznovjernim praksama učinila mi se posebno zanimljivom za istraživanje čuda i čudesnog u njihovim usmenim narodnim predajama, legendama i skaskama.

S jedne strane, čudo kao događaj i priča integrira religioznu zajednicu – ono legitimira njezinu tradiciju, ritualne postupke i kulturna mjesta, utvrđuje grupni identitet. S druge strane, međutim, čudo ima i svoje individualno-psihološke dimenzije – to su osobni religiozni doživljaji sa visokim emocionalnim intenzitetom i ključnim značenjem za svakoga pojedinca. Shvaćeno i na taj način, čudo se javlja kao subjektivna kategorija, činjenica psihičkoga.

Naravno, otada se problem njegove istinitosti/neistinitosti pokazuje kao pitanje osobnoga izbora i osobne interpretacije. Čudo je ono što se doživljava, prima i kasnije prepričava kao čudo.

U ovome radu bit će razmatrane upravo osobne dimenzije čuda, postavljajući pitanja što ono znači običnome čovjeku, kako se interpretira i osmišljava i kako se odnosi prema izboru životne strategije i sopstvenoga identiteta.

“Samo posredstvom nekakvog mita čovjek bi mogao da izrazi ono što, po svom unutarnjem ubjeđenju predstavlja, kao i ono, što čovjek, sub specie aeternitatis, izgleda, jeste.”

Karl Jung, Autobiografija.
Uspomene, snovi, razmišljanja

UVOD

Pripovijetke, predaje, legende i ostale usmene narativne vrste mogu se obuhvatiti zajedničkim imenom priče. Folklor, pa tako i priče, vezane su za svoju lokalnu sredinu, spolne i generacijske skupine, za obitelj. Predaje se temelje na vjerovanju u istinitost onoga o čemu se kazuje. Kompozicijski i stilski vrlo su jednostavne. Tematski govore o vjerovanju u nadnaravna bića, o povijesnim reminiscencijama ili o podrijetlu pojava i stvari, pa se dijele na mitske (demonološke, praznovjerne), povijesne i etiološke. Vjerovanje u istinitost danas je rjeđe u kazivača i slušatelja, ali se krije u iskazu predaje i njezinoj formi. Predaje se često pamte radi prisnijega odnosa s domaćim krajem i održavanja duhovnoga kontinuiteta. Njihov je psihički poticaj u doživljavanju čovjekova susreta s nečim tuđim, izvanrednim i neobičnim, što je prodrlo u svakodnevni svijet, bilo ono nadnaravno ili iz čudne povijesti. Odatle izvire stil predaja, koje, ako su vjerno zapisane, koliko god se mogu činiti bezobličnima, svojom kratkoćom, fragmentarnošću, emotivnim rastrzanim tonom, nedovršenošću izražavaju nadahnuća iz kojih su nastale.

Predajama su bliske legende, koje su vjerskoga sadržaja, vezane za svece, crkve i svetišta, a u usmeni su opticaj prešle iz propovjedi i nabožnih knjiga. Poput predaja, i one sadrže nadnaravne elemente, u njihova se čudesa vjeruje, no legende ne unose strah i nesklad, nego nastoje uspostaviti harmoniju.¹

PODJELA ČŮDA I NJHOVA INTERPRETACIJA

Po svom karakteru čuda se dijele na nekoliko osnovnih skupina:

Pod iscjeljenjem se shvaća čudotvorno izlječenje od teških bolesti ili tjelesnih mana pred kojima je medicina bespomoćna. Postoji nekoliko osnovnih načina iscjeljenja (moguće su različite kombinacije između njih): iscjeljenje pomoću

¹ M. Bošković-Stulli, Usmene pripovijetke i predaje, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., str. 15-19.

različitih čudotvornih objekata (čudotvorne slike, posvećena vodica, kamenje i sl.); iscjeljenje spavanjem na svetome mjestu (crkva, samostan) i u sveto vrijeme (najčešće noć prije proslave dana seoskog patrona ili drugi veliki blagdani), ponekad spojeno s neobičnim snovima; iscjeljenje žrtvom (novac, besplatan rad za crkvu i sl.) ili zavjetovanje na žrtvu (obrok, hodočašće), koja se ispunjava u znak blagodarnosti za izlječenje. Post, molitva i jaka vjera smatraju se neophodnim uvjetima za ostvarenje iscjeljenja (prilog 1; dodatak uz prilog 4).

Očito je da se čudo ne sastoji samo u fizičkome izlječenju. Ono se doživljava kao dodir božanskoga, označava duhovno buđenje osobe i pretvara se u argument njezine vjere.

Kao čuda se shvaćaju i neuobičajene podudarnosti ili “neslučajne slučajnosti” za koje se može koristiti Jungov pojam sinkronicitet, koji označava podudaranja kazualno nepovezanih materijalnih i psihičkih događaja. Tu se uključuju neočekivani susreti, pronalaženje izgubljenih stvari, neobične prirodne pojave. Slični događaji shvaćaju se kao znaci božanskoga podrijetla koji trebaju biti shvaćeni i protumačeni (prilog 2).

Katkada se poimanje čuda veže za snove. To su posebni, izuzetni snovi s visokim semantičkim nabojem. San se shvaća kao kodirani tekst – poruka, čiji smisao treba biti pročitao, a pitanje tumačenja ima ključni značaj. Posebna pozornost posvećuje se snovima s pojavom svetih likova gdje se ocrta nekoliko osnovnih motiva: zahtjevi imperativnoga karaktera, iscjeljenja, predavanje specifične informacije ili transcendentalnoga znanja.

Viđenja su vezana sa transcendentalnim doživljajima u budnome stanju. Često je taj pojam uvjetovan, jer se otvara pitanje stanja transa ili polusna, gdje se granica između realnoga i irealnoga teško može napraviti. U tom slučaju, od objektivnoga dokazivanja viđenoga, važnije je kazivačevo stanovište, njegovo preživljavanje i interpretacija.

Najčešće su viđenja koncentrirana oko sakralnih toposa i/ili se pojavljuju u sakralno vrijeme, iako ima i izuzetaka. Postoji nekoliko tipova: svjetlost (pojava svjetlosti kao materijalizacija božanskoga), veza sa slikama, viđenja svetaca i zvučna viđenja (nebeska zvona, glas bez tijela i dr.). Kroz svoj konkretan, čulni karakter viđenje daje mogućnost neposrednoga doživljaja svetoga i obično se tumači kao znak izabranosti i posvećenosti (prilog 5).²

DOŽIVLJAJ I INTERPRETACIJA ČUDA

U mojim kontaktima s informatorima pokazalo se kako gotovo svaki čovjek koji se samoidentificira kao vjerujući ili religiozan ima u svome repertoaru jednu

² Baeva, V., Čudo kao lični mit, Čudo u slavenskim kulturama, Beograd, 2000. god, str. 76-88.

ili više priča o čudima. U usporedbi s čudima Novoga zavjeta, ta čuda mogu izgledati sitna, “obična”, no samim informatorima veoma su važna.

Najviše informacija, priča dobijeno je upravo na sijelima, gdje se obično sastaje desetak ljudi. To su većinom bračni parovi ili neki drugi srodnici. Svi imaju preko sedamdeset godina, što ih, međutim, nimalo ne ometa u prepričavanju priča koje su se desile u davnoj prošlosti, njima ili njihovim poznanicima, a pamte i one priče koje su išle putem usmenoga predanja s koljena na koljeno. Njihovo početno ustezanje zbog diktafona nestaje onoga trenutka kada se zadube u svoje priče. Nameću se da uzmu riječ i tako se niže priča za pričom duboko u noć. Stječe se dojam kako čudo ne predstavlja rijetkost. Naprotiv, ono uvijek ima svoje tumačenje i svoj duboki osobni smisao. Priče su praćene uzbuđenjem i radošću što je pokazatelj da je riječ o nečemu posebno značajnome, suštinskome za konkretnoga pojedinca.

Čudo je jedan vid amblema, kvintesencije religioznoga čovjeka, njegov osobni mit. Prepričavajući svoje čudo on predstavlja i utvrđuje vlastiti identitet.

Čudo se ne priča izolirano, nego se vezuje s određenom životnom situacijom, s prethodnim ili kasnijim događajima. Na taj način se ono uklapa u autobiografsku priču i strukturira je, uređuje i osmišljava životne činjenice, postavljajući svojevrstan kod za dešifriranje proizvoljne realnosti – kod vjere. Tako životni put osobe nije više besciljno lutanje u kaosu događaja, on dobiva svoju logiku i svoj smjer – težnju ka božanskom.

Čudo je odgovor “odozgo” na ljudske postupke – odgovor konkretan, osoban, materijaliziran do razine tjelesnoga. Kroz njega se božansko doživljava potpuno – i tijelom i duhom – i njegova realnost ne podliježe sumnji. Zato se čudo neraskidivo povezuje s vjerom – vjera je neophodan uvjet za pojavu čuda, a samo čudo utvrđuje i motivira vjeru. To je razlog zašto se ono pretvara u osobni mit kroz koji religiozni čovjek osmišljava sopstvenu osobu, ličnost, svoje mjesto u svijetu, svoju životnu strategiju.

Priče o čudima daju formu osobnome doživljaju i interpretaciji. One se iznova ponavljaju i samo njihovo kazivanje ima izvjesan ritualni smisao. Tipična situacija pričanja je na sakralnome mjestu i u sakralnome vremenu – tada, kada se dešavaju sama čuda. Kazujući svoje osobno čudo, čovjek uređuje svoj unutarnji svijet, održava svoju duhovnu harmoniju i psihičku cjelovitost. On se predstavlja pred sobom i pred drugima – takav kakav je, suglasan sa svojim unutarnjim ubjeđenjima.

ZAKLJUČAK

U onim vrstama usmene književnosti koje pokušavaju prikazati čovjekov odnos prema prirodnim zakonitostima i njegovu determiniranost u povijesnim zbivanjima, dopuštena je fantastika. Ona i u folkloru obuhvaća “sve duhovne

tvorevine čiji se produkti ne poklapaju sa slikom stvarnosti koju je racionalno moguće objasniti i svesti na sistem uzročno-posljedičnih veza”.³ Taj odnos uzroka i posljedice posebno je važan u usmenoj književnosti. On pokazuje primarnu ulogu koju djelo ima (pragmatičnu, didaktičku, estetsku), a uvjetuje i pojavu elemenata fantastike. Osim “uvjerenosti da sve što se u svijetu događa (...) ovisi pored prisutnih i očiglednih uzroka, još i od neke druge uzročnosti, dublje i obuhvatnije”,⁴ fantastika u usmenoj književnosti temelji se i na neprekidnome tumačenju ove druge uzročnosti. Za fantastiku važni efekti ostvaruju se u folkloru pomjeranjem odnosa uzroka i posljedice. Isti elementi fantastike okružuju čovjeka u predanjima i junaka bajke (vile, zmajevi, snoviđanja, svijet umrlih), ali je u predanjima dominantan strah od nerazumljivih zakona i sila izvan saznavnih mogućnosti. Iz dodira svjetova, čovjek izlazi poražen i on, uvjeravanjem u istinitost, svoj strah dijeli sa drugima. S druge strane, ako se nepoznato/tajanstveno vidi i/ili objasni, ono može biti i savladano.

Antagonizam dva svijeta za bajku je prirodan i pokazuje se bez traženja uzroka, ali u predanjima i vjerovanjima pojačava nesigurnost i ugroženost jer se vidljivim postupcima ne znaju uzroci. Odnos posljedice i uzroka poremećen je i u epskoj pjesmi (npr. kada se u Kosovskoj bici Lazar odlučuje za nebesko; Marko Kraljević je junak jer mu je mati vila...)

Inzistiranje na kazualnosti važno je ne samo u usmenoj književnosti riječi, već i u širem kontekstu folklora. Vjerovanja, koja su mnogo bliža etnografiji nego umjetnosti, dopuštaju i da se prihvaćeno “nemoguće” povezuje u uzročno-posljedični lanac i time ostvari i dokaže nemoguće (vjerovanje da oni koji prođu ispod duge promijene spol).

Elementi fantastike u usmenoj književnosti mogu se obogatiti “materijalizacijom” tropa. Bajka često koristi taj postupak za razvijanje slika i svoj svijet temelji na prividno doslovnoj konkretizaciji izraza i idioma.

Sastavljanje tematološkoga registra fantastike u usmenoj književnosti bilo bi uzaludno, ne zbog toga što tema ima bezbroj, već zato što su one dio fantastike samo ako im zakonitosti žanra to dopuštaju. Kao što ne postoje motivi koji bi “sami po sebi pripadali ovoj ili onoj književnoj vrsti”,⁵ tako nema elemenata fantastike koji se ne podređuje zahtjevima žanrovskoga sistema. Iako se neki sižeji mogu naći s većim brojem obrada i varijanata u određenim vrstama usmene književnosti, oni ipak ostaju samo “shema i apstrakcija sve dok se u konkretnoj živoj formi ne ostvare kao pjesma, bajka ili koja druga vrsta”.⁶

³ R. Vučković, *Oblici fantastične književnosti*, Izraz, 30, 1986, 7-8, str.12.

⁴ B. V. Tomaševski, *Teorija književnosti*, SKZ, Beograd, 1975., str. 214.

⁵ M. Bošković-Stuli, *Sižeji narodnih bajki u hrvatskosrpskim epskim pjesmama*, Narodna umjetnost, Zagreb, knjiga 1, 1962, str. 16.

⁶ Ibidem, str. 35.

Internacionalna tema o preprekama koje se postavljaju junaku kako bi došao do djevojke obrađena je u svim južnoslavenskim bajkama, ali i u epskim pjesmama starijih vremena o ženidbi junaka. U zakonitostima epske poezije, prodor natprirodnoga u stvarni svijet determiniran je potrebom da se prikaže herojski podvig. Usprkos tome što u njima ne treba tražiti istinite teorije, još je Hektorović primijetio da se bugarštice “scine i darže” za “stvari istine”.⁷

Elementi fantastike u savršenoj kontaminaciji paganskih i kršćanskih mitoloških predstava prate prikazivanje događaja i junaka.

U usmenoj književnosti svako tumačenje prirodne pojave može postati segment fantastike, ali i svako zaboravljeno značenje realija i konkretnijih predmeta dobiva fantastična svojstva (prilog 3 i 4). Mitološka fantastika uključuje elemente paganske i kršćanske religije, kao i one predstave koje su rezultat njihova prožimanja. Ona objedinjuje dvije osnovne kategorije, koje Vuk označava kao “pobožne” i “osobito mitologičke”, a osim odgovarajućih lirskih vrsta, svoj umjetnički izraz u ovom tipu ostvaruju bajke, etiološka, mitološka i demonološka predanja, usmene obrade apokrifnih tekstova i biblijskih motiva.

Žanrovi usmene književnosti uvjetuju i tip fantastike i mjesto koje će izabrani elementi imati u strukturnoj organizaciji teksta. Potpuno van doživljaja začuđenosti ili zastrašenosti (koji inače ne mogu biti relevantni za određivanje umjetničkoga teksta), tipovi fantastike sudjeluju kao više-manje konstitutivni elementi strukture usmenih oblika. Slojeviti i međusobno povezani, tipovi fantastike u usmenoj književnosti realizirali su se u dugom procesu trajanja i transformacija vrsta i žanrova u širokom rasponu od elementarnih oblika do visokoorganiziranog poetskog izraza. Iako sastavni dio usmene književnosti, folklorna fantastika traje i nezavisno od žanrova u kojima se ostvarivala i njihovih normi kojima je bila podređena, uključujući se u umjetničke postupke pisane literature.⁸

⁷ P. Hektorović, Ribanje i ribarsko prigovaranje, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 7, Matica hrvatska, Zagreb, 1968., str. 225.

⁸ Samardžija, S., Srpska fantastika. Natprirodno i nestvarno u srpskoj književnosti, Beograd, SANU, 1989. god, str. 169-181.

PRILOZI**Prilog 1**

Priča Dana (Tokić) Kovačević, rođena 1929. god., selo Morančani kod Tuzle

“U nas je djete bilo bolesno, nikako da ozdravi, a nije onda bilo doktora ko danas. Nego, rekli su mi da se molim i zavjetujem svetome Ivi, svaki dan u isto vrijeme i da odem na zavjet u Jajce kad budem mogla, a ljeti u crkvu u Živinice i da dam kakve lemuzine. I eto, otad nam djete ozdravi i nikad više, fala Bogu... A ja se i dandanas molim svetom Ivi, al ne odem više u Jajce...”

Prilog 2

Priča Dana (Tokić) Kovačević, rođena 1928. god., selo Ljubače kod Tuzle

“Na Velki petak, otisli smo da kupimo stvari za ono malo para što smo imali. I gotovo, više nismo imali, niko ne radi. Pomolila sam se Bogu da nam pomogne i onda u mene Anto vidi čojka koji mu kasnije nađe poso i otad je sve krenulo kako treba, imali smo i para i dobro živili i evo penziju dočekali. To nam je Bog dragi dao što sam mu se molila. I uvijek na Velki petak odem u crkvu i zafalim se Bogu...”

Prilog 3

Priča Anto Kovačević, rođen 1922. god., selo Ljubače kod Tuzle

Išli smo na sijelo gore u Morančane, to je ovo selo ovdje u brdu. Kad se vraćamo, majka kaže: “Sine, ovdje se uvijek prekrsti, kužni grobovi su. Kaže, tu su kužni grobovi, i u noći se čuje kako mala djeca plaču. Samo se ti prekrsti kad god prođeš. Kad god ko naiđe u noći, prekrsti se tu. Kuga je vladala kad nije bilo ljekara, bile su velike bolesti. Nije ima ko koga saranjivat, ko bi slučajno osto živ saranjivo bi one mrtve. To je bilo davno, ne znam ni ja i ja sam to čula od stari.

Dodatak prilogu

Kužni grobovi postoje i danas, ta predaja se očuvala kako kod starih tako i kod mlađe populacije, koja, iako ne više tako brižno kao oni stari, ipak čuva taj prostor oko grobova. Jedan od tih grobova nalazi se prekoputa crkve u Morančanima, označen jednim kamenom, a oko njega i danas postoji neka vrsta zaštite; ljudi nikada ne prilaze takvim mjestima.

Prilog 4

Priča Ružica (Tomić) Kovačević, rođena 1939. god., Par Selo kod Tuzle

“U nas na Par Selu, u njivi moje sestre postoje isti takvi grobovi. To je njiva pored kuće, gdje obrađuju, oru zemlju, i tu ima ima jedan takav dio što je ograđen u po njive. I tu mještani, ovi stariji svake godine ograde tu ogradu oko tog groba, popravljaju. Kažu, grijehota je, bilo da se djeca igraju oko toga, bilo da stoka prelazi oko tih grobova, i to uvijek se ograđuje. I ta starija žena, priča mi sestra, svake Mlade nedelje obilazi, porani prije sunca i ode poškropi taj grob svetom vodicom, pomoli se. I ona meni tako objasnila da su nekad davno tu ljudo radili, kopaju svi zajedno, rade na njivi i odjednom panu mrtvi. Tu će padnu, tu ih i sarane, sve zajedno. Kuga ih neka morila...”

Prilog 5

Priča Jela (Pavić) Josipović, rođena 1933 god., selo Poljana kod Tuzle

“Ja sam ti jednom sanjala kako neka svjetlost vuče kola i na njima sliku i neda im da se vrate, a volovi iđu samo nazad, a slika oće naprjed. To je sigurno nešto s neba što neda slici da opet ide gore na Usino”

Dodatak prilogu

U selu Ljubače, kao i u Husinu, postoji predaja o svetoj slici na kojoj je prikazana Bogorodica Marija. Kaže se kako je ta slika trebala biti donešena nekom prilikom iz male kapele koja se nalazi na Husinu u crkvu u Morančanima i kako

su je vukli najjači volovi, a ona se nije dala pomaknuti. I onu večer kada su je nekako donijeli, smjestili su je u crkvu na zid iznad oltara. Stari ljudi kažu da ta slika nije nađena ujutro u crkvi u Ljubačama, nego u maloj kapeli u Husinu gdje je bila i ranije. Pokušali su tako nekoliko puta, ali se slika uvijek “vraćala” na svoje staro mjesto. Od tada svijet ide na neku vrstu hodočašća i kaže se da sve ono što želiš, trebaš samo obići na koljenima oko kapele i moliti Gospu i ostvari se. (Ispričao Stjepan Kovačević, selo Ljubače.)

LITERATURA

- Baeva, V. – *Čudo kao lični mit, Čudo u slavenskim kulturama*, Beograd, 2000. (online izdanje)
- Bošković-Stulli, M. – *Sižei narodnih bajki u hrvatskosrpskim epskim pjesmama*, Narodna umjetnost, Zagreb, knjiga 1, 1962.
- Bošković-Stulli, M. – *Usmene pripovijetke i predaje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
- Hektorović, P. – *Ribanje i ribarsko prigovaranje. Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 7, Matica hrvatska, Zagreb, 1968.
- Samardžija, S. – *Srpska fantastika. Natprirodno i nestvarno u srpskoj književnosti*, Beograd, SANU, 1989.. (online izdanje)
- Tomaševski, B. V. – *Teorija književnosti*, SKZ, Beograd, 1975. .
- Vučković, R. – *Oblici fantastične književnosti*, Izraz, 1986.

Hrvatski govor u slivu rijeke Soline

(OSNOVNE FONETSKE OSOBINE)

I. UVOD

1. *Granice istraživanog područja*

Rijeka Solina je desna pritoka rijeke Jale.¹ Područje sliva Soline čini sjeverni dio općine Tuzle, a smješteno je na južnom podgorju planine Majevice. Ovom slivnom području pripadaju naselja Breške, Dokanj, Crno Blato, Kosci, Svojtina, Brđani, Dolovi i Solina. Površina sliva iznosi 47 km².

Od pomenutih naselja većinsko je hrvatsko stanovništvo u Breškama, Doknju, Koscima i na Svojtini pa ona i čine jezgru promatranog teritorija.²

1.1. *Dosadašnja proučavanja*

Govori sjeveroistočne Bosne nisu u skorije vrijeme bili predmet širih i cjelovitijih dijalektoloških istraživanja. Brabčeva doktorska disertacija,³ jedini rad koji sustavno obuhvaća ovaj kraj, nikad nije u cijelosti publicirana, a uzme li se u obzir vremenska distanca od pola stoljeća, jasno je da njegova dijalektološka analiza ne oslikava vjerno živi govor okoline Tuzle.

1.2. *Govor Hrvata okoline Tuzle*

Govor Hrvata šire okoline Tuzle vrlo je homogen i ujednačen. Kao tipičan dio toga govornog tipa i kao početno istraživanje za eventualnu dijalektološku analizu toga šireg područja, obrađen je govor pomenutih hrvatskih sela sjeverno od Tuzle.

¹ Jala je desna pritoka rijeke Spreče, koja pripada slivu Bosne.

² Dolove, Brđane i Solinu naseljavaju uglavnom Muslimani, a Crno Blato Srbi.

³ Brabec, 1955.

Ovdje se daje opis reprezentativnog dijela govora Hrvata tuzlanskog kraja. Taj je govor štakavski ijekavskoga izgovora. On, dakle, čuva dvosložan refleks dugoga jata, a protojezične konsonantske skupine **stj*, **zdj*, **skj* i **zgj* razvio je u *št* i *žd*. Nadalje, kao distinktivna karakteristika ovoga govora u odnosu prema susjednim muslimanskim govorima jest razlikovanje dvaju parova afrikata⁴.

1.3. Metodologija rada

Imajući u vidu prirodu ovoga rada, jasno je da nije u pitanju iscrpna studija, nego više predstavljenje dijela građe s osvrtom na važnije dijalektološke pojave.

Terensko istraživanje predstavlja osnovu koncepcije rada. Informatori na terenu zadovoljavali su uobičajene kriterije. Riječ je o osobama starije životne dobi, s inventivnijom pripovjedačkom sposobnošću, što više vezanim za seoski život i što manje upućenim na vanjski svijet. U tom odabiru ponajbolji su informatori starije žene, koje, ipak, do danas u najvećoj mjeri čuvaju starije stanje govora. To nipošto ne znači da pouzdani informatori nisu bili i stariji muškarci.

Podaci koji obuhvaćaju željene izoglose najviše su prikupljeni prema unaprijed pripremljenom upitniku, ali i spontanim, neprekidanim propovijedanjem informatorā. Tematika takvih besjeda bila je većinom etnološka (narodna nošnja i njeni dijelovi, tradicionalna kuhinja i posuđe, narodni običaji, seljački poslovi, starinski zanati, porijeklo obitelji, legendarna povijest kraja, usmenoknjiževno naslijeđe...) ne isključujući ni neobvezno pripovijedanje.

II. FONETSKE OSOBINE

A. PROZODIJA

2. Opće karakteristike naglasnog sustava

Hrvatski govori okoline Tuzle odlikuju se četveroakcenatskim sustavom koji čine dva duga /â, á/ i dva kratka /ă, à/ naglasaka te kvantitet /ā, ā/. Po tim osnovnim osobinama prozodijskog sustava ove govore ubrajamo u novoštokavske. Oni u suštini imaju sve odlike koje karakteriziraju i

⁴ Ovo nije jedino bitno distinktivno obilježje u odnosu na okolne muslimanske govore. Iako oni nisu predmet ovoga istraživanja, kada bude potrebno naglasiti razlike, bit će govora i o njima.

ortoepski sustav standardnog jezika. Iznimka su tragovi nekih arhaičnih crta, što i dalje ne ugrožava novoštokavski karakter ovih govora.

2.1. Kratkosilazni naglasak /ä/ ima uobičajenu silaznu intonaciju i odgovarajući intenzitet. Nalazimo ga očekivano u jednosložnim riječima i na prvom slogu višesložnih riječi:

kôm, škřt, dāt, òn, rāto, māmēn ôdō, kānat, djěvēr, pjěše, prřvrata, cřcvara, břjel ko dŭvār, prřje se ŭjāga jělo, ôbašma, ôbala, bāšča, pāče, ŭja, gŭvt,⁵ đŭturē...

Kratkosilazni naglasak može stajati i na unutarnjim ili krajnjim slogovima. To se dešava u riječima stranog porijekla, izvedenicama i složenicama te u pojedinačnim prozodijskim arhaizmima:⁶

okolīcat paradājz, komadānt, komplēt sve, tamān sjěli, ònř stārř komunřsta, ŭzājmat pāre, Frānc Ferdinānd, da namřjerř māl, izmřješāno sve, pođjelřm prāvo...

2.2. Dugosilazni naglasak /ā/, također, ima standardne prozodijske karakteristike izuzme li se distribucija. Naime, on se kao i kratkosilazni, samo još češće, javlja i u neinicijalnoj poziciji,⁷ ali s obzirom na ograničenost pojave ne ugrožava se novoštokavski karakter ovoga govora.

těg, māl, sřg, pānj, grôm, cř, křme, māj ti jāje, rēcělja řspekla, mŭnje sijěvale, rŭke mu skŭpe...

jučēra, oprēmē se břzo, izlŭpān ko vō u kŭpusu, da ne istŭpř kōsu, mālř ŭzrāstō, zā oně Jugoslāvijě, takozvāna ŭdžerica, zemljorādnřcim ôbečālř, otōjč dōšō, za ženskřnje, preko kanālā, nēmā Dalmatřnācā, břo jědan televřzor, tamām, organ'zātor...

2.3. Kratkouzlazni naglasak /à/ melodijski i intonacijski ne razlikuje se od njegove standardne vrijednosti. Distribucijski ga nalazimo na prvom slogu višesložnih riječi i u unutarnjim slogovima:

⁵ Reducirani vokali kao u riječima *prřna* i *bān't* ili se realiziraju kao šva-poluglas ili utječu na geminaciju prethodnog konsonanta ili u cijelosti ispadaju, što ovisi o govorniku ili govornoj situaciji.

⁶ Radi se o neprenesenom naglasku na prvom dijelu dvosložnog refleksa jata. Za razliku od kratkosilaznog, dugosilazni naglasak nalazi se znatno češće u toj poziciji.

⁷ Van prvog sloga običan je u složenicama i u riječima stranog porijekla. Uvijek se javlja iza kratkog sloga za razliku od okolnih muslimanskih govora gdje ima i primjera s dugosilaznim naglaskom iza nenaglašene dužine: *pě dānā, nēcē* da jědŭ, pětero *jājā*.

jùka, bàška, pòznat, svìter isplela, ùvār, kànat, dòlaf, bùdžāk, kùcār, pò-mažē pèkmeza, lìgure, fùruna, pùče vrljika, nàvad'la se djèca, na sèdminu išli, čìmbura il kàjganē, griòta je, fukàra, zatvòr'te šùpu, aždàja, begèn'sat kòjū, stàli pomàgat, štà su iskr'mad'li, ...

Što se tiče distribucije kratkouzlaznog naglaska treba napomenuti da se on u ovome govoru realizira i u jednosložnim riječima te na posljednjem slogu, ali isključivo kao posljedica redukcije vokala:

gòveda gònt, zá se se izbòrt, polèt zà njīm, hàj dà idēmo, kóke nēcē nòst...

Pojava širenja kratkouzlaznog naglaska na račun njegova parnjaka po kvantitetu u dvosložnim riječima (tipa *bràšno < brášno*), koja je raširena u nekim hrvatskim ijekavsko-štakavskim govorima,⁸ ovdje je ograničena na imenice sr. r. koje tu opreku imaju u broju:

břdo, N mn. br̂da, pòlje, N mn. pòlja, žito, N mn. žita...

2.4. Dugouzlazni naglasak /á/ realizira se na isti način kao i u standardnom jeziku, ali se za razliku od njega može ostvariti i na posljednjem slogu i u jednosložnim riječima. To se dešava, kao i u slučaju kratkouzlaznog naglaska, uslijed redukcije vokala:

njî'va prija, gácō šljivu, prēzat piliće, poglédali ga džāba, na pérđi, k'rmak, sóbet biō trī dānā, pēt tōnā sk'ralo, ko škúbī u glávi, od smija, mōje grije, pomāda, gurábija mīr'sē, zéjtin, Rāče s Póljā, na polātu...

mōrāš žívt, nīsu nauč'li rát, na rúc ōžljak, nīs prije ĩmō tōlkō, ōt'sō kōnja kúpt, svōje povrát, mōgli glávama zaplát'...

2.4.1. U antroponomastici ovoga govora zanimljiva je pojava da se ženska imena, koja izvorno imaju dugouzlazni naglasak, ponekad realiziraju s kratkosilaznim. Nije, međutim, u pitanju pojava individualne prirode jer se jedna osoba uvijek zove jednom varijantom imena i nije drugima ostavljeno na izbor kako jē zvati. Dakle, dvije se varijante ponašaju kao dva različita imena. Kod muških imena slična je pojava prisutna prilikom tvorbe hipokoristika. Ipak češća su imena s osnovnim dugouzlaznim naglaskom.

Rūža Pej'nica, ùmrō Àndrija Kātīn, tètka Ljūba, Štíco bābē Māndē, Rúža Józ'na, Bóžo tètke Kátē, Ljūba Frān'čina, Mānda Frānkova...

Józo – Jōza, Jōz'ca, Máto – Māta, Vító – Vīta, Vića, Júro – Jūra, Jūr'ca, Rùdolf – Rúdo – Rūda, Đúro – Đūka, Šímo – Šíma, Míjo – Míka – Míća...

⁸ Usp. Brozović, 1961.

Zabilježena je i obrnuta situacija kod imena *Āna*, koje je u standardu obično s kratkosilaznim naglaskom, a u ovom govoru najčešće dobiva dugozlazni – *Āna*.

Još jedna zanimljiva antroponomastička prozodijska karakteristika odnosi se na muška imena na *-e* koja u standardu imaju dugosilazni naglasak (tipa *Mile*, G *Milē* ili *Mila*). Takva imena, vjerojatno analogijom prema vokativu, imaju i u nominativu i u cijeloj paradigmi dugosilazni naglasak, a u kosim padežima osnova im je proširena formantom *-t-* (*Mile*, G *Mileta*).

đe je *Jûre*, ôššō *Mîletu*, kō *Šîmeta*, *Mâretova* kōla, s *Jûretom*...

2.5. *Nenaglašena dužina*. Nenaglašena se dužina u pravilu dobro čuva u zanaglasnoj poziciji te se u tom pogledu stanje u promatranom govoru ne razlikuje bitnije od standarda (u osnovi riječi, na mjestu pomaknutog naglasaka iz dugog sloga na prefiks, u pojedinim padežima imenica, u određenom vidu pridjeva te u komparativu i superlativu, u pojedinim padežima neodređenog vida pridjeva, u nekim glagolskim oblicima, u tvorbenim nastavcima):

kāstīle, *pōlāt*, *štāmbīlj*, *sāfūn*, prije se *ūjāga* jēlo, ū *Krč*, preko *vrljikē*, *nēmām* *čerestē*, pod *āsūrōm*, s *kāšikōm*, ispekla *cīcvārā*, ōsam *šljīvīcā*, nāštje *sēlā*, *stārā* šūpa, *prēčt* rōd, *nājslādī* pēkmez, s *dōbrīm* mājstorom, *stārōm* rākijōm, *zelēnōm* šūmōm, *ūtrapī* kōmpīr, *nāvadšē* se bīzo, *sāčūvāj*, *nāčēt*, *kōvāč*, *kōnjanīk*, *sēstrīn*, *nēotē*...

U nekim morfološkim kategorijama primjećuju se odstupanja. Tako, glagoli prve i pete vrste,⁹ koji u prezentu imaju uzlazne naglaske u slogu pred nastavkom, ovdje isključivo imaju kratak slog,¹⁰ a glagolski su prilozi običniji bez dužine:

gōvedo *pāsē*, žēžē vātru, *vršē* se šēn'ca, *ispēcēm* sōmūn, *žmirēci* bi dōšō, *vīdjēvši* nās...

Kao posljedica stapanja vokala¹¹ dužina se javlja i u brojevima i u jednin-skim oblicima glagolskog pridjeva radnog u muškom rodu, a analogijom prema toj pojavi dužinu često dobivaju i glagoli u kojima ne dolazi do sažimanja:

jedānēs dūkātā, *trīnēstero* djēcē, *mōgō* sam i jā, kōd njī *nácō*, nīje l *sīknō*, *črkō* dābōgdā, *īskō* belāja, *srēō* ga dol, *īzvadiō* čakiju, š njīm *stāō*...

⁹ Podjela glagola po morfološkim vrstama po Barić [et al.], Hrvatska gramatika, Školska knjiga, Zagreb, ²1997.

¹⁰ Ovo je još jedno distinktivno obilježje u odnosu prema okolnim muslimanskim govorima koji imaju samo nastavke s dugim slogom.

¹¹ Stapanje je dosljedno kod oblika na *-uo* i *-ao* izuzevši glagole naglasnog tipa *znāti*, kod kojih se ne provodi, dok se oblici na *-eo* i *-io* uglavnom ne sažimaju.

2.6. *Duljenje vokala pred sonantom.* Ovo je područje karakteristično po tome što se prirodno kratki vokali ne dulje ispred konsonantskih skupina koje počinju sonantom. Ova je osobina još jedno razlikovno obilježje u odnosu na okolne muslimanske govore.

čūvā òvce, crna ko cīgānka, ù būndi, prázna kǎnta, jēli iz lònca, stāvi glāvu ù tōrbu, ìgrat kǎrtī, krōmpīrska čōrba, ùpāmʹla ònī rāt, dōbri mōm-ci, tēško sámu udòvcu, gūmenē òpānke, mǎjstorskī pōsō, útōrkom, pūne nārāmke nōšī...

Iznimaka od ovog pravila ima, ali se obično radi o riječima preuzetim iz drugih govora ili utjecaju standardnog jezika:

igrānka (običnije je *sijelo*), plētēnka (običnije je *plētara*), prāvīlno, zādovōljno...

2.7. *Pomicanje naglasaka na proklitiku.* Silazni se naglasci s inicijalnog sloga vrlo dosljedno pomiču na proklitiku. Čak se čuva jasna razlika između tipova pomicanja, neoslabljenog i oslabljenog. Izostanku prenošenja obično je razlog posebna govorna situacija.

ù grād, zǎ zlāto, ò strā, ĭ dān ĭ nōć, bǎc'la ù vodu, pǎja nǎ dān, z brda nǎ brdo, nǎ nebo, òko zǎ oko, ù mēso, ùzmi ù rūku, pōpeo nǎ sijeno, ù pomōć, nǎ nogu, zǎ ključ...

čūjē se nǎ ribu, dǎla zǎ kravu, nǎ kladu, nēdi ù blato, kòd brata, zǎ matēr, nǐz grivu, ūdžera je òd drveta, nǎ silu, ĭti se nǎ vranu, nē čūjēm, nē dade nām se, nē režē, òd mene, dō njekōg dōba, isprēd nǐ, ù tebe...

Eventualne, dakle, analoške forme koje bi zamrsile postojeće sinkronijske i dijakronijske odnose nisu se razvile, a minimalna odstupanja individualne su prirode i ne otkrivaju nikakve novije distribucijske tendencije.

2.8. Pojedine morfološke kategorije, u odnosu na stadard, imaju neke tipične prozodijske alternacije, ali o njima će biti riječi u poglavlju o oblicima.

B. VOKALIZAM

3. Opće karakteristike vokalskog sustava

U osnovi inherentnog vokalskog sustava ovoga govora, isto kao i u većini štokavskih govora, što je karakteristika i našeg standarda, nalazi se pet

temeljnih vokalskih jedinica (ǣ, ě, ĭ, ǫ, ŭ, odnosno ā, ē, ī, ō, ū), kojima se pridružuje i vokalno *r* koje isto može biti dugo ili kratko (ȣ, ȣ̃).

Osnovna su obilježja ovoga sustava:

- Distribucija je vokala slobodna, svaki od njih može stajati na početku, u sredini i na kraju riječi.
- Svi vokali u osnovi imaju standardnu boju, samo rijetko *a* može biti nešto zatvorenije artikuliran, ali ta pojava ovdje nema ni domašaj ni značaj kakav joj se pridaje u drugim štokavskim ili šćakavskim govorima, osobito ikavskog izgovora.
- Kratki vokali, posebno u zanaglasnom položaju, skloni su djelimičnim ili potpunim redukcijama. Posljedica toga katkad je i vokalizacija (kon)sonanata.
- Svi vokali, bez obzira na kvantitet, mogu biti naglašeni.

3.1. Vokal *a*

Vokal *a*, bez obzira na kvantitet, intonaciju i položaj, u principu ima u govoru ovoga kraja vrijednost kao u standardu, izgovor manje-više običan i u hrvatskome književnom idiomu.

ǣ: *nácō* kòd nĭj, *máćak* grōžđa, *džánē* ispekli, svézala *kanáfōm*, *prálo*, *žágali* rŭčno, *cŭre okopávale* žĭto, za *vrátma*, sĭt *gládnu* nè vjeruje, *ášoviō* od malèna, dē *gurábijē*, *strádala* òmlad'na, kŭće *grád'li* o šèpera, *bjelánjce*, u *dínárma*, žĭto *bosánac*, sèstra *Jánjka*, *Ánto* Mát'kĭn, na *pánju*...

â: *spâvā* ko zăklāno, lija *grā*, *stārī* pàjdāš, naránio *māl*, *mládā* mu ĭz Drijenčē, *rādĭmo* pòvazdān, *māj* ti, *rādijon*, òvduda *vām*, pròdō *râst*, *klâs* žĭta, *lâkat*, *strânā* kôla, *snā* Jur'nica, *Jánja Mâl'ćka*...

ā: š *Ljŭbāčā*, *prĭčā*, *tělād* ŭ štalu, *nēmā* svòjē čěljādi, da *izvālĭmo* pânj, *māslenjāk* nàprav'la, *ròdāk*, *prěkodān* čĭstĭm, *tŭdā*, *sŭtlĭjāš*, *prèkō* vrlĭkā, *bjelòšljĭvā*, ò *stārē* lĭpē, dŕven *sân*...

à: pod *jàstukom*, na *tàvanu*, *navad'li* se, *ràstov sànduk*, *àsura*, *kòmpĭr* u *trāpu*, *rākĭja* šljĭva, mĭsnē *àljne*, *sáfŭn*, *àjte* kŭći, *vākō-nākō*, *nàpravljena* štēta, *vàlda* će dōć, *bāška* tō...

ǣ: *jāsle*, *splāv't* kájmak, *brāgnō* se píća, *čāsom* prĭja, *štrānjga*, prèb't *nāmŕtvo*, *bāšća*, dŕvenē *nāćve*, *māmen* ódō, *rāstrijeb*, ŭm'ljato *jānje*, *zāova*, *kānat*, *prātĭjače* na pòtoku, *kām* ti kōnj...

Primjere s kratkim nenaglašenim *ǣ* nije potrebno posebno izdvajati jer ih je već dovoljno i u navedenoj građi.

3.1.1. Zatvorenija artikulacija, naročito dugoga vokala *a*, neovisno o tome je li naglašen ili nije, individualnog je karaktera i vrlo rijetka te nije dosljedna ni kod istog informatora. Ovaj alofon, dakle, dolazi fakultativno i sporadično i nerijetko ovisi o vanjezičnim faktorima.

Iako je zatvaranje ovoga vokala rasprostranjeno i dobro poznata osobina mnogih hrvatskih govora,¹² može se ustvrditi da ova pojava ne dopire do užeg tuzlanskog kraja. Izostanak ove izoglose moguće je tumačiti kao distinktivno obilježje u odnosu prema okolnim ruralnim muslimanskim govorima.¹³

3.1.2. Vokal *a* stabilan je, dakle, i ne podliježe ni redukcijama. Apokopa u imperativnoj rječci *neka* te afereza u nekim tudicama pojedinačni su slučajevi:

nèk idē, *nek* ne pričajū svāšta, *potéka* rādī, *dvokáta* dōveo, *Merikánci*, *bortírala*, *tèntāt*...

3.2. Vokal *e*

Standardnu artikulacijsku vrijednost, osim u slučaju eventualne redukcije, ima i vokal *e*.

é: njěmačkā *pémzija*, po *tégu*, *dùgo poglédali*, *üzēt sjeménā*, b *ükovije grédā*, na *pérđi*, *tvòja škléba*, *zéjtín* i *māslo*, *šétajū cùre*, *nécē rát*, *némajū* nì *žita*, *istrése* se...

ê: jèđīnā *êér*, *rêcelja* ispekla, *prêžā* ko máčak, *jêra*, *lòvačkōg kêra*, *jučêra*, *nēmā* drvā, *rêdom*, *svêti* Īlija, *pêt* gōđīnā, *sprêmā* se salāukov'na, *stêžē* zíma, *zêc* bi bīo ko vō...

ē: *mīsnē* alj'ne, vūnenīje *svītērā*, *nēotē*, stāvī *pòloškē*, *měcē* nā glāvu, *bòlē* léda, *vělkā stūdēn*, *bòljē* sūtra, *òpēta* kīša, *òduzēle* mu se nōge, *jùkē* nāgūsto, *prekò* rijekē...

è: *šljèpíc*, na *nebès'ma*, *vète* řke, *kūca šepèruša*, *čèze*, od *malèna*, *ròd'le pètrovke*, *prāvī* se *sèdmīna*, *idē* jābukov *pèkmez*, *sèćica*, na *krèdencu*, Fábīne *Pèć'ne*, *bèš'ka*, ù *mālō tèkne*, *pòla kilē rijèzgē* òrāhā, *pècara*, *parjèn'ca*, *vodèn'ca*, imām *čerèstu*, *pūn buđèlār*, *žúte* krūške *jèribasme*, *crkvènā* àvlija...

ě: jèđnāko cvijèlī, kù se *djède*, pīta *srèdnjača*, otvòren *pèndžer*, *kère*, stārī *mjèrāst*, svē *pjěše*, *těško* nāma, *mjěsēc* dánā, nājstārijēg *djèvera*, *djèd Júro*, *sāmā zělēn*, *sèdmero* unučādī...

¹² Brabec, 1955., str. 76.

¹³ Okolni muslimani dugo *a* sustavno zatvaraju.

ě: *jăbukě pětrovkě*, Fránino *jărě*, *jăslíčě*, *mašícě*, starinskē *čăkširě*, *jăbukov pěkmez*, *tázě vōda*, *vrětěno*, *gòvěda gōnī*, ljěskov *šěpěr*, plěo *sěpětě* i *kórpě*, u *sěljáka* čōjka, *lěděn*...

3.2.1. Uočljiva je promjena artikulacije kratkoga nenaglašenog vokala *ě* u smjeru redukcije. Ipak slabljenje ovoga glasa nije ni izbliza tako dosljedno ni jako kao što je slučaj s kratkim nenaglašenim *ĩ*, kojega je redukcija najčešće i potpuna. Osim toga, kad je vokal *ě* u pitanju, ova se pojava ne može sustavno predvidjeti, nego je više individualnoga karaktera.

Također, nije svejedno radi li se o nenaglašenom slogu ispred ili iza naglasaka. Artikulacija, naime, zanaglasnog *ě* više je oslabljena, dok se prednaglasno *ě* može, ali i ne mora reducirati, a ako dođe do slabljenja, ono nije u tolikoj mjeri osjetno kao kod zanaglasnog *ě* ili *ĩ*. Usto, hijat se često dokida elizijom kratkog *ě*.

na *špòretu*, *dr̥v'nā* kŭća, *mām'enē* krāvē mēso, *dēs'et* ĩljādā, zà *m'ne*, *dvád'sē* gōdīnā, nāstala *tríd'sē* pētā, *nēc'ete* nīšta, štā *ōc'ěš*, nek *sáč'kā*, *udar'ena* mǎlo, bez *kap'tána*, *matrījāl*, mǎter'no *vrětěno*, *prod'vèrala* š njīma, *b'gèn'šē* ga, òn *j* *òt'šō*, *kazíval'* *ām'dži*...

Upravo u vezi sa slabljenjem nenaglašenoga *ě* jesu i prefigurirani glagolski oblici poput *prísav't*, *pripòmjest*, *prikrát*, *prislôž't*, *pribac't*¹⁴ (u značenju *presaviti*, *premjestiti*, *prekratiti/skratiti*, *presložiti*, *prebaciti*), a nisu, kako bi se u prvi mah moglo učiniti, u pitanju ikavski refleksi jata (<prasl. **prê*-). Promjena *při*-<*prě*- mnogo je vjerovatnije tekla tako što je najprije nenaglašeni *ě* oslabio, zatim izgubio boju pa postao šva-glas, da bi prije vokalizacije u *ĩ* dobio svojstva prednjega visokog poluglasa *i*:

při- < *pr̥i*- < *pr̥o*- < *pr̥e*- < *prě*-

U slučaju da neki glagol već postoji s izvornim prefiksom *pri*- (<prasl. **pri*-), zadržava se *pre*-.

prěšō rījeku (=prešao potok), *príd'ĩ* vām (=pridi ovamo), *prèstani* (=prestani), *prístajēm* (=pristajem)...

3.3. Vokal *i*

Vokal *i* u nenaglašenome kratkom slogu vrlo je sklon slabljenju, do te mjere da često dolazi do sinkope. Inače, artikulacija vokala *i* prilično je stabilna, a pojava *i*^u<*i* periferna je i individualnog karaktera.

¹⁴ Analogijom prema nenaglašenima i naglašeni kratki *e* daju *i*, kao u *pribac't*.

î: iza *Gospoína*, *obričiō* se, *āl* mòre *rîljat*, *lîja* lûka, *bîlo* kàkî, *i* *šljíva* i *krúška*, za *kazaníju* *dâjē*, *jedínjak*, *špígla* na *zídu*, *döbijēš* *gibíru*, *blízu* *púta*, *sredíivō* *papíre*, o *starínā*, *mòje íse...*

î: *prítka* zà *gra*, *zîmi* je *těžē*, *pîtāj* *mäterē*,¹⁵ *príčā* *grā*, *trî* *čētri* *sāta*, *jēdīnī* *sīn*, *strīna* *Pètrov'ca*, *mî* *émo*, *mòja* *čí*, *príjo* *drâgā*, *stō* *brîgā*, *pūno* *žílā*, *žígā* nà *lijevōj* *strāni*, *ínje...*

î: *čēif*, *cāpīn*, *plētīvo* *pròdājē*, *kāstīle*, *ùtrap't* *kōmpīr*, *rādnīci* *gládni*, *dodíjelī* *svīma*, *trāžī* mu *se*, *plātīmo* *dřva*, *ùnīdē* *ù* *kuću*, *ù* *našī* *nòšnjī*, *kòd* *njī*, *osamdēsē* *gòdīnā*, u *obilazīvo...*

î: *čīmbur*, *dřvenā* *činija*, *òtvorena* *vratica*, *jāb'ka* *ramička*, *gīban'ca* s *jāb'kovīm* *pèkmezom*, *līgure* *ò* *djeda*, kad *òce* *teksīrāt*, *čīstā* *šīra*, *bāci* u *žīv'ku*, *okolīcat* *paradājz*, u *obilazīvo...*

î: *čāsom* *príja*, *íkakē* *prīuzē*, *ílīnka* *ròd'la*, *pēt* *cīcvārā*, *līpovo* *līko*, *ìgral'* *bācā* i *fīrīza*, *šīš*, *sītala* *sam*, *īstor* *dòšli*, *mōrām* ti *rījet*, *vīšē* *mīlječna*, *ù* *svakōm* *žītu*, *cīnā* *tīca*, *příklāni* i *lāni*, *rāno* *īzutra*, *nòvo* *štīlo...*

Iako je redukcija vokala *î* dosljedna, u nekim se situacijama ona ne provodi. Radi se najviše o *î* na početku riječi. Nerijetko se može jasno artikuliran glas čuti i u poziciji gdje obično slabi ili ispada. To je uglavnom uvjetovano posebnom govornom situacijom.

î: *stārā* *īmēna*, *īspēce* *pītu*, *īsplāt* *lījude*, *òce* *īzdān't*, *īzātrkē*, *īmō* *fījāker*, *učī* *Jūrjeva*, *òkīšālo* *se*, *tēsārī* *bīlī*, *Fábīne* *Pēcīne*, *kō* *kīšna* *gòdīna*, *prijēsni* *òpanci*, *jēs* *nāočīta...*

3.3.1. Najpodložniji slabljenju jest upravo kratki nenaglašeni vokal *î*. To je tipična crta svih hrvatskih bosanskih govora.¹⁶ Razlikuju se dva stupnja redukcije: djelomična i potpuna. Kako, ipak, nema čvrstih kriterija i pravila za predviđanje kad će *î* samo oslabiti, a kad ispasti te se iste riječi mogu čuti na oba načina (npr. *gībanca* i *gīban'ca*),¹⁷ navedeni primjeri izabrani su nasumično.¹⁸

¹⁵ Slavenski genitiv se analogijom proširio i na objekte s afirmativnim predikatima.

¹⁶ Peco, 1975., Vuković, 1963.

¹⁷ Iako je, osobito u spontanoj komunikaciji, teško razlučiti ostavlja li nakon slabljenja vokal *î* kakav poluvokalski trag za sobom, ima primjera koji nedvojbeno ukazuju na postojanje postelizijskoga prelaznoga vokalskog elementa. To su primjeri u kojima se čuva ranije slogovno ustrojstvo riječi, što je vidljivo iz riječi u kojima nakon slabljenja nije provedeno jednačenje po zvučnosti pa je samim time opravdan i način bilježenja poluvokala superskribiranim grafemom: *mī* bi se *pōzdravīlī*, *īzīdīte* *svī*, *prōdīte*, *sōbīca*. Suprotni su, pak, primjeri s nekompenziranom vokalskim elementom i provedenim jednačenjem po zvučnosti: *bījēšte*, *īzrēšte* *dřva*, *lēktīmācija*.

¹⁸ Primjeri su navedeni bez klasifikacije prema polo'aju. On je medijalan ili finalan. Inicijalno „uglavnom ne slabi (afereza je dosljedna samo u nekćija).

fūr'na, djěčjā bēš'ka, dōb'la, āš'kovālo se, glāv'ca kùp'sa, nāša ōmlad'na, gōd'ne su, nījēz'na djěca, tēško žīv'li, ù djetel'nu, džiger'ca, dōmācē kobās'ce, od rāstov'nē, kōl'ba, na pōlj'ma, po sēl'ma, govōr'li stārī, sāk'r'la, narān'la māl, oš mi učin't, Bōgu se mōl't, ùpucāl' ga...

*jēverca, kolko gōd, kāškōm, četri-pēt, donēste, stānte sād, rōdla šēnca, lēste dōl, zapāl'o se sījēno, mālo fāl'o, otēl'a se krāva, pofāl'i ga, prōvē i slān'ē, nā plan'u, zaštīt'...*¹⁹

3.3.2. Nesumnjivu slogotvornu funkciju poslije ispadanja vokala preuzimaju u određenim pozicijama sonanti. To se dešava ako se, na primjer, sonant nađe između dvaju konsonanata:

*kīšŋca, Górnjā Obòdŋca, bīo po bólŋcama, u prodávŋcu, ko pūšŋca, zóbŋca, ūdario pòdŋce, zà nadŋcu, pòdmetŋt, osékŋt se, òzŋke...*²⁰

3.4. Vokal o

Standardnu boju, bez obzira na naglasak, kvantitet ili poziciju u riječi, ima i ovaj vokal.

ó: prōvē i slān'ē, sóbet, šljóka na kapútu, mórō òtīc, sōk o zóvē, ko staórac, ódal' zāj'dno, óvd se nīje pūcalo, dóđ'sē drŋgī, mālī prózor, vójska tráž'la, nónde, Górnjā Obòdn'ca...

ô: jednôč, nek dōdū, što se mōrā, š njôm, nè dō Bôg, vėl'kī nōž, svôj čōjk, tô su nāši, zakòpāt drôb, stô gōdīnā, zôb za kōnja, mōj brôj, da se lijepo dogovôrīmo...

ō: ù vōjsku, s māmōm, u njēgova mālōg, miliōn, dōbar pòsō, nēmā lópōvā, cŋrskō préz'me, skrōz nā skrōz, ù tōr, òvōg sēla, ù kamenōj kŋci, grāorastī òrōz, nè mre nāzōr...

ò: òtōjč dòšō, prepòmjest'la, pòglēdāmo te cījēlī dān, dē bòstana, mòč'čīste, na štōkli, frīšak sòmūn, nad pògačōm ljēba, kòmīmo grā, òvduda vām, bjelòšljiva, bjelòp'ta, pròstac, na spròvodu, ne kōlj'te se, òš'de se, preko bògaza...

¹⁹ U slučaju posljednjih primjera (zapāllo se sījēno, mālo fāllo, otēlla se krāva, pofālī ga, prōvē i slānē, nā plannu, zaštīt) ispadanje vokala ī za posljedicu ima zapravo geminiran konsonant. Njegova se artikulacija, dakle, ne pojednostavnjuje, nego se do izvjesne mjere produži.

²⁰ Ovdje treba pomenuti još neke faktore koji imaju vidnog udjela u konkretnim realizacijama ovakvih slogova, npr. rečenični ritam i intonaciju, govornu situaciju i sl.

õ: nísam ga pòznõ, pòvazdān rādī, blāna i tòrkula, pòloškē, pòbaška, sklōni s òtomāna, bõšča, lōgnja odòzgõ, pòistija, grāorastī òrōz, pòmete svē, pògolem rāstom, bõsī nògū...

õ: nòvõ šīlõ, lōpòvluk, pīta kōmpīr^uša, rāstõvõ dṛvõ, kad òdēmõ, is Kõ sēcā, bōlòvat, bŭkōv^una, òklāgija, sarlāukōv^una, nābrat pètṛovkī, na pòvātu, māj ti sōmūna, penkālõ...

3.4.1. Iako je vokal *o* prilično stabilan, u nekim pozicijama ipak dolazi do njegova ispadanja ili slabljenja. Za razliku od redukcijama inače sklonog vokala *ī*, koje je na početku riječi najčešće stabilno, vokal *õ* u inicijalnoj poziciji gubi se kao rezultat elizije ili u zamjenicama i prilozima.²¹ Sinkopa je, pak, ovoga vokala rijetka i svodi se na pojedinačne slučajeve. Isto tako i redukcija finalnog *õ* ograničena je na uzak krug leksema.

štā nō bī, pō nōj olūji, đē nā mōt^uka, nā vū strānu, nā nōm dùseku, ū nōm živōtu, zā nī pānj, nolikī svījet, nolikōg čōjka, vōlkā dṛva, vām su dōlaz^uli, tām vām, vākō se rādī, nākō òt^ušō, vākī ljūdī, nākē njīvē, sīdī òzgō, dód^ušē, nár^udu ùpravio, bajnēta, èn ti kūma, èt sād, kāk se zōvēš, kām tēbi, tām vām, bōljē neg nās...

3.5. Vokal *u*

Opća fonetska karakteristika ovoga vokala jest standardan izgovor u svim pozicijama.

ú: čistā krúška, úšpa je, sústō sam, púra ne dṛži, ùzēt somūna, djēčjī dúbak, škúbī u glāvi, gúvno, ùzdā se ú se, ù svakōm žītu imā kúkolja, presúšio pòtok, zarúdio lijepo, dvá-trī pútā...

û: údzer^uca, lijēpī kûcā, ljūdi ljùskī, i tō skūpo, ako je sūđeno, na sṛgu se sūšī vēš, čūvā se za posvēćenje, pītāj njū, žūt u lícu, úš, mūtē něšto, pústī snōvi, ūmnī ljūdī...

ū: jùkē nāgūsto, sáfūn, mǎlo òš^unūt, dok se òsūšī, dōđū, dvápūt dōlazio, nek se snādū, izvūce se, kīla jābūkā, pōljūbī mōmka, imājū svē...

ù: ùstavio me, ùčkur, nár^udu ùpravio, bŭbnjara, zīdānā sùšara, jùkē nāgūsto, fūr^una gòrī, lùkšija òd pepela, ko šŭfer^uca, ùrne^uk, sùtlija, dùvāk svēži, ùkup^ut jājā, do ùšura stālo...

ÿ: ùjalo mi se, skrōj mi cŭrak, ŭžināl^u smo, ùjāga se jēlo, gŭv^ulo jōj se, bījel ko dùvār, trŭljōm òtrla, kòscima kŭrjuk, ŭsvṛtanj tēče, cŭrskō rūo, ùzdā se ú se, čūdo jēdno...

²¹ Brozović, 1956., Baotić, 1983.

ũ: ũči Jŭrjeva, blāna i tŏrkŭla, prŭŭza, na krēdencŭ, ligŭre su ō drveta, ċimbŭra il kăjganē, ũ būdžákŭ, gŭrābija, sŭtrādān...

3.5.1. Vokal ũ najstabilniji je u inicijalnom položaju. Rijetki su primjeri s njegovom redukcijom kao glagol *potr^ebljávát*, koji je možda nastao analogijom prema imenici *pŏtreban*. Znatniji domašaj ima redukcija medijalnog ũ, kako djelomična, tako i potpuna.

bŏlŭ žēl^udac, jăb^uka, vŏla u kŭp^usu, ōvd^uda vām, u Bŕg^ulama, tŏrk^ula, kompŭr^uša, kŭće šepēr^uše, pŏk^upŭ nās, ōšin^ut, kă š se brăgn^ut, svijēn^ule grāne, krénlo ga, kŏš^ulja, kukŭr^uznŏ brăšno, ũjtru ċemo, ŭz^utra...

3.6. Vokalno *r*

Vokalno *r* može biti dugo ili kratko, naglašeno ili nenaglašeno. Mogućnost inicijalne pozicije ovoga vokala distinktivno je obilježje u odnosu prema govorima muslimanskih sela u okolini.²²

ŕ: brŭna ili prŏšće, brŭlog, kŕmak, skrāla se dŭva, crna krāva, u četvrtak, izvŭc drŭvā, mŕtav ne prđŭ, kad je zavŕšio, šŭti i tŕpi, kŕċit šŭmu...

ŕ: sŕg je štrik, vrċ ză vodu, žŕvanj, Kŕċ, tvŕd na ŭšma, imā Sŕbā, kŕv nŭje vŏda, crkva, brċē ŭvijek...

ŕ: ŭsvŕtanj teċe, ŭbi nāmŕtvo, ŭ crkvu, ċetvŕtŭ rāzred, prēvŕne se, ŭtŕta pŕtina, prŏstŕt ċaršaf, prēgŕšt, ċēkŕk...

ŕ: rđa, bila brŭnara, Bŕgule, svē kŕpenŏ, sŕđala, vŕljke, zavŕljala se špāga, dŏdāj sŕċu, po pŕtŭni, kŕmaċa, u Kŕċevŭni, sijēvalo i gŕmŭlo, fŕtālŭ kŭlē, jēsŭ l zakŕvŭli, dŕvnjāk, dŕljaċa...

ŕ: rđav, tŕlica, žŕvnje, ŭzeo kŕmād, mŕsko rādŭt, smŕklo se, mŏj vŕtŏ, bācio rke, tŕgajŭ grāne, pŏc stŕmo, dŕven kŏlac, vŕbāk, dŕžŏ kafānu, tŕgŏ žŭto...

ŕ: pŭta năbrŭnjaċa, pŏtŕla pŏd, vŏdŭ kăldŕma, sākŕska, pŏvŕtālŭ, ŭpŕtio nă se, nă vŕ, crŭvēŭ se, zăklŏ păstŕmu, mŏja svēkŕva...

3.7. Refleks *jata*

Razmatrani je govor, prema zamjeni *jata*, najvećim svojim dijelom dio velikoga (i)jekavkog kompleksa. Ijekavizam je izvorna odlika govora ovoga,

²² U muslimanskim je govorima ispred *r* uvijek *h-*, bilo ono primarno ili sekundarno (*hŕpa*, *hŕda*, *hŕđav*).

od starina nastanjenog kraja. Najbolji je dokaz za tu tvrdnju bogata onomastička građa s ijekavskim refleksom jata (*Drījenča, Bījela zēmlja, Kōsačkā rījeka, Stjēpānovīci, Zāsjeaka...*).

3.7.1. *Refleksi dugoga jata.* Dugi jat pod silaznom intonacijom ovdje je dao dvosložan refleks *ije* s individualnom inačicom *ijē*. Pod uzlaznom intonacijom u dugim slogovima jat je dao također dvosložno *ijē* s varijantom *ijé*. Refleks nenaglašenoga dugog jata jest *ije/ijē*.²³

ije: Bījelā zēmlja, tētkino mīlječno, cījedī se, nēmōj īm rījet, cījelū zīmu, lījepā mōja cí, sījedī mōj, pādā snījeg, štā je svījeta, kūp'li sījeno, Drījenča, lījevōm rūkōm, rījekōm īc...

ijē: bijēlē se, cijēpal' drva, nīje bīlo crijēpa, dijēl'i zēmlju, nīj'vo dijēte, izlijēčio se, lijēpa čōjka, usijēče se, krāv'jē mlijēko, cijēlo sēlo, gnižēzda skidō, sijēvalo i grm'lo, sijēlo o Ilīnu, zvijēda...

ije: nā Bijelu zēmlju, zā dvije mārke, prōmiješāj dōbro, dōnijela sā sobōm, īznijel' ga nā polje, pripōvijedāmo dōkasna, ūvijek, ūz rijeku, ū srijedu, Blāgovijest, ūmrijet, nā svijet, pōprijeke...

Iako dominira, ijekavski je refleks dugoga jata ponešto poremećen. Nije uvijek dosljedan ni kod istog informatora. Dakako, zapljusnut je najviše utjecajem urbane jekavice, ali značajnije tek među mladima. Stariji čuvaju dvosložan refleks. Dapače u ovom kraju nisu rijetki ni hiper(i)jekavizmi:

namijēr't māl, vōdijer, nēce s mījerom, jēdū žījer, ucvijēl'sē dijēte, zagrād'li vījer, nīje se smijērio, kōsijer, nē dijeraĵ, rāstrijeb, sàbjerē triješće, sjerōta, īdē ū podmjeru...

3.7.2. *Refleksi kratkoga jata.* Kratki jat najčešće daje *je*. U nekim fonetskim okolinama refleks je *e* ili *i*, što nisu ekavizmi ili ikavizmi, nego očekivani ijekavski odrazi u određenim uvjetima.

bjēž' nīza strānu, iz njedārā, snjēgovi, ljēba nad pōgačōm, kōljenov'ć, ljēnōst, ljēpšē nēmā, donāljevāla svima, ljētōs ūmrō, tō je djēčjē, nāš prā-djed, kū se djēde, nēutješna mājka, pjēše se išlo, pūšē vjētar, zāpjevāt znā-li, sjētovāla māti, pōsjekli būkve, ūzeo sjeménā, njēkakī ljūdī, njēkad...

Odras jata iza *r* očekivano je *e*.

²³ U dvosložnim releksima s kvantitetom na drugom slogu može se vidjeti utjecaj urbanog govora koji je bliži učenom jeziku, gdje prevladava jednosložan jat. Takav refleks može se smatrati prelaznom fazom prema pojednostavljenju ovoga refleksa i u ovom govoru (*jē<ijē<ije*).

prédi vâm, brèstov, vrèlo, Drènovik, dòzrele šljìve, nê mā vrèmena, vrèdnij̃ što stārē, nà trešnji, nè trebālo nīkom, nàrezāl' dŕvā, pŕtēnā vrèća, mòja srèća, pòtreban, prèd kućōm, prèko ljeta...

Kao i ijekavski standard i ovaj govor ispred *j* i *o* ²⁴ uobičajeno ima refleks *i*.²⁵

nè bijāše, ògrijāl' se, pòsijat vŕtō, ne mògu o smija, stàrijēg brāta, nàdijē ime, dōnijo sam, smjijo svē, vòlijo, živijo...

Odras *i* u infinitivnoj osnovi glagolā prvog razreda treće vrste nije nikakav utjecaj ikavskoga, nego je mnogo vjerovatnije da je nastao analoški, i to prema najfrekventnijim oblicima, dakle, oblicima prezentske paradigme.

dà mi je *doživ't*, *gòr'la* šūma, *opúst'la* sèla, žène sāmō *šút'le*, *pozalèn'la* brda, mōrā se *trp't*, *vòl'i* ga, *stíd'la*, *živ'lo* se...

3.8. Redukcije vokalskih grupa

3.8.1. *Vokalski slijed ao*. Sudbina ove vokalske sekvence nije ista u svim pozicijama u riječi, a ovisi i o tome je li naglašena ili nije. Nenaglašena se grupa *ao* u glagolskom pridjevu radnom dosljedno reducira na jedan član. U slučaju, pak, da je prvi dio vokalskog slijeda naglašen sažimanje se ne provodim bez obzira na to je li *o* postalo od *l*.

-ao (< al) > -ō.²⁶ *bòlovō, òtac kazívō, brāgnō se, òbrō bòstan, pòdigō se, pòsijō kōmpir, dāvno òtšō, pòsjekō strānu, šljivik iŕcvō, nè dō Bōg, tŕgō žito, đāvō znā, na pòsō...*

-āo: bèbār cvāo, dāo bī dūšu, dāo svōje, sām pāo, nà tō spāo, krāo po sèlu, znāo dōc, žāo mu, zvāo se, brāo trēšnje, rādī nāopāko, njēna zāova, sāone, žāoka òstala, rāonik...

Vokalska je sekvenca nepromijenjena u riječi *pàkao* i u rjedim riječima *kótao* i *órao*.

Poredbena rječca *kao* ima isključivo sažet oblik, ali može biti, ovisno o intonaciji i ritmu govora, s dugim ili kratkim *o*.

ko bajāgi, ko ì svi, kō mōgō bi, kō nè znā...

²⁴ Ova se dva slučaja obično navode kao odvojeni, ali zapravo se trebaju promatrati zajedno jer se i ispred *o* razvilo i izgovaralo sekundarno *j*.

²⁵ U slučaju *-rēo* (*zrēo, srēo, vrēo...*) odraz nije *i*, nego *e* zbog *r* koje je ispred.

²⁶ Nenaglašena dužina na vokalu koji je rezultat sažimanja može se smatrati posljedicom nestanka vokala, kompenzacijskom dužinom. Kako kategorije koje "nestaju" često ipak ostavljaju neki trag, tako i ovdje imamo *ō* kao podsjetnik na nekadašnje *-ao*.

3.8.2. *Vokalski slijed uo*. Kao i u slučaju vokalske grupe *ao*, stabilnost sekvence *uo* najviše ovisi o tome je li njen prvi element nositelj akcenta, nenaglašene dužine ili je kratak i nenaglašen.

-*uo* (< *ul*) > *ō*: *poménō* ga, *pòg'nō* ū nom rātu, dè e *mètnō*, *zóvnō* me òdmā, *krénō* ù svijet, *skìnō* se...

-*ūo*, *ūo*: *čūo* òd njī, *sāv trūo*, nešto *nāčuo*,²⁷ *istruo* cēr, *nāsūo* čòrbē, *pròsūo* svē, *òsūo* se...

I u zanaglasnoj poziciji neki oblici s vokalskom grupom *uo* realiziraju se neizmijenjeno.

izuo čizme, *òbuo* se...

3.8.3. *Vokalski slijed io*. Zanimari li se intenzitet izgovora intervokalnog elementa čija se artikulacija može kretati od Ø preko prelaznoga *i* do vrlo jasnoga *j*, što najviše ovisi o govornoj situaciji, onda se može utvrditi da je ova sekvenca vrlo postojana.

īo, *io*: *bīo* sam, *nādio* kobās'ce, *bācio* dù"ān, *nā* sebi *nòsio*, *počútio* ga, *pogrijěšio*, *izgùbio* sīna, *krīo* se od vójskē...

Isto vrijedi i za vokalski slijed *io* u sredini riječi i kod složenica kojima prvi član završava na *-i*, a drugi počinje s *o-*.

priòn"la ūzā me, *priòtēo* cūru, *mōg Mátē nìotkle*, ako ne *priòkrēnē*, *aviōni*, *vòzī kamiōn*, *miliōn*, *rādion*...

Vrlo su rijetki primjeri sa sažetom finalnom sekvencom *io* (npr. *promijènō*).

3.8.4. *Vokalski slijed eo*. Bez obzira na to je li naglašena ili nije, je li između tih vokala ukinut hijat ili ne, sekvenca *eo* ostaje neizmijenjena i u finalnoj i u medijalnoj poziciji u riječi.

djēo ligure, *klēo* se djēcōm, *sèpete plēo*, *jēo* žīto, *srēo* ga, *Īlija pòžeo*, *zāpēo* zā svoje, *rāno pòčēo*, *priveo* žēnu, *ūzēo* krāvu, *jěst pòdebeo*, ko *āndeo*, *pēpeo* òd bukvē, *stēona* krāva...

Vrlo rijetko može se čuti i sažeta sekvenca kao u *ūzō*, ali i tada se ne radi o analogiji. Zbog rijetkosti pojave nameće se zaključak da je ona individualne naravi.

²⁷ Za razliku od složenih oblika s vokalskim slijedom *ao* s kojeg je pomjeren silazni naglasak (npr. *krāo* : *ūkrō*, *brāo* : *nābrō*...), složenice s grupom *uo*, koja je ostala bez naglaska, ne gube vokal *u*.

Iako je oblik pridjeva *stèona* (<*stelna*) jedino tako potvrđen, u obliku *télci* ne dolazi do promjene *l>o* na kraju sloga.

3.8.5. *Vokalski slijed ae*. U brojevima od 11 do 19 ova grupa uvijek prelazi u *ē* ili *ě* ako se nađe u predakcenatskoj poziciji.

jedànēs gòđīnā, *pètnē-šèsnēs* kûcā, iljadu dèvesto *četr̃nēstē*, *devètnēstō* gòđīšte, *trínēstero* oprás'la, *jedánēst^ero* djècē, *dvanestòr'ca*...

3.8.6. *Vokalski slijed oo* (<*ol*). Ova se vokalska sekvenca redovito asimilira i kontrahira u *ō*.

vō Brézonja, iz *Stóca*, *gō* ko òd māj^{kē}, dvīje ì *pō* kīle, nāša *sō*, Obòdn'ica *Dōnjā*, *vóč'ci*, gòn' ù *dō*...

Imenica *bōl* ima samo neskraćen oblik. Razlog tome najvjerojatnije jest izbjegavanje sinonimije s oblikom muškog roda gl. prid. rad. *bō* (od *bōst*).

C. KONSONANTIZAM

4. Opće karakteristike konsonantskog sustava

Suglasnički sustav ovoga govora, uzevši u obzir frekvenciju i distribuciju jedinica, u glavnim se crtama podudara sa stanjem u standardu. Inventar neslogotvornih fonema čine:

- sonanti *v*, *m*, *n*, *nj*, *l*, *lj*, *r*, *j* kojima se može pribrojiti i bilabijalni spirantni prijelazni suglasnik *ʷ*, koji se nekad ostvaruje između vokala na mjestu reduciranoga *h*, a najčešće i najjasnije između visokoga stražnjeg vokala *u* i dugoga srednjeg *ā* (*skū^ʷā* jūku, dāt málu *sū^ʷo*),
- šumnici *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g*, *c*, *č*, *ć*, *dž*, *đ*, *f*, *s*, *š*, *h*, *z*, *ž*.

Osnovna obilježja konsonantizma ovoga govora, dakle, jesu:

- Za razliku od govorā okolnih muslimana te urbanog idioma, ovaj govor jasno čuva razliku između dvaju afrikatskih parova (*č* - *ć*, *dž* - *đ*) ne izjednačujući ih.
- Fonem *h* u principu je izgubljen, što je također konfesionalno uvjetovano. Iznimaka, dakako, ima jer taj glas ovdje nije nepoznat.

- Uslijed redukcije kratkih nenaglašenih vokala izvjesno se produžuje izgovor nekih konsonanata te imamo za standard neuobičajene geminate.²⁸

4.1. Glas *h*

Jedno od bitnijih razlikovnih obilježja u odnosu na muslimanske govore jest upravo gubljenje ili zamjenjivanje spiranta *h*. Ovoj jezičnoj pojavi prihvatljivo je objašnjenje dao Peco u više svojih radova.²⁹ Po njemu je proces islamizacije zaustavio već prije započeto gubljenje fonema *h* u govoru muslimana te se on kod njih do danas vrlo dobro očuvao. S druge strane, žitelji koji su ostali pri svojim ranijim religijskim uvjerenjima i nisu bili izloženi znatnijem utjecaju orijentalnog konsonantizma, spontano su izgubili ovaj glas jer se ranije započeta pojava u njihovu govoru mogla neometano odvijati. Naravno, i kod jednih i kod drugih postoje odstupanja od općeg pravila, ali ga ne dovode u sumnju između ostalog i zato što se uglavnom mogu objasniti prirodnim interkonfesionalnim kontaktom.

4.1.1. *Inicijalna pozicija.* Osim u sporadičnim slučajevima glas *h* se na početku riječi gubi se ili, dosta rjeđe, slabi ispred vokala, ispred konsonanta ili kao dio suglasničke skupine. Rezultat je ili Ø ili slab hak ili *f*.

ôcemo ĩć, *ôcē* na gòtovo, *ôš* tĩ dòlaz't, *mòmci ódajū*, iz *Olàndije*, *pòklal* se *ôrozovi*, *prĩjašnjā iljadārka*, *ĩljadu dēvesto sedāmnēstē*, *eftāno ĩdē*, *āj sād*, *ājmo vām*, *mĩsnē ālj'ne*, *āsura*, iz *Ėrcegov'ne*...

u *^hlādu* vrūće, *lijēpē ladov'nē*, *ladnòca*, *kāka* je *rāna*, *rānĩ* se dōbro, *pròdal' rāst*, *rāstove dāske*, *ljēba* nad pògačōm, *^hrka* ga stōjĩ, *ũ rkama*, od *rāstov'nē*, *Rrvāti*, *^hrvāckā* zēmlja, *^htjēl' smo*, *^htjēō jā òtĩc*...³⁰

fāla Bōgu, *fāl'sē* se, *fāljn ĩs*^s, *zafāljujē*, *fātajū* se ù kolo, *ũfat'li*...

²⁸ Geminirani su suglasnici u prosječnoj standardnoj jezičnoj praksi na razini ortoepskog ostvarivanja upotrebne norme. To su, zapravo, ostvaraji suglasničkih skupova (poput *dc*, *dč*, *dć*, *dđ*, *bb*, *dt* u *nadcestar*, *mladca*, *podčiniti*, *odčarlijati*, *podđakon*, *subbiocenski*, *predturski* i sl.) na granici osnove i nastavka ili na prefiksaloj granici kod složenica. V. Siva gram. str. 56.

²⁹ Peco, 1982., Peco, 1986.

³⁰ Oblici glagola *htjeti* mogu se čuti i sa sekundarnom jotacijom pri čemu su moguće dvije varijante. U jednoj je nakon jotacije nad *h* provedeno jednačenje po mjestu tvorbe, a u drugoj nema ni traga glasu *h* (*ščēla*, nije se *čēlo*). Prvi bi oblici mogli biti stariji, iz vremena dok je *h* još jasno bio artikuliran, a kod drugih je oblika do jotacije došlo nakon gubljenja *h*. Druga mogućnost jest da je oblik *čēlo* postao od *ščēlo* tako da je pojednostavljena suglasnička skupina *šč*. Za tu, međutim, tvrdnju nemamo drugih potvrda.

Osim glagola *htjeti* i *tjerati* ima nekad jotirane oblike (*čārāj dōl*, *ũcerāla kōke*).

4.1.2. *Medijalna pozicija.* Spirant *h* u sredini riječi najčešće ispada, ali nekad u intervokalnom položaju na njegovo mjesto dolazi bilabijalni spirant ^u ili se ostvaruje fonetski uvjetovano *j*, osobito u okružju visokoga prednjeg vokala *i*.

lònac grâ, òraovⁱna, pòlâdno, mlâd^{no} rûo, ò strâ, snâ Mîrkovⁱca, nâ sarani, slatkòran, bàba odránla, plâo bòlestan, dòsta je ì njiâ, àlkòl...

sâm sádio dù^uân, dàt málu sù^uo, ôdâ ko glú^uo kîrme, skù^uala pîtu, vòlîm kù^uânje, na Dù^uove, ìmâ bù^ue, sù^uo mēso, mētnē zâ u^uo...

grijòta je, nîjjeva vodēⁱca, ko Tájiba, äjmo pòistija, pòitjo, pròmaja, lîja lûka, od smîja, snâja, zbòg nji^jâ...

4.1.3. *Finalna pozicija.* U ovom je položaju glas *h* i inače najnestabilniji. U određenim kategorijama (1. l. jd. aorista i G mn. oblikâ zamjeničko-pridjevske paradigme) i u pojedinačnim riječima redovito ispada.

rèkla bi ti něšto, jâ sâd dóđo, rèko l ti jâ, kad jē ùgleda, òdo dâl^jē, nâš^t l^júđi, od sîbovⁱ prùtòvâ, ò stârⁱ l^júđi, iza d^rvenⁱ vrátâ, nîje ì čekala, svē su ì pòbⁱli, nîⁱ nēmâ...

òdmâ cemo, mēne strâ, obò^rli òra, nâ vr Šarâmpova, grâ tréšⁿjo, ròden glú, Dù Svêti, pùn trêbu, siròmâ...

4.1.4. *Neoslabljeno h.* Iako Hrvati u svom fonetskom sustavu nemaju čvrsto ugrađen glas *h*, on im ipak nije posve nepoznat. Sporadično se javlja, potpun ili djelimično reduciran, u inicijalnoj ili medijalnoj poziciji. Sve prisutniji prodor standarda u svakodnevnu komunikaciju i prirodan kontakt s muslimanima,³¹ kod kojih je ovaj glas jako frekventan, razlozi su što je u hrvatskim govorima ovoga kraja ipak očuvan glas *h*.

Hrvâska, hrábar bio, hâdžija Ásim, u Hándžijama, Húmci i Návioci, hurmâšⁱce, dvâ hamála, ùfatⁱla me hûja, sâd sam ráhat, mlijèko u práhu, mâceha njéna, jâhò kònja...

4.2. Glas *f*

Fonem *f* čvrsto stoji u fonološkom sustavu ovoga govora. Time što se ovdje nenaslijeden glas *f* ne zamjenjuje kojim drugim glasom, ovaj se

³¹ Da je kontakt s muslimanima do izvjesne mjere presudan što su Hrvati ovoga kraja u svom govoru sačuvali glas *h* potvrđuje i činjenica da je on najviše prisutan u orijentalizmima.

govor uklapa u sliku karakterističnu za hrvatske govore u Bosni. Glas *f* ima standardno fonetsko obilježje, zbog specifičnog porijekla ograničen je na manji broj leksema, uglavnom osobnih imena i, manje ili više odomaćenih, tudica.

prěčā fāmēlija, nè smijē fāl't, bòljē u fàbriku, nāš Fábō, slāba fājda, stārōg Fád'la, iz findžána, fina cūra, fūčija, njèkā frtùtma, pod fetiljom, fēnjer, stō forintī, zèmljenā fūr'na, flāša, Fráno Dēlfić, frtāl'j kilē, fātā me, fra Petar, Fīlip, frišak sòmūn, u fióci, fazàn'ca...

nēce nīko mòjē nafākē, Mùstafīn sīn, Serāfīn, nīski plafóni, efēndija, kadīfa, zafrkànti jèdni, tifusāri bíli, ofcīri, òn svōj kùfer, pòjeftino, držō kafānu, dòbra sōfra, tēfter, kanáfōm, trēfio ga, sáfūn kàbaš, òtvoren je lūft...

pròstīt čāršaf, pūče šārāf, škāf, Jòzef, Látif kòvāč, ūf, šēf...

4.2.1. Zamjene glasa *f* iznimno su rijetke, a i tada ne potječu iz ovog kraja, nego su donesene migracijama. Primjeri prezimena *Pránjić* i hipokoristika *Piljo* usamljeni su.

4.3. Glas *v*

Ovaj je sonant u skoro svim pozicijama, naročito u inicijalnoj, očuvan i artikulacijski se ne razlikuje od stanja u standardu.

izvor vòdē, vodēn'ca, u vójsci, dīžō vòlove, vòzom, vījū vūkovi, vūnenē čòrape, vīčē me, stārī vèlē, vīle prāvī, vākat je, vāzda, vèl'kō vesélje, vādī sō, ù vr glávē, sáma vèzla, za vrát'ma...

stārī jāvor, pòmuzla krāvu, òtava, poudávala čèri, mōrā se devèrat, pònjava na pòdu, na svijètu, izvlāčē drva, plijèvī trāvu, òstō udòvac, ovácā, svēkar i svēkrva, u pòvrtālju, mrtvāca...

čītav dān, da si zdrāv ī žīv, Vīnkov pūt, sām je krīv, krōv, sibov prūt, īdū ù lōv, pròl'a se kīv, dòbio póziv, čōjk mrtav...

4.3.1. Na početku i na kraju riječi glas *v* je stabilan, dok u intervokalnoj poziciji ponekad slabi u već pominjani bilabijalni spirant *ʋ*, a kao dio nekih suglasničkih skupina gubi se ili uslijed glasovnih zakona biva zamijenjen.

dā Bōg sàcū'ā, mēljē kà'u, obú'at se, bījel ko dū'ār, zlātnē đīndu'e, za ū'ār, mèded, nāfatāli rībā, fālē te, ù mōg čōjka, dvīje kōčke, nēkaki ljūdi, kàka fājda, brēska...

4.4. Glas *j*

Artikulacija sonanta *j* nije ista u svim pozicijama u riječi. Kreće se od vrlo postojane u inicijalnoj, preko oslabljene u nekim intervokalnim kombinacijama pa sve do potpunog gubljenja u pojedinim leksemima.

4.4.1. *Inicijalna pozicija.* Artikulacija je sonanta *j* na početku riječi kao i u standardu postojana ispred svih vokala. U govoru Hrvata nema primjera s početnom sekvencom *ji-* gdje bi izgovor glasa *j* bio oslabljen.

māj ti *jáje*, *jàpija*, *jāb^uka* càrevka, *jàmⁱ* tō, *járam*, *jèdnōg* i *drugōg*, *jèdēmo*, *sū^u* jèzik, *Jèlna* Barića, ù *jōštku*, *Jōza* Níkīn, māti *jōj*, *jòrgan*, bījeli *jorgōvān*, *jūgov^ana*, ūzeo *jūnce*, *Júro*, *jūtro*...

4.4.2. *Medijalna pozicija.* Unutar riječi sonant *j* manje je postojan te potvrđā za njegovu oslabljenu artikulaciju ili potpuno gubljenje ima dosta. Hoće li ispasti ili samo oslabiti, što je često teško i razlučiti, ovisi o fonetском okruženju, ali i tempu govora. U intervokalnom položaju izgovor ovoga glasa određen je vokalskim okruženjem. Tako, ispred vokalā prednjeg reda, posebno pred vokalom *i*, izgovor mu je oslabljen, a ima primjera u kojima se jasno izgubilo.

ne *dāji* mu, *kōjī* su dōšli, *uštōjīli* prāsād, ljūdi *mōji*, *mōjīma*, kako *stōjī*, *snāji*, *dvōjica-trōjica*, *obōji*, *lājē* ko cúko, *dājēmo* īm, rāno se *ūstajē*, *kōjē* kŭčē, māj ti *jāje*, dvōj-troje, svākom *svōje*, *kalāisāno*, *trōe* kopāčā...

Sonant *j* slično se ponaša i između dvaju vokala prednjeg reda, a naročito je nestabilan okružen dvama *i*.

drugāčijē je, *tŭčijē* jāje, *krāvijē* mlijèko, *nālijē* se, *pōpijēmo* kà^u, *rākijē* šljivē, ù našeg *kòmšijē*, nē prīmā *pénzijē*, na *kāpiji*, štā *blējīš*, *čijī* su, ōni su *bogātijī*, *stārijī* pamētnijī, *stārī* smo, kod *ādžīne* kŭčē, *Jèlna* *Mātīn^aca*...

Podosta je primjera i s oslabljenim glasom *j* u poziciji između vokala prednjeg reda s jedne i stražnjeg vokala s druge strane, dok mu je artikulacija uglavnom stabilna između stražnjih vokala.

čijā je njīva, *divijā*, *očijū*, *fāmēlija* dōšla, *prīja* bíla, *sāzrijū*, čāsom *prīja*, *kōjā* je, *mōja* rōdenā sestra, pŭsti *krāju*, ne *zāstajū*, nā prste *nabrōjat*...

U svim navedenim pozicijama mogu se, ovisno o govornoj situaciji, sresti i primjeri s potpunom artikulacijom ovoga glasa. Takvih varijacija nema kad se *j* nalazi između dvaju fonema od kojih je jedan vokal, a drugi konsonant. Iznimka je riječ *prēkučē*.

àjmo kùci, dòmaći kàjmak, uzájmit, na májdanu, mǎjstorskā nǎdnica, nájmlǎđi brāt, mǎjkē mi mojē, čúvǎjte, pòkōjnī djēd, vōjnī, odjēdnōč, òprat sùdje, pjěše, vjētar, òrūžje skùp'li...

4.4.3. *Finalna pozicija.* Na kraju riječi glas *j* obično je postojan te, ako i ima primjera kad oslabljen, radi se o uvjetovanosti govorno situacijom.

mōj òtac, ònāj druǵī, òće se bèlāj, bǎcio ùkrāj, tàkī òbičāj, jēdan zǎlogāj, ū vōj gōđni, u Frán'ōj krčav'ni, ūzdāj se ú se, āj vām, nēmōj bàcat, a tī gǎnjāj, krāj grōblja...

4.5. Glas *l*

Ovaj sonant u principu ima standardnu artikulaciju, na koju bitno ne utječu susjedni glasovi. U riječima neslavenskoga porijekla koje su u naš jezik prodrle poslije XIV. st. sonant *l* se ni na kraju riječi ni na kraju sloga ne mijenja u *o*. Također u nekim slavenskim riječima (*bōl, pǎlca, télci, nágala...*) analogijski prema ostalim, frekventnijim, oblicima u paradigmi (*bōli, pǎlac, télac, náglo...*) nije došlo do promjene *o < l*. Neki se oblici mogu tumačiti pravilom da se *l* ne vokalizira na kraju dugog sloga.³²

Lūka Mǎrčīn, prǎlo se lùkšijōm, Srēdnjā Līpnica, cǎvenī lùk, lūpā ū prs'ma, èn u lēdenū, ligure, ko vèl'kā, Bǝgule, célo, klīnom izbījā, u Mlávī, pòklal' se, šāl, àmāl, àlāl mu bílo, kànāl, kátil, genērāl, bilmez, àlka, òće l tō...

Iznimke nemaju domašaj koji bi zahtijevao drukčije određenje ovoga glasa, ali ne mogu se ni zaobići. Riječ je, naime, o pojavi produženoj artikulaciji sonanta *l* u riječima u kojima je došlo do redukcije vokala *i*.

zapál'a se bǎjtara, nāj je vòl'a nās, izà rata dosèl'i, tēško obòl'a, pofál'a djěcu, dvōje otèl'a, bjèl'o...

4.6. Glas *lj*

Izgovor sonanta *lj* ne razlikuje se od stanja koje nalazimo i u standardu bez obzira na njegovu poziciju u riječi ili na fonetsko okruženje.

s ljúđma, Ljúba Frǎnčīna, ljub'čice, izljúb'le se, Frǎnkova Pòlja, pljújū, mīsne àljne, ponèđljkom, šiljak, stārō grōblje, pēt iljādā, kljúćom, čěšalj, žúlj, Bījela zèmlja, Brèz'lja, učtelj, Petar Bōbālj...

³² Barić [et al.], ²1997.

Zamjena *lj* sonantom *l* potvrđena je u riječima *plăćkat*³³ i *vălda*.³⁴ Gubljenje, pak, ovoga sonanta može biti ili analoškog karaktera, kao u primjerima *bòsiok* i *zátioak*, ili posljedica disimilacije glasova, kao u *blagosívat* i *străšív*.

4.7. Glas *m*

Izgovor ovoga sonanta ne razlikuje se ni po čemu od njegova izgovora u standardnom jeziku, pa ni u finalnoj poziciji.

prăvē ga *lúdīm*, s *ònōm cūrōm*, *mòjōm nĵivōm*, u *Dùbokōm Pòtoku*, s *brăcōm*, u *tùrskōm vaktu*, *ònim ànam*, *pòvazdān rādīm*, *izvlāčīm* dŕva, da *sŕknēm*, *sědam dānā*, *òsam*, *osim mēne*...

Također u medijalnim konsonantskim grupama (*-mk-*, *-mt-*, *-mc-*, *-mš-*, *-mć-*, *-mn-*), u kojima *m* često kao posljedica asimilacijsko-disimilacijskih procesa prelazi u *n*, imamo samo primjere koji potvrđuju opću postojanost ovoga glasa.

vrijēdna *mòmka*, ò *slamkī*, dvá-trī *nàramka*, *ùpamtio ònī răt*, *mòmci*, *sāmī sámci*, s *Nijèmc'ma*, *môj kòmšija*, *cĳelī komšiluk*, ù *pamcēnju*, *šimšir*, *gúmno*, *sprēmni*, *razmnôž'lo* se, *ògrōmno*...

U konsonantskim, pak, sekvencama *-np-*, *-nb-* i *-nz-* asimilacija djeluje te *n* daje *m* kao u riječima *jedàmpūt*, *zelèmbāc* i *pémzija*. Sekundarno *m* pojavljuje se u riječi *oktomber*, i to analoški prema *septembar*, *novembar* i *decembar*.

4.8. Glas *n*

Sonant *n* ima stabilnu artikulaciju i čvrsto stoji u glasovnom inventaru ovoga govora bez obzira na poziciju unutar riječi. Iznimka su pomenute konsonantske skupine *-np-*, *-nb-* i *-nz-*, u kojima *n* daje *m*.

năša òmlad'na, *năšō vòdu*, *nēmā nĳkog*, *národnā nòšnja*, *šēn'čnō* brăšno, *snĳeg pādā*, *kàka* je *rána*, *tĳca žúna*, *ăzman*, *pòpĳo* na *májdan*, *stŕšljĳēn*, *pŕstēn*, *stārī mlĳn*, *năjmlăđī sĳn*...

Otklon od standarda potvrđuje se u riječima u kojima se ovaj sonant geminira nakon ispadanja nenaglašenoga kratkog *ĩ* ili, rjeđe, *ě* u poziciji između dva *n*. Za razliku od muslimanskih govora ovoga kraja, ovdje

³³ Miješanje *l* i *lj* u ovom slučaju može imati uporište u analogiji prema riječima s istim suglasničkim skupom kao *platiti*, *ploha*, *pleme*...

³⁴ Moguće je objašnjenje analogijom prema orijentalizmu *văla*, ali i postojanjem stsl. ko-rijena *val-* naporedo s osnovom *valj-*.

konsonantska sekvenca *-dn-* ne daje geminirano *nⁿ*, nego, ili ostaje nedirnuta ili u slučaju ispadanja okluziva *d* ostaje jednostavno *n*.

Fránⁿa Pòlja, bijelē *tkànⁿē*, ìdū ù *planⁿu*, šārⁿna *slànⁿa*, sùknⁿō, vùnⁿē čòrape, Drāgⁱca *Franⁿica*, ako znādnēmō, pòdnē, glādna, da ti dādnēm, jādna žēna, jōš jēdnu gōdnu, pānē ù nesvijest...

4.9. Glas *nj*

I ovaj se glas artikulacijski podudara s našim ortoepskim standardom, bez obzira na njegovo fonetsko okruženje ili poziciju u riječi.

njēga ùdri, *njⁱvo* sèlo, š *njīma*, ù *njiā*, nà *njivu*, tō je *bàdanj*, uči *Bādnjēg* dāna, ìmō žr̥vnje, jānjād, *Túnjo*, petròlejskī *fēnjer*, dvāpūt žēnjen, *drénjak*, na *drvnjaku*, znā nānjuš^t, *trúnje*, nē bīlo zādnjē, s *kònjⁱma*, *Górnja* Obòdnⁱca, ko kākī šūmnjāk, stārī *pānj*, *svīnj*...

4.10. Afrikatski parovi *č - ć*, *dž - đ*

Složeni šumnici *č*, *ć*, *dž* i *đ* dobro su očuvani u promatranom govoru, što se uklapa u širu sliku hrvatskih govora na sjeverozapadu Bosne. Upravo je ta osobina jedno od značajnijih distinktivnih obilježja u odnosu ne samo na okolne muslimanske govore, nego i na urbani razgovorni idiom Tuzle.³⁵ U oba su slučaja parovi afrikata svedeni samo na po jedan fonem, bilo srednji bilo manje ili više palatalan.

U svim pozicijama u riječi, neovisno o postanku ili fonetskom okruženju, atrikulacija je ovih šumnika stabilna te ima standardnu vrijednost.

č: vùnⁿē čòrape, čantàra, na čevr̥mi, glādna čēljād, čēle, čàršaf, mōg čòjka, čúvala gòveda, tri-čètri pūt, me š *čìnī*, čòbanⁱce, čòrba, čūjēm, š *čijem* češ, *čīšćī* pūt, ù *Drijenču*, učépⁱla se, *trkali* pò polju, naučⁱli, ko *máčak*, *učkur*, òčīn òtac, da *rúčāmo*, vrúcē *pògačē*, u *Krčevⁱni*, bez *očāla*, *lòvačkī* kēr, *òčⁿjī* vīd, *rògāč*, pūcā ko bīč, *kljūč*, *kòvāč*, *Krč*, *krēč*...

ć: skrōj mi *čūrak*, *čār*, *čāča* ù mⁿne, trī *čèri*, štà *č^ete*, priko *čūprijē*, nēmām *čerèstē*, učē *čūk*, dōbar *čūmur*, *počú^t* štà *ču tⁱ* kázat, kōla *čūtūkā*, *čēvāpī* pīvī, iz *časē*, *mēcēm* sō, nēmā *brāčē*, *domàcīnskī* dòč^čkā, *trēcā*

³⁵ Uzrok nerazlikovanju afrikata kod većine muslimana mogao bi se tražiti u utjecaju turskog konsonantizma. Ipak, ne osporavajući značajnu ulogu turskog jezika u pojednostavljivanju konsonantizma ovih govora, u dijalektološkoj se literaturi navodi i da glavni uzrok treba tražiti u prirodi fonetske strukture samoga govora, pri čemu je izjednačenju parova posebno pogodovala oslabljena distinktivna funkcija ovih glasova. V. Peco, 1982.

gòd'na, krāčī krāj, iz *Iljkīcā*, *pušcēn'ca*, *iščē* ljēba, kòd kam'ne *kūcē*, mòre kad *ōce*, prāvo *rēkūc*, *pēc* búbnjara, oš *mōc*, mǎlo *prilec*, jōš *vrúc*, za Bòžic, Mātanović, čekīc, dōlafīc...

dž: *džāba* svē, *džānar'ka* svijēn'la, drvenē *džámijē*, *džukela*, *džiger'ca*, bez *džēpōvā*, *džēzva* i *findžáni*, *udžāmit* prózor, od *ām'džīcā* djēca, némajū *odžákā*, *dājdža* Mīka, *kāndžijōm* ga, mōj *sādžāk*, iz Bab'na *budžáka*, pēndžer, bīli *muádžeri*, srūš'li *ūdžēr'cu*...

đ: *đē* je, dōbar *đāk*, mlād *đākon*, nōsīm *đòzluke*, *đavòlskā* pòsla, tī *đilkoši*, zlátnē *đīndu'e*, ĩstra *đònove*, *đūbrīvo*, *Đulábīc*, *Đūka*, dogovòr'li *đūturē*, ùbudavio se, *āndeli*, sāv *čāđav*, iza *lédā*, nad *lēdenom*, kad *nāidē*, što *nāđēš*, mīnduše, *nājmlāđt* sīn, u Māđarskōj, *būd*, *čāđ*...

4.11. Glasovi š i ž

Artikulacija strujnih šuštavih sugasnika parnjaka *š* i *ž* ovdje se realizira kao i u standardnom jeziku.

šārgiju i violínu, *sāmī šēcer*, *šūmār* dōlazio, *špòr'et* na drva, *šārāf* uvínō, izā *štalē*, *Švábā* i parzánā, nīje *šīja*, *šnjūra*, *šljīva* tūrg'ljā, *šēn'čnō* brāšno, *šamarom* pūkō, *šūgavo*, mǎčjē *šápe*, ko *šērbe*, *šība* je iz raja, *pōbaška*, djēdova *sūšara*, *próšō* svijeta, *pūška* kusača, *Dūšnī* dān, *lākšē*, zā *groš*, *znādeš*, *nōsīš*, nōv *lēmeš*, jōš *pādā*, *bāš* tū...

īmō žřvnje, *žīto* se mòdrī, *žēnskīnje*, *žváci* kolko *ōš*, *žumance*, *nažuljalo*, *pēr'sō žūc*, zdrāv i *živ*, kóka *živ'čārka*, išla nā *žalōst*, *žerav'ca*, *žāndāri* dōšli, *žēlžēnē* vīle, *pōžderē*, *ūzegla* se, *polòž't* gòved'ma, po *kāljuži*, svē jēdna *država*, *žījer*, *ūžilavio* se, grā se *užížio*, *užèl'a* se, *zažédālo* mi se, *rāženī* ljēb, o Bòž'cu, *lòvačkī nōž*, *pūž* gòlāc...

Pojava umekšanih šumnika *š* i *ž*, rasprostranjena u muslimanskim govorima okoline Tuzle, ovdje nije poznata pa se njeno odsustvo može smatrati još jednim razlikovnim obilježjem.

4.12. Refleksi grupa *stj, *zdj, *skj, *zgj³⁶

Značaj refleksa ovih konsonantskih sekvenci, u slavenskoj filologiji općenito, očit već pri imenovanju pojedinih narječjā, dijalekata i govora. Uz refleks jata, rezultat palatalizacije ovih starih konsonantskih grupa najvažniji je za određenje, u ovom slučaju, pojedinog govora.

Dominantna osobina ovoga govora jest pojava sekvenci *št* i *žd* na mjestu promatranih grupa. Štakavizam je jedna od distinktivnih odlika ovog

³⁶ Preciznije rečeno, radi se o palataliziranim starim konsonantskim sekvencama **st*, **zd*, **sk*, **zg*. V. Mihaljević, 2002.

sjeveroistočnobosanskoga hrvatskog govora prema ijekavskošćakavskom tipu istoga područja.³⁷ Istovremeno on je i osobina koja ovaj govor strukturno veže za istočnohercegovački dijalekt, za južniju novoštokavsku maticu.

klijěšt'ma, oštèn'la se kùjica, mój štáp, voštàn'ca, vèl'kā štěta, bíli na ljùštānju, ògnjīšte, devètnēstō gòdīšte, štā vrīštē, něšto kùcā, pištī, pūštā vòdu, nāmješten, gūštēr, zāštucālo mi se, mòt'čīšte, lòpatište, sīk'rīšte, nasádio štīlo, ispāstala svē, kūm na kršténju...

zvīždē zà njōm, kù si zāždio, daždèvnjāk, smòžd'li ga, kičmēnā mòžd'na...

Zabilježeni su i neki šćakavizmi, ali izuzetno rijetko. Jedino su dosljedni oblici glagola *iskat*.

pišće, puščèn'ca, ògnjīšće, sēlīšće, nè išće ti ljěba, da zāišcēm...

4.13. Jotacija

Zamjenjivanje nepalatalnih suglasnika palatalnim (*k, g, h, c, z, s, t, d, l, n > č, ž, š, ć, ž, š, ć, đ, lj, nj*) i proširenje usnenih sonantom *lj* (*p, b, m, v, f > plj, blj, mlj, vlj, flj*) očuvano je u većini kategorija i u tom pogledu ovaj se govor ne razlikuje bitnije od standarda. Jotacija se provodi u I. jd., prezentu, glagolskom pridjevu trpnom, komparativu i ispred pojedinih sufiksa.

vīčū te ànam, sàmo řčē, jáčī ga je, nājđūžē, pūšē se, sušara, nè mičē se, prīgaženo štēne, rēžū đrva, vèto je iznošeno, samunjáci dīšū, mēcēmo u pěkmez, žūćē ò zlāta, smřcu, cvījeće, mlādē slādē, sīk'ra nāsāđena, dōbro pōsoljeno, gūsto grānje, pōpunjen, pōklopljen lōnac, rāscijepljena klāda, nā grōblju, slōmljen, popōlovljen, dōbro pōtrefljen...

Običniji su nejotirani oblici pridjeva sa sufiksom *-(i)ji*. Artikulacija prvoga *i* u sufiksu najčešće je oslabljena.

golūbijā bōja, điv'jī křmak, krāv'jē mlijèko, kōz'jī sīr, kokòš'jē jájē...

Jekavskom (novom) jotacijom obuhvaćen je dosljedno suglasnik *l*, dok su *n, d* i *t* u manjoj mjeri i u pojedinačnim riječima jotirani u susjedstvu kratkog refleksa jata.

ljěto, s kōljena na kōljeno, dà oće prōljeće, đē su ošli, nīđ nēmā mām'nē pōgačē, mōre svūđē, šcēo sam, ūcerat kóke, dōcera³⁸...

³⁷ Brozović, 1966.

³⁸ Običniji su oblici *tjět* i *tjěrat*.

4.14. *Palatalizacija*

Rezultati zamjene mekonepčanih suglasnika *k*, *g* i *h* u palatalne suglasnike *č*, *ž* i *š* očuvani su nepromijenjeni u ovom govoru u svim uobičajenim kategorijama. Ova se promjena provodi u V jd., 2. i 3. l. jd. aorista, u nekim glagolskim osnovama i ispred pojedinih sufiksa.

junàč'na mòja, tòm ručètinòm, mràčna nôć, naopàčkē, rèče mi, čovječ'uljak, pàrmač'ci pòrèdani, drùže, dīže kròv, u šipràžju, u kòvčež'cu, siròmašan svījet, trbušić, naše Òràšje, mùš'ce...

4.15. *Sibilarizacija*

Zamjena mekonepčanih suglasnika sibilantima ispred *i* i *jata* koji su postali od praslavenskih dvoglasnika **oi* i **ai* provodi se u svim kategorijama (DL jd. ž. r., NDLI mn. m. r., 2. l. jd. imp. i u nesvršenih glagola) kao i u standardu. Ta se alternacija *k*, *g* i *h* u *c*, *z* i *s* ne provodi u ličnim imenima i nadimcima, kteticima ž. r., hipokoristicima, nekim geografskim imenima i u nekim pojedinačnim riječima.

krúpni òrasi, po pòtoc'ma, u vòjscī, mòmcī ko bóbcī, u òpanc'ma, kàtol'ci, na nòzi, po rúci, dīzat, tēško mājci, vījū vūci, búbrezi, bīo u Amèr'ci, prāvī Drenčáci, nīsu bīl' dūseci, lēž'dēr, Bòže pomòz', ispèc' pògaču...

Ānki išla, stārōj Mīlki, mòjōj Jági, da je pò Smīljki, Mīki Mātīnu, Đūki, Mīli Òraški, Līpnički, bāki nòs'la, svòjōj séki, na cérki je rēd, ù Meki, zrèlōj vòčki, nè dāj mǎčki, na rèšetki...

4.16. *Promjene konsonantskih grupa*

4.16.1. *Inicijalni konsonantski sljedovi.* Konsonantske sekvence na početku riječi ponašaju se različito, ovisno o elementima koji ih čine. Inicijalne grupe sačinjene od okluziva najčešće se pojednostavnjuju njihovom eliminacijom. Površeno se reduciraju početni sljedovi *pt-*, *pč-*, *pš-*, *ps-*, *tk-*, *kč-*, *gd-*.

svākē tīcē, tīč'jē mēso, nēka tič'ur'na, dīžī čēle, čēl'njī vòsak, šèn'ca, o šèn'čnōg brāšna, nè sujē òn, sòvka, ko sēto, kō je dòšō, poudávō cēri, cērka jedīn'ca, dē su sād...

Sporadično se mogu sresti i nereducirane forme, što ovisi o govornoj situaciji, a oblici glagola *tkāt* i njegove izvedenice nikad se ne pojavljuju s reduciranom konsonantskom grupom *tk*.

Inicijalne sekvence u kojima je bar jedan član sonant ili frikativ obično su stabilne i ne reduciraju se. Takve su grupe npr. *šk-*, *st-*, *sr-*, *zr-*, *vr-*, *sl-*, *šlj-*, *žl-*, *gl-*, *kl-*, *tl-*, *ml-*, *pl-*, *gn-*, *sn-*, *zn-*, *str-*, *svr-*, *ždr-*, *stv-*.

škólō se, nè škodī, dŕvenī stō, stāro ĩ mlādo, od sramòtē, srěca tvōja, sréd'la se, zrēle krūške, na zrāku, ja rúžna vrěmena, vrijèdan, slāžū dŕva, slījep od rodénja, pòk'selio šljīvu, žljīb imā, glīna ĩlovača, glīsta, klēcī, klālī se, nā thu, vòlī mlīječno, mlōgo rādī, plācā se dōbro, Mājev'ca se plāvī, skīdal' gnijèzda, gnòjit njīvu, prvē snījeg, znāde svē, znòjim se, u strāni, svrāke, ždrijebe, stvárno...

4.16.2. *Konsonantski sljedovi u medijalnoj poziciji.* Poznato je da su u medijalnoj poziciji suglasničke grupe u većoj mjeri izložene promjenama. Kao i u standardu te su promjene različite prirode i rezultat su redukcije, disimilacije ili asimilacije (po zvučnosti, mjestu i načinu tvorbe).

Posljedice asimilacije i disimilacije ne odstupaju značajnije od stanja u standardu, dok su nešto zanimljiviji primjeri s pojednostavljivanjem nekih konsonantskih sekvenci. Ovisno o govornoj situaciji često se pojednostavljuju grupe *-dn-*, *-ds-*, *-ks-*, *-tc-*, *-pt-*, *-pn-*, *-kv-*, *-nd-*, *-tsk-*, *-tstv-*, *-stm-*, *-dstv-*, *-dsk-*.

*òtpanē òd mene, na òsustvu, òsjekō grānu, na eskūrziju, pèsin, kŕca rāskopāla,*³⁹ *sāmē pèc'e, u sètēmbŕu, kànē po rúci, kàka je rána, nīkakē srēcē, komadānt, brāskī podijēl'i, u Rvāskōj, vėl'kō bogāstvo, brāstvo i jedīnstvo, òd asmē, ljūstvo, ljūski tō urādi...*

4.16.3. *Konsonantski sljedovi u finalnoj poziciji.* Suglasničke sekvence na kraju riječi u pravilu su stabilne.

žučkast, crvènkast, tvŕda kōst, mālī pŕst, vādī mi māst, štā je mlādōst, ĩc nā žalōst, prōdō rāst, pòmust krāvu, nājgorā je bōlēst, òn je vjēšt, prēgršt òrā, òpō grōzd...

U primjerima *dvānēs sāti, šēs krāvā* i sl. nije riječ o pojednostavljivanju finalne grupe *-st*, nego redukciji tročlane sekvence *-st* + konsonant iz slijedeće riječi.

Nova je pojava da se nakon potpune redukcije kratkoga nenaglašenog *ĩ* u infinitivu dobivaju poznate finalne konsonantske grupe *-st* i *-št*.

naučio prōlast, donōst vōdu, dōlaz'li prōst cūru, stālī silast, škōlu zavŕšt, pōsla trášt...

4.17. *Geminacija konsonanata*

Osim već pominjanih situacija u kojima nastaju geminirani sonanti, najviše uslijed ispadanja kratkih nenaglašenih vokala, i neki drugi suglasnici mogu do određene mjere imati produljenu artikulaciju.

³⁹ Oblik *kŕca* nastao je nakon ispadanja kratkoga nenaglašenog *ĩ*.

zapál'a se bąjtara, náj je vòl'a nās, izà rata dosèl'i, tēško obòl'a, pofál'a djěcu, dvòje otèl'a, bjèl'o, Frán'a Pòlja, bįjelē tkàn"ē, ĭdū ũ plan"u, šàr"na slàn"a, sũkn"ō, vũn"ē čòrape, Drąg'ica Fran"ica, fįlj"n Ĭs, mĩs"ovo svētō, stāo me prāt, národ zaštít, sāmē pèc"e, křc"a rąskopāla...

LITERATURA

- Eugenija Barić [et al.], *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, ²1997.
- Josip Baotić, *Ikavskošćakavski govor u okolni Dervente*, BHDZ IV., Sarajevo, 1983.
- Ivan Brabec, *Govor Tuzle i okolice*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 1955.
- Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog istočno-bosanskog dijalekta*, HDZ II., Zagreb, 1966. str. 119-208.
- Dalibor Brozović, *Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni*, Ljetopis JAZU, knj. 65, Zagreb, 1961., str. 334-350.
- Dalibor Brozović, *Govor u dolini rijeke Fojnice*, Zagreb, 1966.
- Milan Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Asim Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, BHDZ I., Sarajevo, 1975.
- Asim Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, BHDZ III., Sarajevo, 1982.
- Asim Peco, *Ikavskošćakavski govori zapadne Hercegovine*, ANUBIH, Djela XVI., Sarajevo, 1986.
- Jovan Vuković, *Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XVIII., Sarajevo, 1963., str. 17-28.

Pomorska terminologija u hvarskom govoru¹ u usporedbi s ekvivalentima u venecijanskom dijalektu

Uvod

Namjera ovog istraživanja je popisati ispitivanjem informanata dobivene pomorske termine u govoru grada Hvara na istoimenom otoku te ih usporediti s njihovim ekvivalentima u varijetetima venecijanskog dijalekta koji se govore ili su se govorili na obalama Jadranskog mora. Korpus pomorskih termina koji se ovdje istražuju ograničen je na one koji se koriste u svakodnevnom životu tamošnjih ribara.

U Hvaru se koristi varijetet čakavskog dijalekta koji, kao i ostali čakavski varijeteti, obiluje romanizmima od kojih su najveći dio venecijanizmi.

Venecijanski dijalekt nije dijalekt talijanskog jezika, nego talijanski dijalekt, što znači da ima autonomni dijasistem s vlastitim pravilima. Da bismo slijedili ispravne tragove u jezičnom posuđivanju moramo uvijek tražiti što je *etimologia proxima*, tj. pronaći najbliži, neposredni, jezik davatelj (usp. Muljačić 1997.-98.). Neposredni jezik davatelj za najveći dio romanskih posuđenica u hrvatskim dalmatinskim govorima je varijetet venecijanskog dijalekta koji se koristio u Dalmaciji a zove se venecijansko-dalmatinski dijalekt (dialetto veneto-dalmata).² Zbog toga je taj varijetet venecijanskog uzet kao glavni za usporedbu pomorskih termina u hvarskom govoru. Uzimaju se u obzir i ostali varijeteti venecijanskog dijalekta koji se koriste u drugim područjima.

¹ Pojam "hvarski govor" u ovom radu odnosi se na govor grada Hvara, a ne čitavog otoka.

² Taj dijalekt je gotovo iščeznuo; postoji mala zajednica govornika venecijansko-dalmatinskog dijalekta u Zadru.

Kao zanimljivost na početku možemo spomenuti problematiku etimologije talijanskog imena za otok Hvar: *Lesina*. U talijanskom, kao i u venecijanskom dijalektu, *lesina* znači “šilo”. Postojalo je mišljenje da mu je ovo ime nadjenuto zbog izduženog i šiljastog oblika koji nalikuje šilu. Ovo objašnjenje nudi i Alberto Fortis u svom *Putovanju po Dalmaciji* (Fortis 1774.). Ipak, objašnjenje nije tako jednostavno jer oblik imena *Lesina* nije zabilježen u dokumentima prije 17. stoljeća. Koristili su se naime drugi oblici za ime grada i otoka: *Lisna*, *Liesna*, *Liesina*, *Ljesna*. Ti oblici mogli su nastati od staroslavenskih riječi *lies*, *les* što znači “šuma” (usp. Duboković Nadalini 1961.). Mate Suić (1995.) nudi uvjerljivo rješenje govoreći da je možda došlo do semantičke kontaminacije između starohrvatskog *lies*, *les* i talijanskog *lesina*.

Postupak istraživanja

U ovom istraživanju korišćena su dva temeljna postupka prikupljanja termina:

- 1) ispitivanje informanata
- 2) pretraživanje raznih rječnika i Mediteranskog jezičnog atlasa.

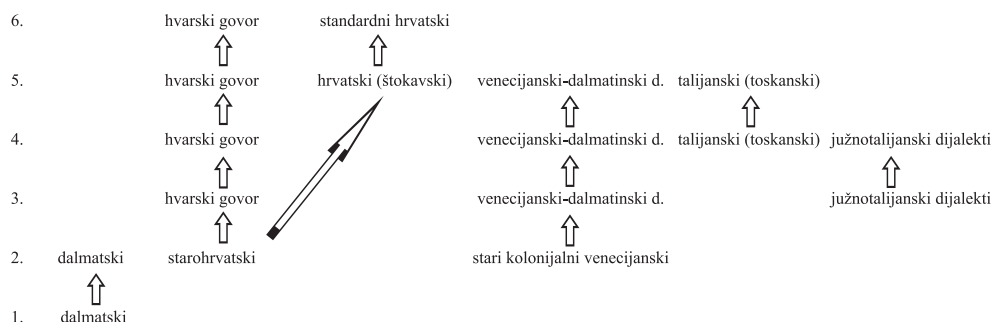
Budući da je primarni interes ovog istraživanja pomorska terminologija koja se koristi u hvarskom govoru, izvršeno je ispitivanje informanata u tom gradu. To je bio jedini način da se dođe do željenih podataka jer ne postoji rječnik hvarskog govora. Dakako da su mnogi znameniti jezikoslovci sastavili rječnike (Dulčić 1979., Hraste - Šimunović 1979.) (i gramatička djela (Hraste 1937., Šimunović 1977., Šimunović 1995.)) tog područja, ali oni se ne bave isključivo gradom Hvarom (bave se cijelim otokom ili čak obuhvaćaju i susjedne otoke). Također, ispitivanjem na terenu htjelo se dobiti što precizniju, cjelovitiju i aktualniju leksičku sliku.

Zatim su u postupku nalaženja ekvivalenata u varijetetima venecijanskog dijalekta, kao i u hrvatskom i talijanskom standardnom jeziku, korišćeni razni rječnici i Mediteranski jezični atlas (*Atlante linguistico mediterraneo* – ALM).

Baza za kvestionar u ovom istraživanju je Istriotski jezični atlas (Filipi – Giudici Buršić 1998.) (koji je sastavljen prema ALM), s tim da je tijekom ispitivanja kvestionar mijenjan i prilagođavan zahtjevima i uvjetima istraživnog područja.

Povijesno-jezična situacija hvarskog područja

Jezična situacija hvarskog područja može se ovako shematski prikazati:

Shema prikazuje dijakronijski i sinkronijski jezičnu situaciju. Dijakronija se može slijediti odozdo prema gore kroz 6 faza koje odgovaraju sljedećim vremenskim odsječcima:³

1. razdoblje – do 7. stoljeća (prije dolaska Hrvata) – Dalmatski (ili dalmat-skoromanski), kao i istriotski (ili istroromanski) u Istri, bio je autohtoni romanski jezik na istočnoj jadranskoj obali. Dalmatski je varijetet vulgarnog latinskog jezika koji se razvio tijekom stoljeća rimskog carstva (usp. Malinar 2002.-03.). Naravno da je u ovom razdoblju postojao i nekakav predromanski (ilirski) jezik, ali njegove je tragove teško slijediti.
2. razdoblje – od 7. do 10. stoljeća – Pojavljuje se starohrvatski⁴ kao superstrat i kao adstrat u odnosu na dalmatski. Hrvatski se zatim postupno počinje više koristiti nego dalmatski. Dalmatski utječe na hrvatski te zajedno s njim opstoji još nekoliko stoljeća dok potpuno ne iščezne. U ovom vremenu Venecija započinje svoju trgovačku aktivnost. Tako se venecijanski dijalekt počinje širiti Jadranom, ali i Sredozemljem. Budući da je taj jezik bio rasprostranjen na tako velikom području dolazi do promjena u odnosu na onaj koji se govori u samom gradu Veneciji. Tako nastali varijeteti nazivaju se zajedničkim imenom kolonijalni venecijanski (veneto coloniale), a varijetet koji se koristio u Dalmaciji zove se venecijansko-dalmatinski dijalekt (dialetto veneto-dalmata).
3. razdoblje – od 10. do 14. stoljeća – Venecija osim trgovačkih putovanja pokreće osvajanja novih teritorija vojnim i diplomatskim putem; postavlja svoju vladu u svakom okupiranom gradu. Na taj način venecijanski dijalekt postaje jači i utjecajniji na jezične sustave tih područja. Od starohrvatskog su se tijekom stoljeća razvili mnogi lokalni govori pa tako i hvarski govor

³ Navedena vremenska razdoblja su približna, temelje se na općim jezično-povijesnim znanjima o hrvatskom dalmatinskom prostoru.

⁴ Pojam “starohrvatski” koristi se za jezik koji se obično naziva “staroslavenski hrvatske redakcije”.

koji trpi prilično jak utjecaj venecijanskog, budući da je Hvar bio važna venecijanska trgovačka i vojna luka. Hvarani su imali kontakte i s govornicima južnotalijanskih govora (Puglia, Molise, Abruzzo). Taj jezični kontakt moguće je pronaći u nekim riječima: npr. *bđta* (1.10) u hvarskom govoru znači ‘val’ a to značenje za istu riječ *bota* nalazi se u rječniku regija Abruzzo i Marche (Giammarco 1962.: 102).

4. razdoblje – od 15. do početka 19. stoljeća – Ovo je vrijeme apsolutne prevlasti Venecije i najintenzivnijeg jezičnog posuđivanja u oba smjera, ali dakako intenzivnije posuđivanje događalo se u smjeru od venecijansko-dalmatinskog prema hrvatskim dalmatinskim govorima. Tako je romanski (venecijanski) leksički materijal ulazio u hvarski govor koji je preuzete riječi manje ili više prilagođavao svom jezičnom ustrojstvu. U ovom razdoblju i toskanski doživljava svoj procvat i dolazi u kontakt s drugim jezicima, poglavito preko književnosti. U shemi nisu prikazani drugi hrvatski varijeteti (koji su se govorili na samom otoku, na obližnjim otocima i na kopnu) koji su također bili u stalnom kontaktu s hvarskim govorom.
5. razdoblje – od 19. do polovice 20. stoljeća – Prevlast Venecije se smanjila ali venecijansko-dalmatinski dijalekt se i dalje koristi uz hrvatske lokalne govore, ali je pod sve jačim utjecajem standardnog talijanskog jezika. Talijanski je bio službeni jezik koji se učio u školama. Stanovnici Hvara su uz svoj hrvatski hvarski govor koristili i talijanski koji je imao u sebi dosta venecijanskih elemenata, najviše u izgovoru, pa su ga zvali “un po’ veneto”. Taj talijanski “un po’ veneto” sačuvan je u talijanskim poslovicama koje se koriste u Hvaru. Ovo je dakle razdoblje nestajanja venecijansko-dalmatinskog dijalekta. Hrvatski je također u to vrijeme doživio standardizaciju te ima sve jači utjecaj na lokalne govore.
6. razdoblje – nakon 2. svjetskog rata – Talijanski se više ne koristi u Hvaru, ali govornici još znaju (barem oni rođeni između dva rata) varijantu “un po’ veneto”. Standardni hrvatski postaje glavni jezik, uči se u školi i utječe na hvarski govor. Hvarski govor ostaje glavni jezik koji stanovnici koriste za svakodnevnu komunikaciju, iako je sve više onih koji koriste opći srednjodalmatinski govor⁵ u koji ubacuju i nešto hvarskih elemenata. I u samom hvarskom govoru postoje varijacije koje ovise o govorniku. Ako govornik dolazi iz drugog mjesta na otoku donosi svoje jezične elemente. Tko ne živi stalno u Hvaru nego dolazi povremeno donosi opet nove jezične elemente.

⁵ Pojam ‘opći srednjodalmatinski govor’ koristi se za novoštokavski ikavski govor koji se razvio dolaskom štokavskog stanovništva u čakavska područja i koji je postupno prevladao nad čakavskim. To je govor koji se danas koristi u Splitu i okolnim područjima (a uključuje sve više i otoke).

Osnovne značajke hvarskog govora

Svako naselje na otoku Hvaru ima svoj specifičan govor. Svi ti govori (osim štokavskog u Sućurju) pripadaju jugoistočnoj ikavskoj varijanti čakavskog narječja. Najzamjetnija osobina koja razlikuje govor grada Hvara od ostalih otočkih govora je zamjena /č/ sa /c/, pa se stoga takav govor naziva cakavskim.

U cakavskom izgovoru dolazi i do zamjena frikativnih fonema /s/, /š/ i /z/, /ž/ palataliziranim postalveolarnim spirantima /ś/ i /ž/ ($\{s, š\} > \{ś, ž\}$; $\{z, ž\} > \{ž\}$). U današnjem hvarskom govoru /c/ je dobro sačuvan, a /ś/ i /ž/ nisu nego se rastavljanju na /s/, /š/ i /z/, /ž/ iako se u njihovu izgovoru često osjeća razlika u odnosu na uobičajeni standardni izgovor.

Završno *t* u infinitivu se ili čuje vrlo slabo ili se uopće ne čuje.

Vokalski sustav hvarske cakavštine

U kratkim slogovima ovakav je petočlani sustav:

i	u
e	o
a	

Osim izvorno kratkih vokala, kratkima postaju i oni koji su bili dugi kad se u izgovornoj cjelini nađu iza naglaska.

Kao ishod zatvaranja vokala /ā/, /ē/ i /ō/ za pola stupnja nastao je ovakav asimetričan šestočlani sustav u dugim slogovima:

ī	ū
ē̇	ō̇ (<ō)
	ō (<ā)
ā ⁶ (<à)	

Vokal /ō/ (*majštrōl*, *fermōjē*) nastao je zatvaranjem /ā/,⁷ a u zanaglasnom slogu se pokratio (*tīkov*, *smōkov*, *stōro ženā*).

Ono što je u štokavskom kratko naglašeno /ā/ (osim na kraju riječi i u jednosložnoj riječi) ovdje je produljeno i naglašeno čakavskim uzlaznim naglaskom /ā/ (*rāšpa*, *kāmik*).

⁶ Ne postoji u zadnjem slogu i u jednosložnim riječima.

⁷ u štokavskom /ā/ u naglašenom slogu i /ā/ sa zanaglasnom dužinom

Zatvorenost vokala /ē/ (*šēga, kadēna*) i /ō/ (*brôd, môre*) je predvidljiva, tj. postoji u svim dugim /ē/ i /ō/⁸ pa se zbog toga u ovom radu ne bilježi u zapisivanju hvarskog govora.

Ponekad se /ō/ zatvara u /ū/ (*kuštât, akuštât* 6.4)

Ne postoji slogotvorno /r/ nego je defonologizirano u sekvenciju fonema /a/ + /r/ u kratkim slogovima (*sârce*), odnosno /o/ + /r/ u dugim slogovima (*côrno*).

Naglasni sustav

U hvarskom govoru koriste se tri uobičajena čakavska naglasaka:

˘ kratkosilazni (pr. *orcât* 7.4)

ˆ dugosilazni (pr. *kolôna* 2.17)

˜ čakavski dugouzlazni (čakavski akut) (pr. *bonâca* 1.3).

Dužine su se u zanaglasnim slogovima pokratile.

Kad su kratkosilazni i dugosilazni naglasak na zadnjem slogu, prednaglasni slog može biti dug pa se označava prednaglasna dužina ˉ: (pr. *abrumôvât* 8.24).

Opis sadržaja korpusa pomorskih termina

Termini su podijeljeni u deset grupa koje odgovaraju sljedećim semantičkim poljima:

1. More i vjetar, 2. Obala, 3. Brodogradnja, 4. Dijelovi broda, 5. Brodska oprema, 6. Plovidba, 7. Jedrenje, 8. Ribolov, 9. Priprema ribe, 10. Ribe i ostale morske životinje.

Svaka lema ima do 6 odjeljaka koji su odvojeni okomitom crtom (|), a uvode se sljedećim kraticama:

HV – Termin koji se koristi u hvarskom govoru. Ovi podatci dobiveni su ispitivanjem informanata u gradu Hvaru.⁹

⁸ Misli se dakako samo na /ō/ koje nije nastalo od /ā/.

⁹ Informanti (prvih troje su za termine, a druge dvije za poslovice): Edi Jurišić (41), profesionalni ribar; Jelka Kovačić (82), potomak stare ribarske obitelji, Kuzma Kovačić (51), kipar i ribar; Rada Domančić (81), poznavatelj starih poslovice; Vinka Ćurin (84), skupljač starih poslovice. Zahvaljujem svim informantima.

HR – Ovdje se nalaze riječi standardnog hrvatskog jezika koje su ekvivalenti hvarskim pomorskim terminima. Pronađene su u *Rječniku Hrvatskoga jezika* (2000.), a specifičnije riječi kojih nema u njemu uzete se iz Radvan Vidović (1984.): *Pomorski rječnik*.¹⁰ Ovdje se javlja ono uvijek prisutno pitanje: kako razgraničiti što u terminologiji pripada standardnom jeziku a što substandardu i zašto bi neki termin načinjen od hrvatskog jezičnog materijala (a koji se često i ne koristi u praksi) bio prihvatljiviji od posuđenice koja u pojedinom govoru vrlo jasno i precizno nešto označava. Hrvatski talasozoonimi uglavnom su uzeti iz Šime Županović (1998.): *Hrvati i more*.

VD – Obuhvaća riječi venecijansko-dalmatinskog dijalekta pronađene u rječniku: Luigi Miotto (1984.): *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Miotto ne registrira sve riječi koje postoje u tom dijalektu, nego obično izostavlja one koje se ne razlikuju od općeg venecijanskog ili od standardnog talijanskog. Zbog toga se kad u ovom odjeljku nedostaje riječ, može smatrati da je ona istovjetna onoj u odjeljcima VE ili TA.

VA – Ovdje se nalaze riječi iz Mediteranskog jezičnog atlasa (ALM). Izradu ovog atlasa pokrenuo je Mirko Deanović i realizirao sa svojim talijanskim kolegama Gianfrancom Folenom i Gaetanom Berrutom i mnogim drugim suradnicima sa svih obala Sredozemlja. Kvestionar ovog atlasa sadrži 810 termina vezanih za život uz more. Ispitivanje je bilo provedeno na 165 punktova. Rezultati su objavljeni samo parcijalno u Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo. Objavljeno je i 25 karata, ali se cjelovita publikacija još iščekuje. U knjižnici Odsjeka za talijanistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu pronašao sam kvestionar ovog atlasa s rukom pisanim rezultatima za 50 punktova (što je sigurno ostavština profesora Deanovića jer se tu nalaze i pisma njemu upućena). Budući da se ispitivanja nisu vršila u velikim gradovima nego u manjim mjestima gdje se smatralo da se mogu dobiti točniji odgovori, nema rezultata za Veneciju i za Trst. Stoga su uzeti rezultati za tri punkta u tom području: Chioggia (Ch), Grado (Gr) i Muggia (Mu). Broj na početku ovog odjeljka označava redni broj dotičnog termina u atlasu.

VE – U ovom odjeljku su riječi venecijanskog dijalekta iz sljedećih rječnika:

- (Boe) Giuseppe Boerio (1856.): *Dizionario del dialetto veneziano*. Ovaj rječnik obuhvaća riječi koje se koriste u gradu Veneciji te u Padovi i Chioggi. Sastavljen je polovicom 19. stoljeća, ali osim riječi iz toga vremena obuhvaća i one zastarjele koje se već ni tada nisu koristile.

¹⁰ Ovaj pomorski rječnik donosi pomorske termine iz raznih hrvatskih govora. Zbog toga svaka riječ u njemu pronađena nije mogla biti navedena kao termin standardnog hrvatskog jezika.

- (Ros) Enrico Rosamani (1999): *Vocabolario giuliano*. Obuhvaća riječi varijeteta venecijanskog dijalekta u sljedećim područjima: pokrajina Venezia Giulia, Istra, Dalmacija, Grado i Monfalcone. Lokaliteta u kojima se koriste pojedine riječi u ovom rječniku imaju ove kratice: A. - Labin (Albona); B. - Buje (Buie); C. - Cres (Cherso); Cap. - Kopar (Capodistria); Cf. - Kanfanar (Canfanaro); D. - Vodnjan (Dignano); F. - Rijeka (Fiume); G. - Grado; I. - Izola (Isola); Lg. - Veli Lošinj (Lussingrande); Lp. - Mali Lošinj (Lussinpiccolo); M. - Muggia; Mf. - Monfalcone; Mgl. - Mug'li'fano; Mt. - Motovun (Montona); O. - (Vr-sar) Orsera; Os. - Osor (Ossero); P. - Poreč (Parenzo); Pir. - Piran (Pirano); Pl. - Pula (Pola); Ps. - Pièris di Monfalcone; Pt. - Oprtalj (Pòrtale); R. - Rovinj (Rovigno); Ro. - Ronchi dei Legionari; T. - Trieste; Ve. - Krk (Veglia); Vgl. - veljotski (vegliotto); Z. - Zadar (Zara).
- (Pin) Giuseppe Pinguentini (1969): *Nuovo dizionario del dialetto triestino*. Obuhvaća riječi dijalekta grada Trsta. Taj govor je također varijetet venecijanskog, ali su razlike u odnosu na venecijanski u Veneciji poprilične pa se on naziva tršćanski dijalekt.

TA – Odgovarajuće riječi standardnog talijanskog jezika iz rječnika: Zingarelli (1990), Castagna (1955.), Deanović – Jernej (1994), Deanović – Jernej (1998.).

Neke leme imaju na kraju još jedan odjeljak u kojem su dodatna objašnjenja, izričaji i poslovice. Poslovice na talijanskom/venecijanskom koje se koriste u hvarskom govoru zapisane su na način kako se izgovaraju u Hvaru.

Zadnja grupa termina (Ribe i ostale morske životinje (talasozoonimi)) nema odsječak VA, ali ima dodatni odsječak ZN – znanstveni naziv.

Grafija i izgovor

Da bi se moglo pravilno izgovoriti riječi pojedinih idioma treba voditi računa o sustavima grafije i fonetske transkripcije. Osim toga, svaki autor rječnika ima ponešto drukčiji sustav transkripcije:

Miotto

Koristi točke pod grafemima s i z da bi razlikovao zvučni i bezzvučni:

s /s/ (bezzvučni s)

ş /z/ (zvučni s)

z /ts/ (bezzvučni z)

z /dz/ (zvučni z)

Skupinu /ftf/ piše s'ci ili s'ce (pr. s'ciavina 8.31).

Grafem c na kraju riječi čita se /tf/ (pr. vñc 3.31.).

Označeno je mjesto naglaska.

Rosamani

ʃ /z/ (zvučni s)

ʒ /dz/ (zvučni z)

Skupinu /ftf/ piše s'ci ili s'ce (pr. s'ciavina 8.31).

Naglasci su napisani kad imaju distinktivnu funkciju ili kad se razlikuju od onih u standardnom jeziku.

Boerio

ch /tf/

ci, ce /tsi/, /tse/

sch /ftf/

Ne pravi grafijsku razliku između zvučnog s /z/ i bezvučnog s /s/ (izgovaraju se različito ovisno o okolini kao i u talijanskom), ali koristi dva s da bi označio intervokalni bezvučni s:

ss /s/ bezvučni s (ne izgovara se kao dvostruko)

Da bi označio bezvučno z piše objašnjenje u zagrade iza riječi:

(colla z aspra) što znači bezvučni z /ts/

(colla z dolce) što znači zvučni z /dz/

Kako bi se izbjeglo pisanje tih objašnjenja u zgradama, zvučni z u riječima iz ovog rječnika ispisuje se na način kako ih piše Miotto, tj. s točkom ispod (ẓ).

Gotovo uvijek je označeno mjesto naglaska.

Pinguentini

ž /dz/ zvučni z

c' /tf/ (ovaj grafem koristi na kraju riječi)

s'ci /ftf/

Ne pravi grafijsku razliku između zvučnog *s* /z/ i bezvučnog *s* /s/ (izgovaraju se različito ovisno o okolini kao i u talijanskom), ali koristi dva *s* da bi označio intervokalni bezvučni *s*:

ss /s/ bezvučni *s* (ne izgovara se kao dvostruko)

Gotovo uvijek je označeno mjesto naglaska.

Mediterranski jezični atlas

U njemu su riječi svih idioma zapisane kako se izgovaraju zajedničkim sustavom transkripcije:

ĩ /j/

ũ /w/

č /tʃ/

ć /tʃ/ (na kraju riječi)

ǵ /dʒ/

ʃ /z/

ń /ɲ/

Označeno je mjesto naglaska.

Pomorski termini

1. More i vjetar

1|HV *môre*|HR *môre*|VD *mâr*|VA 7 *màre* (Ch), *mar* (Gr, Mu)|VE *mar* (Boe, Pin, Ros)|TA *mare*| Kad se ne zna točno kamo se ide može se reći u hv. (kao odgovor na pitanje *Dĩ ċemo?*) *Šekôndo mâr e vênto* ('Kamo nas odnesu more i vjetar'). U hv. se reče *Fôl môre, dârž se krāja*. ('Hvali more, drž' se kraja.') što odgovara ven. *Loda el mar e tiene a la tera*. (Ros, Boe)

2|HV *kùlaf*|HR *pùčina*, *òtvoreno môre*|VD *mâr vèrto*|VA 8 *làrgo* (Ch), *lontàn* (Gr), *àlto mar* (Mu); 38 (za termin 'zaljev') *kòlfo* (Ch, Gr, Mu)|VE *gràn mar* (Boe)|TA *alto mare*| U ALM (438) stoji *pèska de kòlfo* (Mu) za 'ribilov na otvorenom moru'. To potvrđuje upotrebu riječi *kòlfo* sa značenjem jednakim onome u hv. Postoji izričaj u hv. *Špòrak je kùlaf* što znači da se oblaci vide daleko nad pučinom na zapadu a to znači da će sljedećeg dana kišiti.

- 3|HV *bonāca*|HR *mírno mōre*, *bonāca*|VD *bonāza*|VA 110 *bonāsa* (Ch, Gr, Mu); 9 *kālmo* (Gr), *bonāsa* (Mu)|VE *bonāza* (Boe), *bonaza* (Pin, Ros)|TA *mare calmo*, *bonaccia*|U hv. reče se *bonāca kako ūje* čemu je ekvivalent *mar come oio* (Mio), *bonaza come l'oio* (Boe), a motivirano je time što je more tako mirno i glatko kao da je netko prolio ulje po površini.
- 4|HV *ìmo mōra*|HR *nèmirno*, *valòvito mōre*|VD *màr cativo*|VA 10 *fe màre* (Ch), *mar fòrte* (Ch), *mar gròso* (Mu)|VE *màr in boràsca* (Boe), *mar moso*, *mar burascòso* (Ros)|TA *mare agitato*, *grosso*
- 5|HV *mòrtvo mōre*|HR *mìrtvo mōre*|VD *màr mòrto*|VA 11 *mar mòrto* (Mu), *màre lùngo* (Ch)|VE *màr vècio* (Boe), *màr increspàto* (Ros), *mareta morta* (Ros)|TA *mare morto*, *mare mosso dopo che il vento si è calmato*
- 6|HV *inkrožòno mōre*|HR *ukršteno more*|VE *el mar incrofà* (Ros)|TA *mare e vento in contrasto*
- 7|HV *kurènat*|HR *mòrska strûja*|VA 17 *korentìa* (Mu), *kòrso d-akua* (Ch, Gr), *korènti d-àkua* (Ch)|VE *corentìa* (Ros)|TA *corrente marina*
- 8|HV *płima*|HR *płima*|VD *còlma*|VA 20 *sevènte* (Ch), *kresènte* (Gr), *kòlma* (Mu)|VE *cèvente* (Boe), *sevente* (Boe)|TA *alta marea*, *flusso*
- 9|HV *òseka*|HR *òseka*|VD *sèka*|VA 21 *dofàna* (Ch, Gr), *sèka* (Mu)|VE *došàna* (Boe), *dofana* (Ros)|TA *bassa marea*, *riflusso*, *giossana*
- 10|HV *bòta*|HR *vál*|VD *ònda*|VA 22 *ònda* (Ch, Mu), *mar* (Gr)|VE *onda* (Boe, Pin, Ros)|TA *onda*|U ven. i u tal. riječ *bota* znači 'udarac', ali u hv. znači 'val'.¹¹
- 11|HV *marèta*|HR *bìbavica*, *làgano pozibávanje mōra*|VD *màr šbataìzo*|VA 26 *marèta* (Ch, Gr)|VE *marèta* (Boe), *mareta* (Ros)|TA *mareta*, *residuo della tempesta*
- 12|HV *rebatajica od krāja*, *ščìga*, *ščígāvina*|HR *odbíjanje vàlova od òbale*|VD *ribataìzo*|VA 27 *antimàma* (Ch, Mu), *rimàndo* (Mu)|VE *ribataizo* (Ros - T.), *stigo* (Ros)|TA *risacca*
- 13|HV *vìtar*|HR *vjètar*|VD *vènto*|VA 61 *vènto* (Ch, Gr, Mu), *bàva* (Mu)|VE *vento* (Boe, Pin, Ros)|TA *vento*
- 14|HV *tramuntòna*|HR *sjevérac*|VA 62 *tramontàna* (Ch, Gr, Mu)|VE *tramontana* (Boe, Ros), *tramontan* (Ros - Ro.), *tramontanada* (Ros - T.)|TA *vento di N* (*tramontana*)

¹¹ U rječniku regija Abruzzo i Marche (Giammarco 1962.: 102) riječ *bota* ima jedno od značenja također 'val'.

- 15|HV grego-levānat, grego-levōnt, škūro būra|HR sjeveroistočnjak|VD grègo, grègo-levānte|VA 63 grègo (Ch, Gr, Mu)|VE grego (Boe), gregolevānte (Boe) grègo-levānte (Pin, Ros), grecal (Ros), gregalānda¹² (Boe, Pin, Ros)|TA vento di ENE (greco)
- 16|HV būra|HR būra|VD bōra|VE bora (Boe, Pin, Ros)|TA vento di NE (bora)
- 17|HV levānat, HV levantōra, levantīć, levantīn|HR ĩstočnjak|VD levantāda¹³|VA 64 lèvante (Ch, Gr, Mu)|VE (vènto da) levānte (Boe), levante (Ros)|TA vento di E (levante)
- 18|HV jūgo, južīn, šilōko, širōko|HR jugoistočnjak, jūgo|VD sirōco|VA 65 sirōko (Ch, Gr, Mu), sirokāl (Mu)|VE siroco (Boe, Pin, Ros)|TA vento di SE (sirocco)| od arapskog *šarqūi* ('istočni')
- 19|HV ôstro, oštrīn, oštrijōda|HR južnják|VA 66 ôstro (Ch, Gr, Mu)|VE ostro (Boe, Pin, Ros)|TA vento di S (mezzogiorno)
- 20|HV garbīn, garbinōda¹⁴|HR jugozápadnjak|VD garbīn, garbināda|VA 67 garbīn (Ch, Gr, Mu), lebić (Gr), libèčo (Ch), libiče (Ch)|VE garbīn zoso (Boe), garbin (Pin, Ros), garbināda (Boe), garbinada (Pin, Ros - Pir.)|TA vento di SOS (garbino)| od arapskog garbí ('zapadni')
- 21|HV lebić, lebićōda|HR jugozápadnjak, lèbić|VD libeciāda|VA 67 garbīn (Ch, Gr, Mu), lebić (Gr), libèčo (Ch), libiče (Ch)|VE lebic' (Ros - Fo. Cap. Pir. Lp. Lg.), libic' (Pin, Ros - T. A.), libècio (Boe), lebiciada (Ros - Pir. Lg.), libiciada (Boe, Ros - T. R.)|TA vento di SO (libecchio)| Tako su ga nazvali Grci jer je puhao iz Libije.
- 22|HV pulēnat, pulentōda, po pulēntu, pulentāc|HR západnjak|VD ponen-tāda|VA 68 ponēnte (Ch, Gr, Mu)|VE ponente (Boe, Ros), ponentada (Boe, Pin, Ros)|TA vento di O (ponente)| U hv. reče se *Kvāndo lêva da ponēnte non žē mǎi per njēnte*. ('Kad puše sa zapada, nije nikad za ništa.')
- 23|HV majštrōl, majštralūn, majštralīć|HR sjeverozápadnjak|VD maistrāl, maistrālāda, maistro|VA 69 maistro (Ch, Gr, Mu)|VE maistro (Boe, Ros), maistro (Pin), maistrāl (Boe), maistrál (Ros - Cap. T. Pir. R. Lg. R.)|TA vento di NO (maestro), maestrale
- 24|HV burinēt|HR lāgana būra|VD borīn, borinēto|VE borīn(Boe), borin (Ros)o|TA bora leggiera

¹² *gregalānda* je oluja uzrokovana ovim vjetrom

¹³ *levantada* je oluja s ovim vjetrom

¹⁴ *garbinōda* je 'jaki garbin'

- 25|HV škûro bûra|HR bûra s òblacima|VD bòra scûra|TA bora ciclonica, con pioggia| Obično je vedro kad puše bura, ali ova se zove *škûra* ('tam-na') jer nosi oblake i kišu.
- 26|HV gòrnje vrîme|HR jûžni vjètrovi|VE vento o venti zo (Boe)|TA venti vicini al mezzogiorno
- 27|HV dòlnje vrîme|HR sjèverni vjètrovi|VE vento o venti su (Boe)|TA venti vicini al settentrione
- 28|HV rèful|HR ùdar vjètra, rèful|VD rèfòlo, refolàda|VA 74 rèfòlo (Ch, Gr, Mu), refolòne (Ch, Mu)|VE rèfòlo (Boe, Pin, Ros), rèfùlo (Ros - Pir.), refolàda (Boe), refolada (Ros - Z.)|TA raffica di vento
- 29|HV fumarjòla|HR jáki vjètar kàd sè mòre òimi od kàpljica|VD fumarèa|VE fumarèa (Boe), fumarela (Ros - A. Lg.), fumariola (Ros - Boe.)|TA vento forte she solleva l'acqua del mare
- 30|HV Vîtar švorcòjè.|HR Vjètar jàča.|VD rinforzàr|VA 75 el vènto sfòrsa (Ch), el vento se rinfòrsa (Gr), rèfa la bàva (Mu)|VE rinforzar (Boe, Ros), sforzar (Pin, Ros - T.)|TA Il vento rinforza.
- 31|HV Vîtar kalòjè.|HR Vjètar pàda, smìruje se.|VD incalmàr|VA 77 la bàva va calàndo (Mu), el và molando (Gr)|VE El vènto se càlma, se incàlma, calàr del vento (Boe), calar (Ros.)|TA Il vento si incalma.
- 32|HV Vîtar fermòjè.|HR Vjètar prèstaje.|VD fermàr|VA 78 el fe in bonàsa (Gr), a ge mòle (Ch), va in kajùda (Mu)|VE fermàr (Boe), fermar (Pin, Ros - T.)|TA Il vento cessa.
- 33|HV bòva, bòvica, bavižèla|HR làhor, povjetárac|VD bàva, ventišèl|VA 81 bàva (Gr), bavefjòla (Ch), ventefèlo (Ch), limo de bàva (Mu)|VE bava (Boe, Pin, Ros), bavesela (Boe), bavèta (Boe)|TA bava di vento| U hv. postoji naziv za tip vjetra promjenjiva smjera: *bòva za sùncen* što bi značilo 'povjetarac koji ide za suncem'. Naime, u sunčanim ljetnim danima ujutro se počne razvijati vjetrić iz smjera jugoistoka pa slijedeći putanju sunca mijenja svoj smjer i postupno jača dok ne dođe u smjer maestràla oko 2 sata popodne. Zatim puše maestal do zalaska sunca. Povezana s ovim fenomenom je i izreka: *Krèše đòrno, krèše vènto*. ('Raste dan, raste vjetar.').
- 34|HV nevêra, fortûna, fortunòl, ragòn, neverín|HR olúja, nèvrijeme|VD nevèra, fortûna, fortunàl, ragàn, tempàzo, temporalàzo, nevèrin|VA 102 temporal (Ch), regàn (Gr), fortûna (Gr), fortunàl (Mu) 105|VE tempesta (Boe), nevera (Boe, Ros), fortunàl (Boe), fortunàl (Pin), uragàn, neverin (Ros), ragàn (Boe), ragan (Ros - Z.)|TA tempesta, fortuna di mare

- 35|HV pjāvica, trûmba marîna|HR pïjavica|VD siòn|VA 107 siòn (Ch, Gr), tromba marina (Mu)|siòn (Boe,¹⁵ Pin), sion (Ros - T. Cap.)|TA tromba marina, scione
- 36|HV lampô|HR sijèva|VD (inf.) lampâr, lampizâr|VA 85 lâlpe (Ch, Gr), lâmpa (Mu)|VE lampisâr (Boe), lampar (Ros - G. Fo. T. Cap. Pir. Cf. Lg.), lampi|ar (Ros - Cap.), lampi|zar (Ros - P. T. Lg. C. Z.)|TA lampeggia
- 37|HV garmî|HR grîmi|(inf.) tonâr|VA 88 tône (Ch), tona (Gr, Mu)|VE tonâr (Boe), tonar (Pin, Ros)|TA tuona| Postoji molitva koja se izgovarala kad je grmjelo: *Sânta Bârbara, šân Šimôn, liberâci dâ što tôn, dâ što tôn da štâ šajêta, šânta Bârbara benedêta*. ('Sveta Brabara, sveti Šimune, oslobodi nas od ovog groma, od ovog groma od ove munje, sveta Barbara blažena.') Nalazi se i u Miottovu rječniku.
- 38|HV kaldûra|HR spârina, žèga|VD caldàna, sòfego, bruzàda|VA 83 sòfego (Gr, Mu), sofegàsò (Gr), brufèra (Ch)|VE caldûra (Boe), caldàna (Boe), sòfego (Boe, Ros – Cap. P. Pir. C.), caldura (Ros)|TA caldura, afa| Reče se *Sân Vinçêncò grân fredûra, sân Lorêncò grân kaldûra*. ('Sveti Vinko, velika hladnoća; sveti Lovro, velika vrućina.') Postoji i u Boeriju i Pinguentiniju: *San Lorenzo gran caldura, san Vincenzo gran fredura: l'una e l'altra poco dura*. Blagdan sv. Lovre je 10. kolovoza, a sv. Vinka 22. siječnja.
- 39|HV ripôr|HR zàvjetrina|VE riparo (Ros)|TA riparo dal vento
- 40|HV šćarât|HR razvèdriti se|VD s'ciarîr-se|VE schiarâr (Boe), schiarîr (Boe) s'ciarir (Pin, Ros)|TA rasserenarsi, rischiararsi

Evo još nekoliko talijanskih/venecijanskih poslovice vezanih za vrijeme koje se koriste u hvarskom govoru:

- *Ròso de sêra, bèl têmpo se spêra; ròso de matîna, la pjôva s'avičîna*. ('Crveno uvečer, očekuje se lijepo vrijeme; crveno ujutro, približava se kiša.') Ova poslovice postoji i u Rosamanijevu rječniku (pod lemom *piova*): *Rosso de matina, la piova se avizina* (T.).
- *Kandelôra, zîmâ fôra*. (Svijećnica, zima odlazi.) Ovdje su dvije riječi talijanske a jedna hrvatska. Blagdan Svijećnica (2. veljače) na talijanskom se zove Candelora (candela je svijeća).¹⁶

¹⁵ U Boeriju postoji i riječ *tromba marina* ali znači 'razglasna truba za razgovor na daljinu'.

¹⁶ zanimljivost: U dalmatinskom zaleđu (čuo sam u Žeževici ali postoji i drugdje) ovaj blagdan zove se *Kalândora*. Dakle, riječ *Candelora* pretrpjela je metatezu. Govornici u tom kraju naima ne koriste riječ *candela* ('voštana svijeća') pa više nije postojala motivacija koja zadržava izvorni oblik riječi za razliku od hvarskog govora gdje postoji riječ *kandëla*.

- *Prîma pjôva de agòsto rinfrèska mâr e bòsko.* (‘Prva kolovoška kiša osvježava more i kopno.’) Ova poslovice nalazi se i u Rosamanijevu rječniku (pod lemom *piova*): *La prima piova de agosto, rinfresca mar e bosco.* (R.)
- *Lûna mănja tùto.* (‘Mjesec sve jede.’) Mjesec “jede” sve oblake, tj. kad se pojavi mjesec oblaci nestanu.

2. Obala

- 1|HV krôj|HR òbala|VA 30 marîna (Ch), rîva (Gr), tèra (Mu)|VE marîna (Boe, Ros), rîva (Boe, Pin, Ros) còsta (Ros)|TA costa
- 2|HV rîva|HR rîva, òbala|VA 31 rîva (Gr, Mu), marîna (Ch)|VE rîva (Boe, Pin, Ros)|TA riva
- 3|HV pòrat|HR lûka|VA pòrto (Ch, Gr, Mu)|VE pòrto (Boe, Ros)|TA porto
- 4|HV kanòl|HR kànal|VA 41 kanàle (Ch), kanàl (Mu), kanàli (Gr), pasàta (Ch)|VE canàl (Boe, Ros)|TA canale
- 5|HV ždrilò|HR tjèsnac|VA 42 bokàme (Gr), pasàgo (Gr), kanàl (Mu)|TA stretto
- 6|HV pûnta, puntîn|HR řt|VD pònta|VA 45 pûnta (Ch, Gr), pònta (Mu)|VE pònta (Boe, Pin, Ros), punta (Ros -T.)|TA punta di terra, promontorio|Dugi oštri rt se u hv. zove *rōžōnj* (dem. *ražnjic*).
- 7|HV otòk|HR òtok|VA 46 ìfola (Ch, Gr, Mu)|VE isola (Boe)|TA isola
- 8|HV škòj|HR òtočić|VD scòio|VA 47 skòjio (Mu), skòljio (Ch), skògo (Ch, Gr)|VE scogio (Boe, Ros - P.), scoio (Pin, Ros)|TA scoglio|U hv ‘otočić’ se reče *škoic*.
- 9|HV kòsa, sîka, škrāpa|HR stijéna|VD grèbano|VA 48 sàso (Ch), gròta (Gr, Mu)|VE grèbani (Boe.), grèmbano (Ros -T.), grèbano (Ros, Pin)|TA roccia
- 10|HV kāmik, stīnà|HR kàmen|VE sasso (Boe, Ros), piera (Boe, Pin, Ros)|TA pietra
- 11|HV sîka|HR grèben|VA 50 sèka (Ch, Gr, Mu), trèsa (Gr), dòso (Gr)|TA secca rossiosa
- 12|HV plîs, plícadûra, bròk|HR plíčina|VA 50 sèka (Ch, Gr, Mu), trèsa (Gr), dòso (Gr); 51 skàni (Ch), pòka àkua (Gr), fòndo bàso (Mu)|VE seca (Boe, Ros), sica (R.)|TA bassofondo|*Plîs* i *plícadûra* su veće plitke površine uz obalu ili na mjestu gdje je *bròk* (najčešće se s površine vidi dno). Brok je svako istaknutije uzvišenje na morskom dnu, uvijek bogato ribom.

- 13|HV sarbûn|HR pijesak|VD sabiòn|VA 58 sàbja (Ch, Mu), sabiòn (Gr, Mu)|VE sabiòn (Boe, Pin, Ros - Fo. Cap. R. Pir. C. Z.), sabia (Ros - T. Cap. Pir.), sablon (Ros - Mgl. C. A.)|TA sabbia
- 14|HV žōlō|HR pláža, žāl|VA 34 marina (Ch, Gr), riva (Mu)|VE spiaggia (Boe), spiafa (Ros - G.)|TA spiaggia
- 15|HV jarīna, žōlō|HR šljúnak|VD gjarina, giàra, gerina|VE giara (Boe, Pin, Ros), gjarina (Boe, Ros - Lg. T.), giareta (Boe), iara (Ros - Cap. Pir. A.), iarina (Ros - P. A. F. Lg. Lp.)|TA ghiaia
- 16|HV terafërma|HR kòpno|VE teraferma (Boe)|TA terraferma
- 17|HV kolōna|HR stùpić za vezívanje|VD colōna de armìzo|VE colōna (Boe, Pin, Ros)|TA colonna
- 18|HV anêl|HR pr̃sten za vezívanje|VE anèlo (Boe), anel (Pin, Ros)|TA anello
- 19|HV lantërna|HR svjetiónik|VD lantërna|VA 196 lantërna (Gr, Mu)|VE lanterna (Boe, Pin, Ros - T.)|TA faro
- 20|HV mulèt, mōla, muļić|HR mōl, gát|VA 197 mōlo (Gr), mol (Mu)|VE molo (Boe, Pin, Ros), mol (Ros - P.)|TA molo
- 21|HV mandràć|HR màndrač|VD mandràcio|VE mandràchio (Boe), mandràcio (Pin, Ros)|TA mandracchio, darsena| Mandrač je dio luke za male brodove dobro zaštićen od valova. Ograđen je tako da je ostavljen uski prolaz za brodove.

3. Brodogradnja

- 1|HV škvêr|HR brodogradilište|VD squèro|VA 243 skuèro (Ch, Gr, Mu)|VE squero (Boe, Pin, Ros)|TA cantiere navale
- 2|HV skalōda, armadûra|HR návoz|VA 244 tènfa (Ch), tènfa (Gr); 245 skàlo (Ch, Gr, Mu)|VE scalo (Boe, Ros - Cap. T. Pir. C. Lg. G.)|TA scalo di costruzione
- 3|HV vōži|HR sánjke za brôd u návozu|VA 247 vasi (Ch, Gr, Mu)|VE vasi (Boe) vafi (Ros - T.), vaso (Pin)|TA vasi dell'invasatura
- 4|HV hîtít brôd|HR pòrinuti|VA 248 (gl.) ġitèmo fo de skuèro (Ch), butèmo fo (Mu)|VE sbaràr (Boe) butar (Boe, Ros), |TA varare| U hv. postoji također glagol *butàt* ('baciti') ali se ne koristi u ovom kontekstu.
- 5|HV kalafatàt|HR šupèriti|VA 252 galafà (Ch), galafatà (Gr), kalafàr (Mu)|VE calafatàr (Boe, Pin, Ros), calafàr (Ros)|TA calafatare

- 6|HV kalafôt|HR šupèrar|VA 253 galafà (Ch), galafão (Ch, Gr), kalafà (Mu)
|VE calafà (Boe, Pin, Ros - T.) calafão (Boe, Ros - G.), galafà (Boe),
galafão (Ros - G.)|TA calafato
- 7|HV stùpa|HR stùpa, kùčina|VD (gl.) catramàr|VA 260 stòpa (Ch, Gr,
Mu)|VE stòpa (Boe, Pin)|TA stoppa
- 8|HV katrôm|HR kàtran|VD catramèla, (gl.) catramàr|VA 255 katràme (Ch,
Gr, Mu)|VE (gl.) catramar (Ros)|TA catrame
- 9|HV pinêl|HR kîst|VD pinèlo|VE penèlo (Boe), penèl (Pin, Ros), pinel
(Ros - Tg. A. F.)|TA pennello
- 10|HV pitûra|HR bója|VE pitûra (Boe, Pin, Ros), |TA pittura| Reče se u hv.
Štùk i pitûra, (fà) běla figûra ('Štuk i boja, lijep izgled') kad se popravlj
i obnavlja nešto vrlo oštećeno, gotovo nepopravljivo, pa tako može trajati
još neko vrijeme. Uglavnom se taj izričaj koristi kad se radi o drvenim
stvarima koje se održavaju upravo štukom i bojom, ali može i za pred-
mete od drugim materijala. Ovo nalazimo i u Pinguentinijevu rječniku:
Stuco e pitura, fa bela figura.
- 11|HV štùk|HR štùk|VD (gl.) stucàr|VE stuco (Boe, Pin, Ros)|TA stucco| U
hv. se reče *ostât de štùko* od ven. *restâr de stuco* (Boe) što znači 'ostati
zbunjen, smeten'.
- 12|HV kòper, intònak|HR pòdvodna zàštitna bôja|TA pittura sottomarina,
intonaco
- 13|HV lăk|HR lăk|VD lăca|VE lăca (Ros - T.)|TA lacca, vernice
- 14|HV litò|HR dlijéto|VD scarpèl|VA 261 skarpèò (Ch), skarpèlo (Gr)|VE
scarpèlo (Boe, Ros), scarpel (Ros)|TA scalpello
- 15|HV mlôt|HR vèliki čèkić|VD (mazòla)|VA 262 maşiola (Gr, Mu), măgo
(Ch)|VE mazzolo (Boe), maziòla (Ros - Lg. C. T. Mt.), mazòca (Pin,
Ros - T.) mazòcola (Ros), mazola (Ros - A.)|TA mazzuola, mazzuda|
U odjeljku VD *mazòla* je u zagradama jer je navedeno značenje 'bat za
meso' pa značenjem ne odgovara terminu. U hv. postoji također riječ
macôla koja znači 'bat za meso'.
- 16|HV mlacić|HR čèkić|VE martèlo (Boe, Ros), martèl (Pin, Ros)|TA mar-
tello
- 17|HV raškèta|HR strûgaljka|VD ras'cètò, ras'cìn|VA 263 rasèta (Ch),
raskèta (Gr, Mu)|VE rascheto (Boe), rascheta (Ros - T.)|TA raschietta,
raschietto raschino
- 18|HV plănja|HR blănja|VD piàna|VE piana (Boe, Ros - Z. C.)|TA pialla
- 19|HV tèsła|HR tèsła|VE assa (Boe, Pin, Ros - T. Cap. Pir.)|TA ascia

- 20|HV sikìra|HR sjèkìra|VD manèra|VE manèra (Boe, Pin, Ros)|TA accetta
- 21|HV tanãje|HR klijéšta|VD tanàia|VE tanàgia (Boe), tanaia (Pin, Ros), tenaie (Ros. – T. Ve.)|TA tanaglia
- 22|HV bròkva|HR čàvao|VD bròca, ciòdo|VA 267 čòdo (Ch, Gr, Mu)|VE broca (Boe, Pin, Ros), chiodo (Boe), ciodo (Pin, Ros)|TA chiodo| U ven. *broca* znači “mali čavao” a u hv. *bròkva* znači ‘čavao’ (‘bilo kakav čavao’).
- 23|HV rebatîna|HR zàkovica|VD rebatîn|VE ribatin (Pin, Ros)|TA ribattino
- 24|HV šêga, šegàc|HR píla|VD segàzo|VE sega (Boe, Ros - Cap. M. T. A. Lg. F. Z.), siega (Boe, Ros - P. G.), siegazzo (Boe) |TA sega
- 25|HV rãšpa|HR tùrpija za đrvo|VE raspa (Boe, Ros)|TA raspa
- 26|HV lîma|HR tùrpija za mètal|VE lima (Boe, Pin)|TA lima
- 27|HV kòrta devêra|HR brùsni pàpir|VD càrta de vèro|VE carta de vero (Ros - T.)|TA carta vetrata
- 28|HV môrša|HR stègač|VE morsa (Boe, Ros)|TA morsa
- 29|HV vîda|HR víjak|VD vîda|VA 269 vîda (Gr, Mu), vîde (Ch)|VE vida (Boe, Pin, Ros)|TA vite
- 30|HV madrevîda|HR mâtica|VD madrevida|VE madrevida (Ros)|TA madre vite
- 31|HV parānak, krîk, vînc|HR vitlo za istézanje bròdova|VD vînc|VA 287 parānko (Ch, Gr, Mu), 270 l-àrgana (Ch), àrgena (Gr), àrgano (Mu)|VE àrgana (Boe), àrgano (Pin, Ros - Pir. T.), paranco (Boe, Pin, Ros), vînc’ (Ros)|TA argano, paranco
- 32|HV ruvināt se|HR oštetiti se|VD ruvinār-se|VE rovinār (Boe, Ros - T.), ruvinar (Ros - Fo. T. Z.)|TA rovinarsi
- 33|HV bûža|HR rûpa|VD bùšo, bùša|VE buso (Boe, Pin), busa (Boe), bufa (Ros - Pir.), bufo (Ros - B. Fo.)|TA buco
- 34|HV biša|HR crfv, crvotòčina|VD bìsa|VE bissa (Boe, Pin)|TA bruma, teredine, tarlo, verme marino
- 35|HV rùžina|HR hřďa|VD rùzene|VE rùzene (Boe), rùzine (Pin), rùfine (Ros), rùfene (Boe - G. Pir.)|TA ruggine
- 36|HV štanjāt|HR šírenje đrva natapánjem|VA 251 staňar (Gr)|VE stagnar (Boe, Ros)|TA (ri)stagnare| Kad se gradi drveni brod među madirima se ostavlja sitni razmak, jer kad se drvo namoči proširi se i tako razmak nestane. Ovo je termin kojim se označava taj proces širenja drva i zatvaranja razmaka.

4. Dijelovi broda¹⁷

- 1|HV kolûmba|HR kòbilica|VD colòmba|VA 218 kílja (Ch), karòso (Gr), kolòmba (Mu)|VE colomba (Boe, Pin, Ros)|TA chiglia
- 2|HV karòc ol pròve|HR òbluk pràmčane stàtve|VE carozzo (Boe)|TA piè di ruota di prua
- 3|HV ãšta ol pròve|HR pràmčana stàtva|VD àsta de prùa (pod lemom bàrca)|VA 217 l-àsta de prùa (Ch), l-àsta de pròva (Gr), àsta de pròva (Mu)|VE asta de prova (Boe, Ros - T. G. Pir.)|TA ruota di prua
- 4|HV karmèni karòc|HR òbluk kìmene stàtve|VE carozzo (Boe)|TA piè di dritto di poppa
- 5|HV ãšta|HR kìmena stàtva|VD àsta de pùpa (pod lemom bàrca)|VA 216 l-àsta de pùpa (Ch), l-àsta de pòpe (Gr), àsta de pùpa (Mu), drito de pùpa (Ch)|VE asta de pupa (Boe, Ros - T. G. Pir.)|TA dritto di poppa
- 6|HV timûn|HR kòrmilo|VA 289 timòn (Ch, Gr, Mu)|VE timòn (Boe), timon (Ros)|TA timone
- 7|HV argùtula|HR rûdo kòrmila|VD argòla|VA 294 rigola (Gr, Mu), fgùra (Ch), ribòla (Ch), fbògola (Gr)|VE ribòla (Boe), rigola (Ros - T. Cap. G. Pir.), argola (Ros - Z.), ribola (Ros - T. I. Lp. Lg.), sgura (Boe)|TA barra del timone
- 8|HV mônkul|HR bìtva|VD (mn.) màncoli|VA 309 (mn.) bìte (Ch, Gr, Mu)|VE màncolo (Ros - Cap. M. Pir. C.), bita (Boe, Ros)|TA bitta
- 9|HV pàlac|HR pàlac|VA 295 skèrmo (Ch, Gr, Mu)|VE schermo (Boe, Pin, Ros)|TA scalmo
- 10|HV sòha|HR sòha|VD fòrcola|VA 295 fòrkola (Ch)|VE fòrcola (Pin, Ros)|TA forcola
- 10a|HV blazìnja|HR jàstučić|TA cuscinetto
- 10b|HV jorôm, jarmènica|HR járam|TA giogo
- 10c|HV škermadûra|HR lèžaj vèsła|VE schermadûra (Boe)|TA scalmiera
- 10d|HV škèram|HR škèram|VE schermo (Boe, Pin, Ros)|TA scalmo
- 11|HV dòlnja fèmina|HR dônja sàmica|VD fèmena|VA 293 femena (Ch, Gr, Mu)|VE fèmina (Ros - Fo. T. Cap. P. A. C.), femena (Boe)|TA femminella inferiore

¹⁷ Dijelovi od broja 1 do 42a mogu se vidjeti na crtežu *gajête* u prilogu. *Gajêta* je tip malog ribarskog broda. Crtež je preuzet iz Vidović (1984.) uz male promjene.

- 12|HV gônja fêmîna|HR gônja sàmica|VD fêmîna|VA 293 femena (Ch, Gr, Mu)|VE fêmîna (Ros - Fo. T. Cap. P. A. C.), femena (Boe)|TA femminella superiore
- 13|HV gônji mǎškul|HR gônji sámac|VD mǎskolo|VA 292 àle del mǎskolo (Ch), mǎskolo (Gr)|VE mǎskolo (Boe, Ros - Pir. Lg.), mǎsculo (Ros), mas'cio (Ros - T.)|TA maschio superiore
- 14|HV dônji mǎškul|HR dônji sámac|VD mǎskolo|VA 292 àle del mǎskolo (Ch), mǎskolo (Gr)|VE mǎskolo (Boe, Ros - Pir. Lg.), mǎsculo (Ros), mas'cio (Ros - T.)|TA maschio inferiore
- 15|HV verzîna|HR bòčno pàsmo|TA paramezzale di fianco
- 16|HV kontrapòš|HR klûpnjak|TA contropasso
- 16a|HV kaštanjûl|HR kastanjôla|VE castagnola (Ros), castagnòlo (Boe)|TA castagnola, coccinello
- 17|HV kontracênta|HR pòvršnica|VE contracentà (Boe)|TA contromadiere
- 18|HV cênta|HR zàdnja plàtica|VE zenta (Ros. - T.), zinta (Pin, Ros - T.), VE centa (Boe)|TA cinta
- 19|HV možûn|HR brànik|VE mufoŋ (Ros - G.)|TA paracolpi
- 20|HV madîr|HR plàtica|VD (mn.) madièri (pod lemom bàrca)|VA 221 pǎna (Ch, Gr, Mu)|VE magèri (Boe), madier (Ros - Lg. T.)|TA madiere
- 21|HV lukòc|HR lùkoča|TA piana di corba
- 22|HV cǎpul|HR prìklad|VE zapoli (Boe)|TA zappolo
- 23|HV pajòl|HR pòdnica|VD paiòl|VA 235 pağòlo (Ch), pağòl (Gr), pajòl (Mu)|VE pagiòl (Boe) paiol (Pin, Ros - T. Cap. Pl. Pir. F. Lg.), paiolo (Ros - Z.)|TA pagliolo
- 24|HV bǎnak|HR klûpa|VE banco (Boe, Ros)|TA banco
- 25|HV škǎf ol karmê|HR kîmena pàlubica|VD covèrta|VE coverta (Boe), covérta (Ros)|TA palchetto di poppa, coperta| U tal. *scafo* znači 'trup broda' a u hv. *škǎf* je 'palubica', tj. ploha koja natkriva unutrašnjost (trup) broda.
- 26|HV škǎf ol pròve|HR pràmčana pàlubica|VD covèrta|VA 225 tùga (Gr, Mu)|VE coverta (Boe), covérta (Ros)|TA palchetto di prua
- 27|HV brǎcul|HR kòljeno|VE braciòl (Boe)|TA bracciolo
- 28|HV gòša|HR òtvor za jǎrbol|VE gola de l'alboro (Boe), |TA gola, bocca
- 29|HV travêrsa ol pròve|HR pràmčana pòprečnica|VE traverso (Boe)|TA traverso di prua

- 29a|HV travêrsa ol karmê|HR kîrmena pòprečnica|VE traverso de popa (Boe), |TA traverso di poppa, traversino
- 30|HV štîli|HR îzdanci rebára
- 31|HV putrèla, bukapôrta|HR gròtlo|VD portèl|VA 230 bokapòrta (Gr, Mu), osterîgo (Ch)|VE portèla (Boe), portelo (Ros) bocaporta (Boe, Pin, Ros - T.), bocaporto (Ros)|TA portello, portella, boccaporto
- 32|HV môrtvo bônda|HR válnica|VE paramar (Pin, Ros - T.)|TA murata
- 33|HV imbuškamènat|HR kîrmena i pràmčana rèbra|TA corbe di prua e di poppa
- 34|HV kalôta|HR kîrmena mîrtva stàtva|
- 35|HV kavîja|HR đîveni čàvao, zátik|VA 268 kaèča (Ch), spisòto (Gr), spinèl (Mu)|VE cavègia (Boe) cavia (Pin, Ros - T. Pir. C.)|TA caviglia| *kavîja* u hv znači i 'šilo'.
- 36|HV kjûc|HR kljûč|VE chiave (Boe)|TA impalellatura, chiavarda
- 37|HV rāzma|HR rāzma|VD (mn.) soraòsi (pod lemom bàrca)|VE falca (Boe), falche (Ros - Pir.)|TA falchetta
- 38|HV fāša|HR lètva|VE fāsa|TA fascia
- 39|HV kôntraāšta|HR klèčka kîrmene stàtve|TA controdritto di poppa
- 40|HV zòja|HR làstavica|VE zògia (Boe) Žoia (Ros - T.), putana (Pin)|TA ultima corba di poppa, ghirlanda
- 41|HV kimènti|HR sljûbnice|VE chimento /čitaj: kimento/ (Boe), chimento (Pin, Ros - T. Pir.)|TA comento
- 42|HV škermadûra|HR lèžaj vèsła|VE schermadûra (Boe)|TA scalmiera
- 42a|HV škèram|HR škèram|VE schèrmo|TA scalmo
- 43|HV capapîj|HR hvàtište za nògu|VE zapapìe (Boe, Pin, Ros - T.)|TA marciapiede
- 44|HV prôva|HR pràmac|VD pròva, prùa|VA 212 pròa (Ch), pròva (Gr, Mu)|VE prova (Ros)|TA prora, prua| U hv. postoji pridjev *improvôn* za brod čiji je prmac više uronjen od krme jer se na njemu nalazi nekakav teret.
- 45|HV karmà|HR kîrma|VD pùpa|VA 213 pùpa (Ch, Gr, Mu), pòpe (Gr)|VE pupa (Boe, Ros - Pir.), popa (Ros - G.) pope (Boe)|TA poppa
- 46|HV kôrba, rebrò|HR rèbro|VD (mn.) còrbe (pod lemom bàrca)|VA 222 kòrba (Ch, Mu), bràsò (Gr)|VE corba (Boe, Ros - G. T. F.)|TA corba, costola| Termin za 'sva rebra nekog broda' u hv. je *inkorbadûra*.

- 47|HV paramežôl, kontrakolûmba|HR hrptènica|VD paramežâl (pod lemom bàrca)|VA 220 paramefàle (Ch), paramefâl (Gr, Mu)|VE paramežâl (Boe), paramežal (Ros - G. Lg. Pir.) contracolomba (Boe, Ros)|TA paramezzale
- 48|HV farkòc|HR ràšlje|VE forca (Boe, Ros)|TA forca
- 49|HV motôr|HR mòtor|TA motore
- 50|HV prepèla, jèlica|HR propèler, elisa|VE propela (Pin), èlica (Ros - T.), èlise (Ros - Cap. Pir.), ièliza (Ros - A.)|TA elica
- 51|HV peškôj|HR gâz|VE pescàr (Boe), opera viva (Boe)|TA linea d'immersione, pescaggio, opera morta
- 52|HV banjašûga|HR pòjas gâza bròda|VE bagnasuga (Pin)|TA bagnasciuga|Zamišljeni pojas na oplati broda između linije gaza punog i praznog broda.
- 53|HV bōndā, fĵānak|HR bōk bròda|VD fiancàda|VA 227 òpera morta (Ch), fašjāme (Mu);228 òpera morta (Ch), banda (Ch)|VE banda (Boe, Pin, Ros), fianco (Boe, Pin, Ros), opera morta (Boe)|TA fianco, opera morta
- 54|HV kuvêrta|HR pàluba|VD covèrta|VA 232 kovèrta (Gr, Mu)|VE co-verta (Boe), covèrta (Ros)|TA ponte, coperta
- 55|HV šantfīna|HR slīv|VD sentīna|VA 236 santīna (Ch), sintīna (Gr), senti-na (Mu)|VE sentīna (Boe), santina(Ros - F.), sentina (Ros)|TA sentina
- 56|HV štīva|HR ùnutrašnjost bròda|VD stīva|VA 237 stīva (Ch, Gr, Mu)|VE stiva (Boe, Pin, Ros)|TA stiva

5. Brodska oprema

- 1|HV ôrmot|HR oprémīti|VD armàr|VA 272 (part. pass.) atresà (Ch), prontà (Gr), armà (Mu)|VE armar (Boe, Pin, Ros)|TA armare
- 2|HV sìdro, ônkara|HR sìdro|VA 273 àncora (Ch), fèro (Gr, Mu)|VE àncora (Boe, Pin, Ros)|TA ancora| U hv. *ônkara* je 'veliko sidro', ali ta riječ se rijetko koristi.
- 3|HV mājā ol šīdra|HR álka na šīdru|VD anèlo, mājā |VA 274 anèlo (Ch), nanèla (Gr), anèl (Mu), òčo (Mu)|VE girlanda (Boe), mājā (Pin), maia (Ros), anèlo (Boe), anelo (Ros - G. Lg. Ve. Z.), anel (Pin, Ros) |TA anello, maniglione, cicala
- 4|HV gambèt|HR škřòpac|VE gambeto (Ros - Lg.)|TA maniglia, gambetto
- 5|HV kolpomôrto, korpomôrto|HR fĳksirano sìdro u lūci|VA 283 kòrpo môrto (Ch, Gr, Mu)|TA ancora di dimora, di corpo morto

- 6|HV rampìn|HR ràmpin|VA 284 rampegòn (Gr)|VE rampìn (Boe, Pin), rampin (Ros)|TA grappino, rampino
- 7|HV gānac|HR kŭka|VD gānzo|VA 285 gānso (Ch, Gr, Mu)|VE ganzo (Boe, Pin), ganso (Ros)|TA gancio
- 8|HV konòp, špôg|HR kònop|VD spàgo|VA 368 spàgo (Ch, Gr, Mu); 365 cào (Ch), kàvo (Gr, Mu)|VE corda (Boe, Pin, Ros), spago (Boe, Pin, Ros)|TA corda, fune, spago| U hv. *konòp* je deblji nego *špôg*. Kraj nekog konopa zove se *kavèc*. Čvor je u hv. *gròp* što je od ven. *gròpo* (Miotto).
- 9|HV barbìta|HR prìveza|VE barbeta (Pin)|TA barbeta
- 10|HV pajèt|HR bōkobran|VA 307 pajèto (Mu), parabòrdo (Ch, Mu), vardalài (Ch), vardalài (Gr, Mu)|VE pagètò (Boe), paieto (Ros - T. Lp. C.), parabordi (Boe), parabordo (Ros - Cap.)|TA parabordo, paglietto
- 11|HV kadèna|HR lánac|VD cadèna, caèna|VA 308 kadèna (Ch, Gr, Mu)|VE cadena (Boe, Pin, Ros)|TA catena
- 12|HV lampadīna|HR batèrijska svjètiljka|VE lampadina (Ros)|TA lampa-dina (elettrica)
- 13|HV veslò|HR vèslo|VD rèmo|VA 314 rèmo (Ch, Gr, Mu)|VE remo (Boe, Ros)|TA remo
- 14|HV štròp|HR vjèncić za vèslo|VA 324 stròpo (Gr, Mu), samàstra (Ch)|VE stropo (Boe, Pin, Ros)|TA stroppo del remo
- 15|HV lukèt|HR lòkot|VD lochèto|VE lucheto (Boe, Ros), lochetto (Pin, Ros - T. Cap. Cf.)|TA lucchetto
- 17|HV manīca|HR obřtaljka|VD manīza|VE manisa (Ros - Cap.), maniza (Ros), manissa (Pin)|TA manovella
- 18|HV šèšula|HR ìspolac|VD sèšola|VE sèssola (Boe, Pin, Ros), sèssula (Ros - A. Lp.)|TA sessola, gottazza
- 19|HV mežomarinêr|HR čaklja|VD mežomarinêr|VE mežomariner (Pin), mefomariner (Ros), mežomariner (Ros - Cf. Lg. C. Pir.)|TA mezzomari-naro, mezzomarinaio
- 20|HV škovacêra|HR lòpatica za smèće|VD scovazèra, scoazèra|VE scoazzèra (Boe), scovasera (Ros), scovazera (Pin, Ros - Mf. Ro. T. Lg.)|TA pala della spazzatura
- 21|HV metlà|HR mètla|VD scòva|VA 301 skoèta (Ch), skòva (Gr, Mu)|VE scoa (Boe), scova (Pin, Ros)|TA scopa

- 22|HV bruškîn|HR čëtka|VD bruschîn|VA 302 bruskîn (Gr), spaseta (Ch), radâsa (Gr), skartâsa (Mu)|VE bruschîn /čitaj: bruskîn/ (Boe), bruschin (Pin, Ros - T. B.)|TA frettazzo, spazzola
- 23|HV sîć, bujôl|HR vjèdro|VD sècio, buiòl|VA 384 sèčo (Ch), sègo (Gr); 300 buğòlo (Ch), buğòl (Gr), bujol (Mu)|VE bugiòl (Boe), sechia (Boe), sechio (Boe), secio (Pin, Ros), buiòl (Pin), buiol (Ros - B. R. Lg.)|TA secchio, bugliolo

6. Plovidba

- 1|HV navigàt|HR plòviti|VD navegàr|VE navegàr (Boe), navigar (Ros - Lg.), navegar (Ros - Cap. Pir. P.), navegâ (Ros - G.)|TA navigare
- 2|HV pôrtit|HR isplòviti|VE partîr (Boe, Pin, Ros)|TA partire
- 3|HV armižàt se, usîdrit se|HR vèzati se, HR ùsidriti se|VD armizàr|VA se ligèmo (Ch), armiřào (Gr), ligà (Mu)|VE armizàr (Boe), armizar (Pin), armižar (Ros - T.), armifar (Ros - Cap. Pir.), ancorarse (Boe, Ros)|TA ormeggiarsi, ancorarsi, dar fondo
- 4|HV kuštàt, akuštàt, akoštàt|HR prîstati|VD acostàr|VA 154 trakàrse (Ch), kostàse (Gr), kostàr (Mu)|VE acostar (Boe, Pin, Ros - T.), costar (Ros)|TA approdare
- 5|HV butàt sîdro, hîtit sîdro|HR ùsidriti se, báciiti sîdro|VA 151 butèmo a fòndi el fèro (Ch), se ancorèmo (Gr, Mu), ġitèmo el fèro (Gr), butèmo el fèro (Mu)|VE butàr (Boe, Ros)|TA gettare l'ancora
- 6|HV salpàt sîdro, dîgnit sîdro|HR pòdignuti sîdro|VE salpàr (Boe, Ros)|TA salpare l'ancora
- 7|HV parûn|HR zapovjèdnik, vlásnik bròda|VD paròn|VA 178 paròn (Ch, Gr, Mu), kapobàrka (Gr) |VE paròn (Boe), paron (Pin, Ros)|TA capobarca, padrone
- 9|HV družîna, cûrma|HR pòsada|VA 183 čûrma (Ch), ekûipaĝo (Gr, Mu)|VE zurma (Boe, Pin, Ros)|TA equipaggio, ciurma
- 10|HV ròta|HR rùta|VD ròta|VA 187 ròta (Ch, Gr), vìa (Mu)|VE rota (Boe, Pin), róta (Ros)|TA rotta
- 11|HV kapitôn|HR kapètan|VA 177 kapitàno (Mu), paròn (Ch, Gr)|VE capitano (Ros - Cap. Lg. Z.)|TA capitano
- 12|HV noštròmo|HR vòđa pàlube, nostròmo|VA 179 nostròmo (Ch, Gr, Mu), nòstro òmo (Ch)|VE nostròmo (Boe), nostromo (Pin, Ros)|TA nostromo

- 13|HV vapôr|HR pàrobrod, tràjekt|VD vapòr, vaporèto|VE vapòr (Ros - T.), traghetto (Ros)|TA traghetto| Još i danas se u hv. reče *vapôr* za 'trajekt' što je ostalo od vremena parnih strojeva.¹⁸
- 14|HV bôva|HR plùtača, bôva|VD gavedèl|VA 193 bòa (Ch, Gr, Mu); 298 gavitèlo (Gr), kavitèl (Mu)|VE bova (Ros - F.), gaitèlo (Boe), gavedelo (Ros - Z.), gavinèl (Ros - Cap.), gavitel (Pin, Ros - Cap. Pir.), gavitelo (Boe, Ros - Lg.)|TA boa
- 15|HV mîja|HR mîlja|VA 202 mîlja (Gh, Mu), mîa (Gr)|VE miia (Ros - Z. O.), miio (Ros - Cap.)|TA miglio (nautico)
- 16|HV mîja na ûru|HR čvor|VA mîljo (Mu)|VE nòdo (Ros - G.)|TA nodo (di velocità)
- 17|HV pasât|HR próci|VD pasâr|VE passâr (Boe), passar (Pin, Ros)|TA passare| U hv. reče se *pasât defôra* ('proći s vanjske strane'), *pasât dedrênto* ('proći s unutarnje strane').
- 18|HV defôra|HR izvana|VD de fôra|VE defóra (Ros - F.), fóra (Ros), fora (Boe, Pin)|TA di fuori
- 19|HV dedrênto|HR iznútra|VD de dèntro|VE drento (Boe, Ros), dentro (Pin, Ros)|TA di dentro
- 20|HV rimûrč|HR tègljenje|VD remûrcio|VA 188 (gl.) remurčà (Ch), rimurčà (Mu), tirà in remûrčo|VE remurchio (Boe), rimurcio (Pin, Ros - T. G. A. Lg. Lp.), remurcio (Ros)|TA rimorchio
- 21|HV šekât|HR izbacívati vòdu iz bròda|VD secâr|VE secâr (Boe), secar (Pin, Ros), secâ (Ros - R. G.)|TA aggottare, sgottare
- 22|HV parât|HR òdgurnuti|VD parâr|VE parâr (Boe), parar (Pin, Ros - Fo. Cap. Pt.), parâ (Ros - Pir.)|TA parare
- 23|HV brîva|HR brzina, ubrzánje|VD brîva, brivàda|VE brivàda (Boe), bri-va (Ros), brivada (Ros - B. D. F. Lg.)|TA abbrivo| Za 'uhvatiti brzinu' u hv. reče se *čapât brîvu* što je od ven. *ciapar la briva* (Ros), *chiapàr una brivàda* (Boe).
- 24|HV šijōvât|HR vòziti ùnatrag|VD siâr|VA 321 siàre (Ch), sià (Gr), siâr (Mu)|VE siâr (Boe), siar (Pin, Ros)|TA sciare
- 25|HV manôvra|HR mànevar|VA 162 (gl.) manovrà (Gr), manovràr (Mu)|VE manuvra (Boe), manovra (Boe, Ros - T.)|TA manovra
- 26|HV būsola|HR kompas|VA 304 būsola (Ch, Gr, Mu), bòrsola (Ch)|VE būsola (Boe, Ros)|TA bussola

¹⁸ zanimljivost: U Blatu na Korčuli riječ *vapôr* ne koristi se za 'trajekt' nego znači 'veliki lonac'.

7. Jedrenje

- 1|HV burdižāt|HR jèdriti pròtiv vjètra|VD bordișar|VA 148 bordifàre (Ch), burdifà (Gr), bordifàr (Mu), fàre bòrdi (Mu)|VE bordizàr (Boe), bordizàr (Pin), bordifar (Ros), bordižar (Ros)|TA bordeggiare| U hv. ‘jedriti’ može se reći *ìdrit*, ali često se reče *burdižāt*.
- 2|HV burdôda, burdižôda|HR òkret pri jèdrenju pròtiv vjètra|VD bordișada|VE bordizàda (Boe), bordifada (Ros)|TA bordeggiata
- 3|HV viràt, HV điràt|HR skrénuti|VD (im.) viràda|VA 170 (imperativ) ġira de bòrdo! (Ch, Gr, Mu)|VE žiràr (Boe), viràr (Boe), virar (Pin, Ros), žirar (Ros)|TA girare, virare di bordo
- 4|HV orcàt|HR okrénuti prema vjètru|VA 168 (imperativ) òrsa! (Ch, Mu), a l-òrsa! (Gr)|VE oržar (Boe), oržar (Ros)|TA orzare
- 5|HV pojàt|HR okrénuti od vjètra|VD poiàr|VA 169 (imperativ) pòġa! (Ch, Gr), pòja (Mu)|VE pogiàr (Boe), pogiar (Ros), poiar (Ros - Cap. F. Lg. C. Z.)|TA poggiare
- 6|HV u karmù|HR vjètar u křmu|VD vènto in pùpa (pod lemom vènto)|VE avèr el vento in popa (Boe), andar in pupa (Ros)|TA vento in TA poppa
- 7|HV u pròvu|HR vjètar u pràmac|VD vènto in pròva (pod lemom pròva)|TA vento in prua
- 8|HV mezanàve, HV u pol karmê|HR vjètar u pòla křme|TA vento in mezzanave
- 9|HV jòrbul, òrbur|HR járbol|VD àlbaro, àrbero, àrboro|VA 326 àlboro (Ch, Gr), albore (Ch), albero (Mu)|VE àlboro (Boe), àrboro (Pin), àrbol (Ros - Tg.), àrbor (Ros - A.), arbol (Pin)|TA albero
- 10|HV ìdro|HR jèdro|VA 347 vèla (Ch, Gr, Mu)|VE vela (Boe, Ros), velo (Boe)|TA vela
- 11|HV lantína|HR lantína|VA 340 màsa (Gr); 342 bòma (de la rànda) (Ch), bìgo (Gr, Mu)|VE antèna (Boe), antenna (Ros)|TA antenna, boma (della randa)
- 12|HV sòrca|HR prìpona|VA 344 (mn.) sàrče (Ch, Gr, Mu)|VE sarchie (Boe), sarcia (Ros)|TA sartia
- 13|HV štròj|HR léto|VA 362 stràio (Ch, Mu), srtàġo (Gr)|VE stragia (Boe), straio (Pin, Ros. - T. P. Pir.), stragio (Ros - G.)|TA straglio
- 14|HV ġindàc|HR đizač|VE ġhindazzo (Boe), ġhindazo (Ros - T. Lg.), ġhindaz (Ros. - A.)|TA drizza, ġhindazzo
- 15|HV škòta|HR zàtega|VE scota (Boe, Pin, Ros)|TA scotta

- 16|HV čapàt vîtar|HR ùhvatiti vjètar|VD ciapàr|VE chiapàr el vento(Boe), ciapar (Pin, Ros)|TA prendere vento
- 17|HV laškàt|HR popùstiti|VD lascàr|VE lascàr(Boe), lascar (Pin, Ros)|TA allentare, allascare
- 18|HV tiràt|HR potégnuti, stégnuti|VE tiràr (Boe), tirar (Pin, Ros)|TA tirare, stringere
- 19|HV bucêl|HR kolòtura|VD bozèl|VA 299 bosèlo (Ch), tàga (Gr), bosèl (Mu)|VE bozzèlo (Boe), bozel (Pin, Ros - T. Lg. Lp. C.), bosel (Ros - Pir.)|TA carrucola, TA bozzello

8. Ribolov

- 1|HV jèška|HR màmac, meka|VD èsca|VA 455 l-èska (Ch), lèska (Gr, Mu)|VE lesca (Boe, Pin, Ros), esca (Ros - Cap.)|TA esca
- 2|HV mrîža|HR mrèža|VD rède|VA 474 rède (Ch, Gr, Mu), re (Ch, Gr), rèo (Gr, Mu), àrte (Gr, Mu)|VE rede (Boe, Pin, Ros)|TA rete| U ALM postoji *àrte* (Gr, Mu) za tal. *rete* ('mreža'), a u hv. reče se *ôrti* za 'ribarski alati'. U hv. reče se *ôrmot mrîžu* što ima dva značenja: 'pripremiti mrežu' i 'izraditi mrežu povezivanjem svih njenih elemenata'. Glagol *ôrmot* je od ven. glagola *armar* ('opremiti, pripremiti').
- 3|HV putò|HR plùto|VD sùro|VA 497 sùro (Ch, Gr, Mu), kortegàe (Ch, Gr)|VE suro (Boe, Pin, Ros - T. Cap. Pl. Z.)|TA sughero| U hv. se 'sva pluta jedne mreže' reče *putà*.
- 4|HV òlovo|HR òlovo|VD piòmbo|VA 460 (olovo na tunji) piòmbin (Ch), piombà (Gr), piòmbo (Mu)|VE piombo (Boe, Pin, Ros)|TA piombo| U hv. se 'sva olova jedne mreže' reče *olovà* ili *pjombadûra*.
- 5|HV kavèc|HR kráj|VD cavèzo|VE cavèzo (Boe, Pin, Ros)|TA capo estremo| U ven. *cavèzo* znači 'ostatak od većeg komada (npr. tkanine)', ali u hv. *kavèc* je 'kraj (npr. konopa ili mreže)'.
- 6|HV kalùma|HR kònop kòji se spúšta u môre|VD (gl.) calumàr|VE calumo (Ros - Z.)|TA calumo
- 7|HV òko|HR òko|VD màia|VA 491 mağa (Ch, Gr), màia (Mu)|VE màgia (Boe), màia (Pin, Ros)|TA maglia
- 8|HV retòj|HR òdrezak|VD retàio|VE retàgio (Boe), ritaio (Ros), retai (Ros - Fo. Lg.)|TA ritaglio
- 9|HV žûnta|HR dodáta|VD zònta|VE zònta (Boe), zònta (Ros)|TA aggi-unta

- 10|HV kòfa|HR kòšara|VD còfa|VA 449 kòfa (Ch), kàrega (Ch), sèsto (Gr, Mu)|VE cofa (Boe, Pin, Ros - Lg. Z.)|TA cesto
- 11|HV pòbuk|HR pòbuk|VD pistòn|VE piston (Ros), bòdolo (Ros - Lg.)|TA pertica per spaventare pesci
- 12|HV ùdica|HR ùdica|VD amo|VA 450 àmbo (Ch), àmo (Gr, Mu)|VE amo (Boe, Pin, Ros)|TA amo
- 13|HV kančènica, tùnja, ùdica|HR tùnja|VD tògna|VA 458 tòña (Ch, Gr, Mu)|VE togna (Pin, Ros)|TA lenza a mano| *Kančènica* je najčešće korištena vrsta tunje. Po sistemu pars pro toto *ùdica* u hv. također znači 'tunja'.
- 14|HV zogulîn|HR vřtulja|VE zògolin (Boe), 3ògolo (Ros - C.), 3ogolin (Ros - C.)|TA girante
- 15|HV pānula|HR pānula|VD pānola|VA 459 pānola (Ch, Gr, Mu)|VE pānola (Pin, Ros)|TA lenza a traino
- 16|HV štrûcavica|HR vāralica za lîgnje|VD pùs'cia|VA 466 pùstja (Gr), pùšca (Mu)|VE pùs'cia (Pin), pus'cia (Ros - P. R. Lp. F.)|TA totanara, polpara, fuso, esca artificale per calamari
- 17|HV ušātac|HR jānka|VA 484 kogòl (Mu)|VE vòlega (Boe, Ros), vòliga (Pin)|TA guadino, rete a sacco, coppo, gagnama
- 18|HV peškafōndo|HR mrěžnjak|VD pescafōndo|TA bilancia da pesca
- 19|HV òsti|HR òsti|VD fòsina|VA 468 fòsina (Ch, Gr), fòsena (Mu)|VE fòssena (Boe), fiòsina (Ros), fòssina (Pin), fòsina (Ros - T. Cap. Lp. Lg. C. Z.), fòsena (Ros - Fo. Pir.)|TA fiocina
- 20|HV vòrša|HR vřša|VA 473 nàsa (Ch, Gr, Mu)|VE nassa (Boe, Pin, Ros)|TA nassa
- 21|HV parangòl|HR paràngal|VD parangàlo|VA 461 parangàl (Gr, Mu), parangàle (Ch), parangàlo (Mu)|VE parangàlo (Boe), parangàl (Pin), parangal (Ros - T. Cap. Pir. P. R.), palangar (Lg. Lp.)|TA palangaro
- 22|HV kašèta|HR kutija za ribu|VE cassèta (Boe), casseta (Ros)|TA cassetta di pesce
- 23|HV šenjòl|HR plùtača za mrěžu|VA 192 señal (Ch, Mu), siñal (Gr); 500 màso (Ch, Mu), señal (Mu), màgi (Gr)|VE segnal (Ros), gaitèlo (Boe), gavitel (Pin, Ros - Cap. Pir), gavitelo (Ros - Lg.), gavedelo (Ros - Z.)|TA gavitello
- 24|HV abrumōvāt|HR mámiti ribu bàcanjem hráne|VD brumàr|VE brumar (Ros - Lg. Lp.), brumâ (Ros - R.)|TA brumeggiare

- 25|HV pòšta|HR řibolovna pozícija|VD pòsta|VE posta (Ros)|TA posta| Pošte za lov plivaricom dodjeljivale su se ribarima na godinu dana, a neke i dnevno. Ribari bi se okupili i izvlačili tko će dobiti koju poštu. Taj događaj se u hv. zove *bruškīt*, ali danas se više ne radi.
- 26|HV škandòj|HR kònop za mjèrenje dubìne|VD scandàio|VA 305 skandàio (Ch, Mu), skandàgo (Ch, Gr), sònda (Mu)|VE scandàgio (Boe), scandaio (Ros - T. F.), scandagio (Ros - G.)|TA scandaglio
- 27|HV brankarèla|HR òštra kùka na štàpu|VD brancarèla|VE brancarela (Ros - Lp. Lg. C.)|TA gancio sul bastone
- 28|HV štajûn|HR sezòna|VD staiòn|VE stagion (Ros), staion (Ros - Pir. A. D. F. Z.)|TA stagione| U hv. *štajûn* znači ‘razdoblje u godini kad se lovi određena vrsta ribe ili kad je određena vrsta ribe osobito ukusna’ za razliku od tal. i ven. gdje ta riječ ima šire značenje tj. označava bilo kakvo razdoblje. Postoji izreka koja govori što je dobro u svako doba: *Sàlpa, dđna e barbôn sòno bōni in ònji stadōn*. (‘Salpa, žena i trilja dobre su u svako doba.’).
- 29|HV žurnòta|HR nàdnica|VD zornàda|VE zornàda (Boe), Żornada (Ros - Fo. Pir. Mt. R. Z. C.), Żornà (Ros - G.)|TA giornata (salario di un giorno)
- 30|HV inceròda|HR kabànica|VD inceràda|VE incerà (Boe), inzerada (Ros - A. Lg. F. T.)|TA impermeabile
- 31|HV šćavìna|HR pokrìvač|VD s’ciavìna|VE schiavìna (Boe), s’ciavina (Pin, Ros)|TA coperta
- 32|HV popòvnica|HR pòpuna, pòpunica|VD popòna|VA 488 serberài (Ch), gombìna (Gr), bailèra (Gr), paselèra (Gr), bombìna (Mu)|VE cerbera (Boe), tramaio (Ros - Pir.), tarantèla (Ros - Lg. Lp. C.)|TA tramaglio, triplice rete
- 33|HV tràta, tràmata|HR tràmata|VA 479 tràta (Ch, Mu)|VE trata (Ros)| *Tràta* je mreža koja se poteže u uvali iz dubljeg prema obali. *Tràmata* je kombinirani način ribolova opasavanjem ribe prvo na širem području konopima, a zatim kad ih se stisne i približi obali opasavanje i izlovljavanje mrežama. Riječ *tràmata* se u hv. koristi i za sve velike mreže.
- 34|HV plìvarica|HR plivàrica|VD sardelèra, tarantèla|VA 482 lampàra (Ch), sakalèva (Mu), sakalìèva (Ch)|VE sardelara (Ros - Lp.), sardelera (Ros), sacaleva (Ros - Lp.), sacaliva (Ros - R.)|TA sardellara
- 35|HV jaglicòra|HR mrèža za lôv ìglica|TA agugliara
- 36|HV buk vòra|HR bùkvara|VD bobèra (pod lemom rède)|VE bobera (Ros), bogara (Ros)|TA bogara

- 37|HV gavunôra|HR gavùnara|VD gavonèra|VE agoner (Ros - Pir. G.) agoner (Ros - C.) anguelera (Ros), gavonera (Ros - Lp.), |
- 38|HV kôča|HR kôča|VD còcia|VA 477 kôča (Ch, Gr, Mu), tartàna (Ch, Gr, Mu)|VE cochia (Boe), cocia (Pin, Ros)|TA cocchia
- 39|HV kogôj|HR kògol|VD cogòl|VE cogolo (Boe, Ros), cogol (Ros - Cap. P. Mf.)|TA cogollo
- 40|HV strašîn|HR stràšin|VD stràsino|VE strassîn (Boe)|TA strascino
- 41|HV ferôl, feralîć|HR fênjer, svjètiljka|VD feràl|VA 194 ferài (a pretòio) (Ch), feràl (Gr, Mu); 310 feràle (Ch); 385 feràl (Gr, Mu)|VE feràl (Boe, Pin), feral (Ros)|TA fanale, lanterna
- 42|HV redîna|HR mrèžica za plînsku svjètiljku|VD redîna|VE redîna (Boe), redîn (Boe), redina (Ros)|TA reticella
- 43|HV petrôlje|HR petròlej|VD petròio|VE petroio (Ros - T.)|TA petrolio

9. Priprema ribe

- 1|HV brujèt|HR bròdet|VD broèto|VA 398 pèse in brojèto (Ch), pèse in borèto (Gr), brodèto (Mu)|VE brodetto (Pin, Ros - T. Cap. B.), brodet (Ros - Mf. Fo. Ps.), broeto (Boe, Ros - Z.), brudeto (Ros - Lg.), brueto (Ros - M.)|TA brodetto, cacciuccopesce in umido| Postoji slično jelo bez rajčica s krumpirima koje se u hv. zove *gregôda*.
- 2|HV frìgono|HR pŕženo|VD (inf.) frìzer|VA 394 pèse frìto (Ch, Gr, Mu)|VE frito (Boe, Ros), (inf.) frìzer (Pin)|TA fritto
- 3|HV pecèno|HR pèčeno|VD ròsto|VA 395 pèse ròsto (Ch, Gr, Mu)|VE rosto (Boe, Pin, Ros)|TA arrosto, alla griglia
- 4|HV lèšo|HR kuhano|VD lèso|VA 397 pèse lèso (Ch, Gr, Mu)|VE lessò (Boe, Ros)|
- 5|HV šamaštrôno|HR marìnirano|VD salmistràto|VE salmistrà (Boe, Ros - M.)|TA salmistrato| Na ribu s češnjakom i soli stavi se uteg te se nakon što odstoji neko vrijeme kuha, prži ili peče.
- 6|HV u šavûr|HR marìnirano|VD in savòr|VA 399 pèse marinào (Ch), pèse in savòr (Gr, Mu)|VE savòr (Pin, Ros), savur (Ros - R.), pesse in conza (Boe), (inf.) marinàr (Boe, Pin)|TA marinato, in sapore| Pržena riba posložena u zdjeli prelije se vreloom tekućinom koja se sastoji od maslinova ulja, octa, vode, papra i listova lovora ili ružmarina.

- 7¹⁹|HV slôno rîba|HR slána rîba|VD pèse salà|VA 401 pèse salà (Ch, Mu), pèse salào (Gr)|VE salà (Boe, Ros), salado (Ros - T.)|TA pesce salato
- 8|HV salamûra|HR rásol|VD salamòra|VA 407 salamòra (Ch, Gr, Mu)|VE salamora (Boe, Pin, Ros), salamoia (Ros - F.)|TA salamoia
- 9|HV barîl, barîlac|HR bàčvica|VD barîla|VE barîl (Boe, Ros), barîla (Boe)|TA barile
- 10|HV lâtica|HR lîmena pòsuda|VE lata (Boe, Ros)|TA latta
- 11|HV kontrafûnd|HR pòklopac bàčvice|TA controfondo
- 12|HV pîz|HR ùteg|VD pèšo|VE peso (Boe, Pin) pefo (Ros)|TA peso
- 13|HV lùštra|HR ljûska|VD scaïa, s'ciàma|VA 515 (plurale) skàje (Ch), stiàme (Gr), sčame (Mu)|VE s'ciana (Pin, Ros), schiana (Boe), scagia (Boe), scaia (Ros)|TA squama, scaglia
- 14|HV butôrga|HR ìkra|VD butàrga|VE botàrga (Boe, Pin, Ros - T. Pir. Lg.), butarga (Ros - C.)|TA bottarga
- 15|HV paršûra|HR tàva|VD fersòra|VE fersòra (Beo, Pin, Ros - Mf. T), fersura (Ros - D.)|TA padella
- 16|HV gradèle, gradîkule|HR gràdele|VD graèla, gradèla|VE graèla (Boe, Ros - Z. A.), gradela (Pin, Ros), grela (Boe)|TA graticola, gratella, griglia
- 17|HV komîn|HR kàmin|VE camin (Boe, Pin, Ros), comin (Ros - Lg.)|TA camino, caminetto
- 18|HV bronzîn|HR pòsuda za kùhanje na vàtri|VD bronžîn|VE bronžîn (Boe, bronžin (Pin), bronžin (Ros)|TA pentola di bronzo, marmitta| **Bronzîn** je izrađen od metala. Zemljana posuda takvog oblika zove se u hv. *lopîža*.
- 19|HV tèča|HR nîski široki lònac|VD tècia|VE techia (Boe), tecia (Pin, Ros)|TA pentola| Visoki lonac zove se u hv. *pòt*.
- 20|HV pjàt|HR tànjur|VA 381 pjàto (Ch, Gr, Mu)|VE piato (Boe, Pin, Ros)|TA piatto
- 21|HV peškarîja|HR rîbarnica|VD pescarîa|VA 425 peskarîa (Ch, Mu)|VE pescaria (Boe, Pin, Ros)|TA pescheria

¹⁹ Termini od 7 do 12 vezani su za pripremu slane ribe. Riba se sa soli stavi u *barîl* ili *lâticu*. Na vrh ribe stavi se *kontrafûnd* i na njega *pîz*. Nakon nekog vremena nastane slana tekućina *salamûra* u kojoj riba stoji konzervirana.

10. Ribe i ostale morske životinje (talasozoonimi)²⁰

- 1|HV sardèla|HR s̀rdela|VD sardèla|VE sardèla (Boe), sardela (Pin, Ros - T. F.)|TA sardina, sardella|ZN *Sardina pilchardus*
- 2|HV sardelùn, čèpa|HR c̀èpa|VD c̀èpa |VE chiepa (Boe), cepa (Pin, Ros - T. Pl. R.)|TA ceppa, cheppia|ZN *Alosa fallax*
- 3|HV mincùn|HR iǹcun|VD sardòn|VE inchiò (Boe), mincion (Ros - F.) anciò (Ros - F), sardòn (Boe, Pin, Ros)|TA acciuga, alice|ZN *Engraulis encrasicolus*
- 4|HV šnjûr|HR šnjûr|VD sùro|VE suro (Boe, Pin, Ros - G. T. Cap. M. Pir. Lg.)|TA sugarello, suro, codaspro|ZN *Trachurus spp.*
- 5|HV jaglìca|HR ìglica|VD angusìgola|VE angusìgolo (Boe), angusigolo (Pin), angufigolo (Ros - T. Pir. Pl.)|TA aguglia|ZN *Belone belone belone*

²⁰ Talasozoonimija je posebno polje, poprilično različito od ostalih, jer se u njemu ogledaju isprepleteni prastari slojevi mediteranskih jezika. Zbog toga nije moguće tražiti direktne romanske utjecaje na talasozoonimiju u hvarskom govoru.

Talasozoonime je detaljno istražio Vojmir Vinja u knjizi *Jadranska fauna – Etimologija i struktura naziva* (Vinja 1986.). Njegovim stopama nastavlja Šime Županović knjigom *Hrvati i more* (Županović 1998.).

Kako bih učinio što jasnijom ovu problematiku parafrizirao ću dio iz monografije *Hrvati i more*:

U nazivima za morsku faunu vide se bolje nego u bilo kojem drugom području relikti jezika koji u u davnoj prošlosti bili u upotrebi na istočnim jadranskim obalama i koji su se naslojavali jedan na drugi (mediteranski, grčki, latinski, dalmatski, južnotalijanski i mletački). Međutim, iako nije bilo direktnih veza između Grka i Hrvata, ipak su mnogi grčki talasozoonimi uspjeli prodrijeti u hrvatski jezik zahvaljujući dalmatskom posredstvu, tj. romanskom predmletačkom jeziku kojim su dalmatinski Romani govorili na istočnim obalama Jadrana dok se nije ugasio. Ti nazivi, preuzeti posredstvom dalmatinskih Romana, danas sačinjavaju znatan dio hrvatske jezične baštine hvarske regije. Ovi elementi bili su dobro zastupljeni u pučkom govoru otoka Hvara. Grčki i dalmatski bili su jezici urbanih sredina, dok je hrvatski bio sredstvo komunikacije došljaka. Logično je bilo i očekivati da će sve češći susreti jezika različitih sustava omogućiti brojne paretimološke adaptacije i sekundarne motivacije koje nam svjedoče da se otočko stanovništvo već vrlo rano počelo baviti ribolovom. Malo po malo hrvatski jezik počeo se popunjavati jezicima supstrata i njegovo se nazivlje morske faune na taj način kompletno kroatiziralo do naših dana, premda u sebi sadrži znatan broj elemenata aloglotskog podrijetla. Ako imamo u vidu da je mletački element, zahvaljujući dominaciji Serenissime na istočnim obalama Jadrana, vladao stoljećima, ipak moramo istaknuti da on nije došao do izražaja u posuđenim nazivima u hrvatskoj ribarskoj terminologiji hvarske regije i da je relativno neznatan broj venecijanizama u odnosu na broj talasozoonima naslijeđenih iz jezika koji su bili u upotrebi za vrijeme zajedničkog življenja prije uspostave mletačke vlasti na tom području. (cf. Županović 1998.: 4, 329-330).

Zbog navedenih karakteristika ova grupa termina neće biti uzeta u obzir u analizi korpusa.

- 6|HV *tūnà*|HR *tūnj*|VE *ton* (Boe, Pin), *tón* (Ros - P.), *tono* (Ros)|TA *tonno*|ZN *Thunnus thynnus*
- 7|HV *palamìda*|HR *palamìda*|VD *palamìda*|VE *palamìda* (Boe), *palamida* (Pin, Ros. Mgl. P.)|TA *palamita*|ZN *Sarda sarda*
- 8|HV *lìca*, *bilìzna*|HR *lìca*|VD *lìsa*|VE *lìza*, *lìza*, *lissa* (Pin), *lizza* (Pin), *liza* (Ros - T. Os.)|TA *lizza*, *lecchia*|ZN *Lichia amia*
- 9|HV *gòf*|HR *gòf*|VE *gofo* (Boe)|TA *seriola*|ZN *Seriola dumerili*
- 10|HV *lokòrda*|HR *lòkarda*|VD *lanzàrda*|VE *lanzardo* (Boe, Ros - M. Pl. F. C.), *salingardo* (Boe), *lanzarda* (Pin, Ros - T.)|TA *lacerto*, *lanzardo*|ZN *Scomber japonicus*
- 11|HV *skûša*|HR *skûša*|VD *scòmbro*|VE *scombro* (Boe, Pin, Ros), *sgombro* (Boe), *fgombro* (Ros)|TA *scombro*, *sgombro*|ZN *Scomber scombrus*
- 12|HV *gavûn*|HR *gàvun*|VD *giràl*, *zèro*|VE *geràl* (Pin), *giral* (Ros - T. Pir.), *anguela* (Ros - P. C.), *angudela* (Ros - Tg. T. Pir. Cap. A.), *agon* (Ros - C. G.), *gavòn* (Ros - Lp. Z.), *gaòn* (Ros - Pir.)|TA *latterino*, *aterina*|ZN *Atherina hepsetus*
- 13|HV *gìra*|HR *gìra*|VD *ghiriza* (iz hrvatskog dalmatinskog – Miottova bilješka), *mènola s'ciàva*|VE *mènola schiava* (Boe), *mènola bianca* (Boe), *maridola* (Boe), *menola* (Pin), *menola* (Ros), *menola s'ciava* (Ros)|TA *menola*|ZN *Spicara smaris*
- 14|HV *bùkva*|HR *bùkva*|VD *bòba*|VE *boba* (Boe, Pin, Ros)|TA *boga*|ZN *Boops boops*
- 15|HV *mènula*|HR *mènula*|VD *màrida*|VE *menola* (Boe, Pin, Ros)|TA *menola*|ZN *Spicara maena flexuosa*
- 16|HV *ušàta*|HR *ùšata*|VD *ociàda*|VE *ochiàda* (Boe), *ociada* (Pin, Ros - Mf. T. G. Lg.)|TA *occhiata*|ZN *Oblada melanura*
- 17|HV *sôlpa*|HR *sálpa*|VE *salpa* (Boe, Pin, Ros - T. Cap. Pir.), *sarpa* (Boe)|TA *salpa*|ZN *Sarpa salpa*
- 18|HV *trìja*|HR *bàrbun*, *trìlja*, *trìlja*|VD *trìa*, *barbòn*|VE *tria* (Boe, Pin, Ros), *tría* (Ros - T. Cap. Pl.), *barbòn* (Boe, Ros))|TA *triglia*|ZN *Mullus barbatus*
- 19|HV *pìrak*|HR *pìrka*|VD *pèrega*|VE *perga* (Boe, Ros - Pir. R.), *pèrega* (Ros - T. P.), *spèrga* (Boe), *pèrega* (Pin), *papagà de mar* (Boe)|TA *serrano scritto*, *sciarrano scrittura*|ZN *Serranus scriba*
- 20|HV *kinjêz*|HR *knêz*|VD *donzèla*|VE *donzèla* (Boe), *donzèla* (Ros - T. Pir. R.)|TA *donzella*|ZN *Coris julis*

- 21|HV škarpûn|HR škîrpun|VD scarpèna brùna o nèra|VE scarpèna (Boe, Pin), scarpèna (Ros), scarpèna nera (Ros), scarpon (Ros - Lp.)|TA scor-fano nero|ZN Scrophaena porcus
- 22|HV škarpîna|HR škîrpina|VD scarpèna ròsa|VE scarpèna rossa (Boe, Ros)|TA scorpena, scorfano rosso|ZN Scrophaena scrofa
- 23|HV gardobîna, divjô škarpîna|HR grdòbina|VE ròspo de mar (Boe), pesse rospo (Ros - P. Lg.)|TA rana pescatrice, pesce rospo|ZN Lophius piscatorius
- 24|HV špôr|HR špâr|VD spàro|VE sparo (Boe, Pin, Ros)|TA sparo|ZN Diplodus annularis
- 25|HV carnjêj|HR črnelj|VD fâbro|VE pestafêro (Boe)|TA castagnola|ZN Chromis chromis
- 26|HV frôtar|HR frâtâr|VE cantarela (Ros - T.)|TA pagro|ZN Diplodus vulgaris
- 27|HV pîc, picigamôrti|HR pîc|VE spizo (Pin), spiso (Ros - P.)|TA sparo puntazzo, spizzo, sullo, puntazzo, sarago pizzuto|ZN Puntazzo puntazzo
- 28|HV kôntar|HR kântar|VE càntara (Pin)|TA càntaro|ZN Spondylisoma cantharus
- 29|HV šărag|HR šărag|VE sargo (Boe, Pin, Ros - P.), scaro (Boe)|TA sargo|ZN Diplodus sargus
- 30|HV zubătac|HR zûbatac|VD dentâl|VE dental (Boe, Pin, Ros - T. F. Z.)|TA dentice|ZN Dentex dentex
- 31|HV păgar|HR păgar|VE pàgaro (Ros - T. Lg.)|TA pagro|ZN Sparus pagarus
- 32|HV komôrca|HR kômarča|VD orăda|VE orada (Boe, Pin, Ros - T. Pl. F. C.)|TA orata|ZN Sparus aurata
- 33|HV kîrnja|HR kîrnja|VE cerna (Pin, Ros - T.)|TA cernia|ZN Anthias anthias
- 34|HV kavăla|HR kàvala|VE corvo (Ros - P.)|TA corvo|ZN Sciaena um-bra
- 35|HV arbûn|HR àrbun|VD àlbero, àrboro, ribòn|VE alboro pagnesco (Boe), àrboro (Ros)|TA pagello fragolino|ZN Pagellus erythrinus
- 36|HV jubîn|HR lûbin|VD branzîn|VE branzin (Pin, Ros. - T. F. Fo.), bran-sin (Ros - Pl.)|TA branzino, spigola|ZN Dicentrarchus labrax
- 37|HV cîpal|HR cîpal|VE cièvolo (Boe), zièvolo (Pin, Ros - T. A. Lp. C. F.), sièvolo (Ros)|TA cefalo, muggine|ZN Mugil spp.

- 38|HV šampjêr|HR kòvač|VD san pièro|VE sanpiero (Boe), sampiero (Pin, Ros – Cap.)|TA pesce San Pietro, sampietro|ZN Zeus faber
- 39|HV ùgor|HR ùgor|VD gròngo|VE gròngo (Boe), grongo (Pin, Ros - Z.)|TA grongo|ZN Conger gonger Artedi
- 40|HV tabìnja|HR tàbinja|VD figo|VE figo (Boe)|TA minghiale di scoglio, fico|ZN Phycis spp.
- 41|HV vrâna|HR vrâna|VE lovo (Boe), merluzo (Ros - T.)|TA merlo marino|ZN Labrus merula
- 42|HV marîna|HR mùrina|VE murena (Ros -T.), bisato indevisà (Boe)|TA murena|ZN Muraena helena
- 43|HV dròzak, dròzg|HR dròzd|VE tordo de mar (Boe), tordo (Pin, Ros - T.), liba (Pin)|TA labro, tordo di mare|ZN Labrus viridis
- 44|HV sôrnjaca|HR lùmbrak|TA labro, (liba), (donazela)|ZN Labrus bimaculatus
- 45|HV ugvàt|HR glávoč|VD guàto, testòn|VE guato (Pin, Ros - T. R.), goato (Pin), go (Boe), testòn Boe)|TA ghiozzo|ZN Gobius paganellus
- 46|HV bežmèk|HR bèžmek|VD bocaincàvo|VE boca in cao (Boe, Pin) bocaincao (Ros - T. Pl.), bocaincavo (Ros - M. P.), ciacia (Ros - Ps. R. Vgl.)|TA uranoscopio, biciacia, pesce prete|ZN Uranoscopus scaber
- 47|HV kòkot|HR kòkot|VE barbastelo de mar (Boe)|TA pesce rondine|ZN Trigla lucerna
- 48|HV pàuk|HR pàuk|VE ragno de mar (Boe), ragno (Pin, Ros - T. P.), varagno (Boe)|TA pesce ragno|ZN Trachinus spp.
- 49|HV môl|HR ôslić|VD mòlo|VE molo (Pin, Ros)|TA nasello, merluzzo|ZN Merluccius merluccius
- 50|HV mǎška|HR mòrska mǎčka|VE gata (Pin, Ros - T. P.), pesse gato (Boe), gata nostrana (Boe)|TA gattuccio|ZN Scylorhinus spp.
- 51|HV pàs, kǎnja|HR mòrski pàs|VD pesecàn|VE pesse can (Boe), can pesse (Boe), pessecan (Ros - P.), cagniza (Ros - Pl. T.)|TA pescecane|ZN Squalus spp.
- 52|HV rǎža, barǎkula|HR rǎža|VD ràša, baràcola|VE rasa (Boe, Pin), raja (Pin, Ros - T. Cap. A.)|TA razza|ZN Raja clavata
- 53|HV lîst, švôj|HR lîst|VD sfòio|VE sfogio nostran (Boe), sfoia (Pin, Ros), sfogio (Ros - P.), sfogia (Ros)|TA sogliola|ZN Solea spp.
- 54|HV tarnjāca|HR đrhtulja|VE trèmolo (Pin, Ros - G. T. P. Pl.), trèmola (Boe, Ros - F. Lp.)|TA torpedine|ZN Torpedo marmorata Risso

- 55|HV hubòtnica|HR hòbotnica|VD fòlpo|VE folpo (Boe, Pin, Ros)|TA polpo|ZN Octopus vulgaris
- 56|HV sìpa|HR sìpa|VD sèpa|VE sepa (Boe, Pin, Ros)|TA seppia|ZN Sepia officinalis
- 57|HV lîgnja|HR lîgnja|VD calamàr, calamàio|VE calamàr (Boe), caramàl (Boe), calamar (Ros), calamaro (Ros - Lg. Z.), calamai (Ros - Mf.), caramal (Pin, Ros - T.)|TA calamaro, calamaio|ZN Loligo vulgaris
- 58|HV jàstog|HR jàstog|VE aragosta (Ros), lagosta (Ros), agosta (Ros - T.)|TA aragosta|ZN Palinurus vulgaris
- 59|HV hlàp|HR hlàp|VD àstese|VE àstese (Boe), àstise (Pin), àstife (Ros - F. T.), àstefe (Ros - P. Z.)|TA astice|ZN Astacus gammarus
- 60|HV grancîgula|HR ràkovica|VD granzièvola|VE granzièvola (Pin), granzévola (Ros - T. F.)|TA grancevola|ZN Maja squinado
- 61|HV volàk|HR vòlak|VE bulo de mar (Boe), bulo (Ros - Lg.)|TA murice|ZN Murex trunculus
- 62|HV Petròvo uho|HR Pètrovo ùho|VD rècia de San Piero|TA orecchia marina, aliotide|ZN Haliotis lamellosa
- 63|HV lùpor|HR prìljepak, lùpar|VE santalèna (Boe, Ros), pantalèna (Boe, Pin), pantalena (Ros - P. R. F. Lg.)|TA patella|ZN Patella caerulea
- 64|HV ugàrc|HR ògrc|VD nànara|TA troco|ZN Monodonta turbinata
- 65|HV kopìto|HR kòpito|VE gàidero (Pin), gàidero (Ros - T.), òstrega ghedero (Ros - T.)|TA specie di ostrica|ZN Spondylus gaederopus
- 66|HV mùšula|HR mùšula|VD mùsulo|VE mùssulo (Boe, Pin - T. Pl. F.), mùssola (Ros - G.)|TA muscolo, mussolo|ZN Arca noae
- 67|HV pedòč|HR dàgnja|VD pedòcio, peòcio|VE peochio de l'arsenal (Boe), pedocio (Ros - T. Pir. F.)|TA mitilo|ZN Mytilus galloprovincialis
- 68|HV kàmenica|HR kàmenica|VD òstrega|VE òstriga (Pin, Ros - T. Cf. F. Z.), òstrega (Boe, Ros - Cap. Pir. C. Z.)|TA ostrica|ZN Ostrea edulis
- 69|HV luštùra|HR lòstura|VD lostùra²¹ (iz hrvatskog dalmatinskog - Miotto-va bilješka)|VE palòstrega de porto (Boe), astura (Ros - Cap. Lp. F.)|TA pinna|ZN Pinna nobilis
- 70|HV parstàc|HR prìstac|VD dàtolo|VE dàtolo de mar (Boe), dàtolo (Pin, Ros)|TA dattero|ZN Lithophaga lithophaga

²¹ Ovo je primjer jezičnog posuđivanja u obratnom smjeru: iz hrvatskog dalmatinskog u venecijansko-dalmatinski. Više o takvim posuđenicama vidi: Ljubičić (1994. i 2002.).

*Analiza korpusa*²²*Grupiranje termina prema etimonu*

Pomorski termini u hvarskom govoru mogu se ovako grupirati prema etimonu:

1) termini koji imaju romanski (venecijanski) etimon, različit od standardnog hrvatskog

pr. HV rimûrč / VD remûrcio (6.20)

HV pinêl / VD pinêlo (3.9)

2) termini koji imaju slavenski (hrvatski) etimon

pr. HV mrîža / HR mrèža (8.2)

HV ùdica / HR ùdica (8.12)

3) termini s romanskim etimonom kad i standardni hrvatski ima romanski etimon

pr. HV pânula / HR pànula (8.15)

HV kôča / HR kôča (8.38)

Ovdje treba razmisliti o tome kako su romanizmi ušli u standardni hrvatski jezik. Kroz dugo vremensko razdoblje načini su bili mnogi i međusobno komplementarni. Jedan dio ušao je izravno iz latinskog ili iz vulgarnolatinskih govora (dalmatski, istriotski). Drugi dio došao je u hrvatski iz talijanskog/venecijanskog izravno ili posredstvom lokalnih hrvatskih govora. Jedan dio ušao je iz francuskog, ne izravno, nego posredstvom njemačkog (austrijskog) (cf. Ljubičić 2002-03). Među pomorskim terminima postoji primjer i za posuđenicu iz francuskog: u hvarskom govoru reče se *manôvra* (6. 25), što je prilagodba talijanskog francuzizma, dok se u standardnom hrvatskom reče *mânevar* (posuđenica iz francuskog preko njemačkog). To se može ovako shematski prikazati:

hv. ta./ve. fr. nje. hr.

manôvra f. < manovra f. < manoeuvre f. > Manöver n. > manevar m.²³

²² Iz analize su izuzeti talasozoonimi (grupa 10).

²³ Na ovom primjeru može se vidjeti i kojeg je roda imenica u kojem jeziku. U francuskom je ženskog koji je zadržan u talijanskom/venecijanskom, a kad prelazi u hvarski zadržava isti rod. U njemačkom se rod mijenja u srednji što u hrvatskom rezultira muškim.

4) termini (uglavnom izričaji) stvoreni od hrvatskog etimona ali s istom izvanjezičnom motivacijom koja postoji u venecijanskom.

Za ovaj slučaj ima nekoliko primjera:

Za ‘uzburkano more’ (1.4) u hvarskom govoru reče se *imo môra* što je isto kao *je märe* u venecijanskom u Chioggi.

Izraz *mâr môrto* (1.5) koji nalazimo u Miottovu rječniku, a koristi se i u standardnom talijanskom, postoji i u hvarskom govoru: *môrtvo môre*.

Dio škermadure na koji se naslanja veslo u hvarskom govoru zove se *blazinja* (4.10a), u standardnom hrvatskom *jăstučić*, što odgovara talijanskom *cuscinetto*.

Spoj dvaju dijelova kobilice u hvarskom govoru zove se *kjûc* (4.6), a u venecijanskom dijalektu *ciave* što također znači ključ.

Ne može se sa sigurnošću reći je li u ovim slučajevima venecijanski utjecao na hvarski, te radi li se o kalkovima. Najvjerojatnije je ista izvanjezična motivacija u različitim jezičnim zajednicama dovela do stvaranja identičnih izričaja.

Posuđenice iz venecijanskog dijalekta

Iz usporednog leksičkog prikaza pomorskih izraza vidljivo je da je količina posuđenica iz venecijanskog u hvarskom govoru vrlo velika i iznosi oko 75%. Postotci po značenjskim grupama su: (1) 70%, (2) 62%, (3) 83%, (4) 91%, (5) 82%, (6) 73%, (7) 73%, (8) 65%, (9) 76%.

Fonološka i morfološka prilagodba posuđenica

Ako je oblik neke riječi različit u standardnom talijanskom i u venecijanskom dijalektu, onda je, u pravilu, oblik te riječi u hvarskom govoru bliži venecijanskom (pr: TA *vite*, VD *vida*, HV *vida* 3.29; TA *ruggine*, VD *rùsene*, HV *rùžina* 3.35).

Riječi koje su iz venecijanskog dijalekta prešle u hvarski govor prilagodile su svoj oblik sustavu hrvatskog hvarskog govora. Prilagodba postoji i u gramatičkom i u leksičkom morfemu, a to se može pratiti kroz procese transmorfemizacije i transfonemizacije.

Transmorfemizacija

Venecijanski gramatički morfem zamjenjuje se odgovarajućim gramatičkim morfemom u hvarskom govoru. Primjeri:

- glagol: *secàr* > *šekàt* (6.21) kao *daržàt* ('držati')
- imenica: *rùsene* f. > *rùžina* f. (3.35) kao *sikìra* f. (3.20)
- pridjev: *bòra scùra* > *škùro bùra* (1.25) kao *mòlo ženà* ('mala žena')

Transfonemizacija

Pri prijelazu iz venecijanskog dijalekta (venecijansko-dalmatinskog) u hvarski govor u leksičkom morfemu događaju se fonološke promjene. Mogu se zamijetiti određene pravilnosti u tim promjenama.

Konsonanti ili ostaju isti ili doživljavaju male promjene:

- š /z/	⇒	z	pèšo ⇒ pîz (10.12)
		ž	bùša ⇒ bùža (3.33)
- s /s/	⇒	s	pasàr ⇒ pasàt (6.17)
		š	stagion ⇒ štajûn (8.28)
- ž /dz/	⇒	ž	zornàda ⇒ žurnôta (8.29)
		z	mezanàve ⇒ mezanàve (7.8)
		c	orzàr ⇒ orcàt (7.4)
		đ	ziràr ⇒ điràt (7.3)
- z /ts/	⇒	c	bonàza ⇒ bonāca (1.3)
- ci /tʃ/	⇒	ć	sàrcia ⇒ sôrcá (7.12)
		č	ciapàr ⇒ čapàt (7.16)
- s'ci /ʃtʃ/	⇒	šč	s'ciavîna ⇒ šcavîna (8.31)
- gia /dʒa/	⇒	ja	giarîna ⇒ jarîna (2.15)

Ova zadnja promjena obično postoji već u venecijansko-dalmatinskom za razliku od lagunarnog venecijanskog: *tanàgia* (Boe) / *tanàia* (Mio) / *tanāje* HV

Vokali

/a/

ostaje nepromijenjen (ràspa ⇒ rāšpa 3.25)

mijenja se u /o/ (màncolo ⇒ mōnkul 4.8)

/i/

ostaje nepromijenjen (tiràr ⇒ tirāt 7.18)

/e/

ostaje nepromijenjen (tècia ⇒ tèča 10.19)

mijenja se u /i/ (sècio ⇒ sīc 5.23)

mijenja se u /a/ (sentīna ⇒ šantīna 4.55) (moguće samo na nenaglašenom slogu)

/o/

ostaje nepromijenjen (pròva ⇒ prōva 4.44)

mijenja se u /u/ (colòmba ⇒ kolûmba 4.1)

mijenja se u /a/ (fòrcola ⇒ farkòc 4.48) (moguće samo na nenaglašenom slogu)

/u/

ostaje nepromijenjen (rùšene ⇒ rùžina 3.35)

Prisutna je i pojava umetanja dodatnog fonema (bròca ⇒ bròkva 3.22).

Semantička prilagodba posuđenica

Pučka etimologija, semantička kontaminacija

Kad riječi iz nekog romanskog idioma prelaze u neromanski često gube jezičnu motivaciju, tj. govornici jezika primatelja ne razumiju dobro tu riječ i ne poznaju njenu etimologiju. To dovodi do pojave pučke etimologije pri čemu govornici mijenjaju oblik ili značenje riječi.

Primjeri:

Naziv za vjetar koji puše ravno s juga u hvarskom govoru je *ôštro* (1.19) što je bez dvojbe od venecijanskog *òstro*, monoftongizirano od *austro* ('južni'). Ali govornici hvarskog govora misle da se tako zove jer puše "ôštro s jùga".

Jedna mreža potegača zove su u hvarskom govoru *strašin* što je iz venecijansko-dalmatinskog *stràsino*, ali je jezična motivacija izgubljena: misli se da se tako zove jer "straši ribu".

U ovim primjerima utjecaj pučke etimologije nije doveo do promjene oblika riječi, nego je prouzročio semantičku kontaminaciju, tj. na etimološkom planu

supostojе dva etimona od kojih je onaj noviji, nastao sekundarnom motivacijom, prevladao u svijesti govornika.

Sužavanje i proširivanje značenja

Značenje pojedine riječi može pri prijelazu iz jednog jezika u drugi izgubiti jedan svoj dio ili dobiti neki novi.

Sužavanje značenja može se predočiti sljedećim primjerima:

U hvarskom govoru *anēl* (2.18) znači samo “metalni prsten učvršćen za obalu koji služi vezivanju broda konopom”. Ovo značenje ima samo dio značenja koje ima u standardnom talijanskom ili u venecijanskom *anello/anelo* (‘prsten’) gdje označava i mnoge druge predmete prstenstog oblika.

Riva (2.2) je u venecijanskom dijalektu ekvivalent talijanskom *costa* (‘obala, bilo kakva obala’); sačuvano je dakle značenje latinskog *ripa*. Ali u hvarskom govoru (kao i u ostalim dalmatinskim govorima) *rīva* znači samo ‘dio obale unutar luke, izgrađen od kamena ili betona’.

Možemo naći i primjer proširivanja značenja:

Za ono što je u standardnom hrvatskom *čavao* (3.22) u hvarskom govoru reče se *brōkva* što dolazi iz venecijanskog *broca* gdje znači ‘mali čavao’. Za ‘čavao’ u venecijanskom postoji riječ *ciodo*. Značenje se dakle u hvarskom proširilo od ‘mali čavao’ na ‘bilo koji čavao’.

Zaključak

Ovo istraživanje temelji se na korpusu od 360 pomorskih termina koji se koriste u hrvatskom hvarskom govoru, a koji su dobiveni od ispitanika u gradu Hvaru. Zatim su ti termini uspoređeni s varijetetima venecijanskog dijalekta te s hrvatskim i talijanskim standardnim jezikom. Na taj način dobiveni su sistematizirani podatci za etimološku, morfološku, fonološku i semantičku analizu.

Ovim radom želio sam sačuvati barem dio hvarskog govora, jer on se, kao i ostali lokalni govori, mijenja i gubi svoju izvornost. Mnoge riječi koje su se prije koristile zaboravljaju se. Govornika je sve manje.

Napravljena je dakle leksičku usporedbu pomorskih termina hvarskog govora s ekvivalentima u jeziku davatelju. Iz prikupljenog materijala vidi se da je broj venecijanskih posuđenica poprilično velik. U korpusu posuđenica mogu se uočiti različiti rezultati fonološke i morfološke prilagodbe jezičnom sustavu hrvatskog hvarskog govora. Vidjeli smo da i promjene značenja u jeziku primatelju udaljavaju riječi semantički od njihovih venecijanskih modela.

LITERATURA

- Boerio, Giuseppe (²1856.). *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Cecchini
- Castagna, Luigi (1955.). *Dizionario marinaro*. Roma: Lega navale italiana
- Crnić, Rudolf (1998.). *Pomorski rječnik*. Rijeka: HFD
- Dardano, Maurizio – Triffone, Pietro (1995.). *Grammatica italiana*. Bologna: Zanichelli
- Deanović, Mirko – Jernej, Josip (¹³1998.). *Vocabolario italiano croato*. Zagreb: Školska knjiga
- Deanović, Mirko – Jernej, Josip (⁹1994.). *Vocabolario croato italiano*. Zagreb: Školska knjiga
- Duboković Nadalini, Niko (1961.) *Hvar*. Hvar: Turistički savez Općine Hvar
- Dulčić, don Juraj (1979). Narodni pomorski nazivi u hvarskoj općini. *Čakavska rič*, 2, 51-100
- Filipi, Goran – Giudici Buršić, Barbara (1998.). *Atlante linguistico istrioto*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran
- Filipi, Goran (1988.). Terminologia degli squeri dalmati (stratificazione). *Guida ai dialetti veneti X.*, ur. Manlio Cortelazzo. Padova: Cleup
- Fortis, Alberto (1774., pretisak 1974.). *Viaggio in Dalmazia*. Venezia; pretisak Muenchen – Sarajevo: Verlag Otto Sagner – Svjetlost
- Gačić, Jasna (1979.). Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru. *Čakavska rič*, 1, 3-54, 2, 107-155
- Giammarco, Ernesto (1962.). Lessico marinaresco abruzzese e molisano. *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo*, 4, 68-158
- Hraste, Mate – Šimunović, Petar (1979.). *Čakavisch – Deutsches Lexicon*. Wien: Böhlau
- Hraste, Mate (1937.). *Čakavski dijalekat otoka Hvara*. Beograd: Univerzitet
- Ljubičić, Maslina (1994.). O hrvatskoj leksičkoj komponenti u Miottovu Vocabolario del dialetto veneto-dalmata. *Folia onomastica Croatica*, 3, 93-106
- Ljubičić, Maslina (2002.). Talassofoonimi croati nel dialetto veneto. *E c'è di mezzo il mare: lingua, letteratura e civiltà marina. Atti del XIV Congresso dell'A.I.P.I.*, 85-111

- Ljubičić, Maslina (2002.-03.). Contrastive Approach to the Adaptation of Gender of French Nouns in Italian and Croatian. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, XLVII-XLVIII, 249-270
- Malinar, Smiljka (2002.-03.). Italiano e croato sulla costa orientale dell'Adriatico. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, XLVII-XLVIII, 283-309
- Metzeltin, Michele (1988.). Veneziano e italiano in Dalmazia. *Lexikon der Romanistischen Linguistik. Band IV.* ur. Günter Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Miotto, Luigi (²1984.). *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: LINT
- Muljačić, Žarko (1983.). Sui venezianismi nello slavo balcanico occidentale. *Linguistica e dialettologia veneta*. ur. Günter Holtus, Michael Metzeltin. Tübingen: Gunter Narr Verlag
- Muljačić, Žarko (1997.-98.) Tri težišta u proučavanju jezičnih elemenata 'stranog' porijekla. *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23-24, 265-280
- Novak, Grgo (1924.). *Hvar*. Beograd
- Pinguentini, Giuseppe (1969.). *Nuovo dizionario del dialetto triestino*. Trieste: Cappelli
- Rječnik Hrvatskoga jezika* (2000.). ur. Jure Šonje. Zagreb: LZ Miroslav Krleža – Školska Knjiga
- Rosamani, Enrico (²1999.). *Vocabolario Giuliano*. Trieste: LINT
- Suić, Mate (1995.). Ime otoka i grada Hvara. *Otok Hvar*. ur. Miro A. Mihovilović. Zagreb: Matica hrvatska
- Šimunović, Petar (1995.). Jezik-govor Hvarana. *Otok Hvar*. ur. Miro A. Mihovilović. Zagreb: Matica hrvatska
- Šimunović, Petar (1977.). Čakavština srednjodalmatinskih otoka. *Čakavska rič*, 1, 5-63
- Ursini, Flavia (1988.). Varietà venete in Friuli-Venezia Giulia. *Lexikon der Romanistischen Linguistik. Band IV.* ur. Günter Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Vidović, Radovan (1984.). *Pomorski rječnik*. Split: Logos
- Vidović, Radovan (1993.). *Jadranske leksičke studije*. Split: Književni Krug
- Vinja, Vojmir (1977.). Hibridni rezultati jezičnih dodira. *Filologija*, 14, 419-432

- Vinja, Vojmir (1986.). *Jadranska fauna – Etimologija i struktura naziva*. Split: Logos
- Zamboni, Alberto (1988.). Veneto. *Lexikon der Romanistischen Linguistik. Band IV*. ur. Günter Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Zingarelli, Nicola (¹²1990.). *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli
- Županović, Šime (1998.). *Hrvati i more: ribarska terminologija*. sv. 3, 4. Zagreb: AGM

Žargonizmi

Bosanski, hrvatski i srpski jezik bogati su žargonizmima koji predstavljaju jezički i stilski zanimljiv sloj svakodnevne (kolokvijalne) leksike. Njihova upotreba može se ograničiti na određene socijalne grupe, profesije, uzrast. Prostorno i vremenski su uslovljeni i predstavljaju svojevrstan bijeg od uniformisanosti standardnoga jezika, klišeja koji se javljaju u jeziku. Na taj način je upotreba žargonizama izuzetno funkcionalan i stilski efektan način bogaćenja standardnoga jezika ne samo u razgovornom, nego i u književno-umjetničkom stilu.

U većini udžbenika, leksikona i rječnika stranih riječi i izraza nailazimo na identična ili slična objašnjenja pojma žargona. Marina Katnić – Bakaršić ističe da se pod žargonom podrazumijeva “...specifična stilski markirana vrsta upotrebe jezika, i to vrsta koja se ograničava na određene socijalne grupe (po pravilu se susreće žargon mladih, studentski žargon – sa mogućom podjelom na žargone pojedinih studenata, pojedinih grupa mladih i sl.)”.¹ Svima je zajedničko što je žargon okarakterisan kao neobičan govor, kao govor jedne društvene skupine, koji je lišen kvaliteta književnoga jezika. Međutim, žargonizam nije jezik ulice, kako ga mnogi smatraju, jer možemo govoriti i o žargonizmima unutar određenih profesija npr. novinarstva, pravosuđa, sporta, medicine itd. Kruno Pranjić pod žargonizmima podrazumijeva i šatrovački jezik, ali se u razgovornom stilu bosanskoga jeziku pod pojmom šatrovačkoga jezika podrazumijeva permutacija slogova npr. **đido loma - dođi malo, dingospo – gospodin, Zlatu – Tuzla, Haso - Soha** isl.

Osnovni zadatak žargonizama je igra riječima, oneobičavanje njihove ustaljene forme. Nemaju ustaljenoga oblika, te se mogu javiti kao jedna leksička jedinica, kao sintagma, a često i kao čitava rečenica. Shodno tome teško je govoriti i o porijeklu žargonizama (izuzetak su žargonizmi koji su prvi put upotrijebljeni u pisanim ili elektronskim medijima, književnosti isl.). Na osnovu specifične leksike, izgovora i posebnih karakteristika, ponekad možemo prepoznati žargonizme iz drugih sredina, ali je njihova jezička asimilacija urađena u tolikoj mjeri da se često i ne poznaje njihovo pravo porijeklo. Izuzetak čine transfonemizirane, transmorfemizirane, te transliterirane leksičke jedinice iz stranih jezika (tipa

¹ M.Katnić-Bakaršić, Stilistika, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo, 2001.

šetseterica, kuliranje, in, aut, stejdž) koji sve više zauzimaju mjesto “domaćim” žargonizmima. U bosanskom jeziku najveći je broj anglicizama kao žargonski markiranih tuđica, što je i razumljivo znajući koliko su svi vidovi savremenoga života izloženi utjecaju toga jezika. Savremeni način života prati i bogata žargonska leksika (komputeri, muzika, telekomunikacije), ali nažalost i oni neumoljivi pratioci modernoga načina življenja i savremenoga doba kao što su narkomanija, prostitucija, alkoholizam.

Budući da žargon prati moderne trendove u savremenom životu, te sprječava da riječi postanu dosadne i uniformisane, i sami žargonizmi imaju svoj vijek trajanja, odnosno smjenjuju jedni druge. Ono što je u jednom periodu bilo aktuelno i što prati načine i običaje tadašnjeg načina života, u drugome može biti prevaziđeno i zastarjelo, pa se i žargonizmi koji označavaju takve pojave povlače iz upotrebe (npr. fićo i kec su žargonizmi za Zastavina vozila koja se sve manje, ili gotovo nikako, ne viđaju na ulicama, pa se i ti žargonizmi rijetko mogu čuti.)

Međutim, neki od žargonizama mogu se toliko ustaliti da se više i ne koristi pravi naziv za određeno mjesto, predmet ili pojavu. Tako Tuzlaci različitih generacija i profesija jedno od stajališta gradskoga autobusnog saobraćaja nazivaju **“kajmak stanica”**, što je vremenom skraćeno samo u “kajmak”, pa taksisti ili vozaču autobusa možete bez problema reći da “se vozimo do kajmaka”, bez ikakvog straha da vas neće razumjeti.² Na isti način funkcioniraju i žargonizmi kao što su: **zgrada cipelići, toranj – fišek zgrada, neboderi Momo i Uzeir**, čije značenje mogu prepoznati sve građani Tuzle. To znači da žargonizmi mogu biti i lokalnog karaktera, ali i dio jezičkih univerzalija pri čemu su najfrekventniji oni koji su vezani za dijelove tijela, seksualne odnose, hranu, piće, novac isl. Za žargonizam je karakteristično da prilagođava standarni jezik potrebama urbane kulture, te je isključivi proizvod gradskoga modernoga života.

Pored preuzimanja i usvajanja stranih riječi koje imaju žargonsku markiranost, postoji još nekoliko zapaženih principa stvaranja žargonizama, a najznačajniji su:

- metaforizacija
- preuzimanje riječi iz standardnoga jezika, ali sa sasvim izmjenjenim značenjem
- skraćivanje riječi³

Od svih načina metaforizacija je najznačajniji u nastanku žargonizama. Ako pažljivo analiziramo žargonizme vidjet ćemo da su mnogi nastali na principu sličnosti stvarne semantičke veze sa određenim pojmom za koji se vezuje (npr.

² M.Alić, Diplomski rad “Žargonizmi u govoru mladih Tuzle”, Tuzla, 2002.

³ M.Alić, Diplomski rad “Žargonizmi u govoru mladih Tuzle”, Tuzla, 2002.

pomenuta “kajmak stanica” sa koje kreću i autobusi prigradskoga saobraćaja u kojima su putnici, između ostaloga, i seljanke koje na tuzlanskoj pijaci prodaju sir i kajmak). Neki se i ne mogu dovesti u izravnu vezu sa pojmom na koji se odnosi, ali zadaća žargonizama i jeste da oni principom metaforizacije daju tim pojmovima jedno novo značenje:

čorba – benzin, gorivo

lujka- luđak, čudak.

Preuzimanjem riječi iz standardnoga jezika, ali sa potpuno izmjenjenim značenjem nastali su žargonizmi kao što su:

krvav – dobar, odličan, super, duhovit

biti truba – biti blesav, glup, biti pijan.

U posljednje vrijeme, u skladu sa ubrzanim tempom života sve je frekventniji i proces skraćivanja riječi, koje dobivaju neobične forme, a time postižu izuzetnu ekspresivnost npr. **tole – pantalone** (oblik je dobiven skraćivanjem riječi, odnosno gubljenjem medijalnih vokala, pa su pantalone postale pantole, a onda gubljenjem inicijalnoga sloga - tole); **cipe – cipele; friz – frizura**, ali češće zurafri (upotreba šatrovačkoga).

I žargonizmi, poput standardnih leksičkih jedinica mogu stajati u međusobnim odnosima korelacije forme i značenja (polisemije, sinonimije, homonimije, antonimije).

Tako ćemo često naići na iste forme a različita značenja, odnosno na pojavu homonimije, koja je najfrekventnija pojava kada su u pitanju korelacije forme i značenja:

koka – ženska, djevojka (kol.- vulg.)

koka - kokain, droga (kol.)

brlja - tehno muzika (kol.)

brlja - loša rakija (kol.)

ćorka - listić za loto (kol.)

ćorka – zatvor (kol.)

ćorka – djevojka sa naočalima (kol.)

pljuga – cigareta (kol.)

pljuga –dosadna priča (kol.).

“Za polisemiju je karakteristično da jedna oznaka uspostavlja relaciju prema dva ili više međusobno bliskih označenih kod kojih korelacija u usporedbi forme obavezno uključuje zajednički semantički minimum, dok korelacija pretpostavlja jedinstvenu ili istu tvorbenu porodicu, iste tvorbene uzorke.”⁴

Polisemiju na primjeru žargonizama možemo vidjeti u sljedećim primjerima:

crnjak – depresivno stanje (kol.)

crnjak - mrak (kol.)

stres – potres (kol.)

stres – psihička nestabilnost (kol.).

Sinonimska veza među žargonizmima je najfrekventnija, te se kao i u standardnom jeziku najčešće javlja između riječi stranog porijekla koje imaju žargonsku markiranost i domaćih žargonizama, kao u primjerima:

fajter – borac

luzer – gubitnik

biti cool – biti guba (žargonizam sve više prisutan u jeziku mladih u Hrvatskoj, ali i u Bosni i Hercegovini).

Kao antonimi, odnosno riječi koje se međusobno suprotstavljaju, konfrontiraju, javljaju se žargonizmi koji su preuzeti iz engleskog jezika npr: **in –out; on – line /off – line** i sl.

Na kraju, kao odgovor na otvoreno pitanje Krunoslava Pranjića “Žargon – razaranje ili bogaćenje jezika”, koje on kao naslov navodi u svojoj knjizi “Jezik i književno djelo” može poslužiti mišljenje Marine Katnić – Bakaršić koja ističe da žargon predstavlja svojevrsno jezično osvježanje, dokaz postojanja, jezične kreativnosti, duhovitosti. Pored upotrebe u svakodnevnom govoru ne samo mladih, već i onih malo starijih koji pamte i nose žargonizme iz “svoga vremena”, izuzetnu stilsku ekspresivnu funkcionalnost ima i upotreba žargonizama u književnim djelima bosanskohercegovačkih pisaca, poput Miljenka Jergovića, čije djelo predstavlja pravu riznicu žargonizama i frazeologizama.

⁴ H.Vajzović, “Korelacija forme i značenja (na primjeru turcizama)”, B. Tošović (Hrsg). Die grammatishen Korrelationen. – Graz: GraLIS -1999. – S.177-191.

LITERATURA

1. M. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo, 2001.
2. K. Pranjić, *Jezik i književno djelo*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
3. H. Vajzović, *Korelacija forme i značenja (na primjeru turcizama)*, B. Tošović (Hrsg). *Die grammatischen Korrelationen*. – Graz: GraLIS -1999. – S.177-191.
4. M. Alić, *Diplomski rad "Žargonizmi u govoru mladih Tuzle"*, Tuzla, 2002.

Prevedenice iz njemačkoga u bosanskom jeziku

I. Uvod

Svaki jezik ima svoje i tuđe riječi. Među njima nalaze se i one koje su doslovan prijevod. Ako ih jezik primalac usvoji, nazivamo ih *kalkovima*. Postupak takve revalorizacije riječi zove se *kalkiranje*. Ovaj rad bavi se upravo takvim riječima - doslovnim prijevodom riječi preuzetih iz njemačkoga jezika u bosanskome.

II. Kalk i kalkiranje

Kalkovi su riječi nastale prenošenjem nekih riječi ili izraza iz jednoga jezika u drugi doslovnim prevođenjem, bez obzira na duh jezika u koji se prenosi. Pored osnovnog termina *kalk* u savremenoj lingvistici uvriježeni su i izrazi: *kalkiranje* i *kalkirati*¹.

1. Definicije kalkova i njihova podjela

Savremena istraživanja načinila su veliki pomak u razumijevanju kalkova na strukturalnom planu, te je definicija kalka relativno ujednačena u smislu isticanja da su to doslovno prevedene riječi i izrazi.

Međutim, također je bitno naglasiti da se sve definicije razlikuju po klasifikaciji kalkova, pri čemu su u *Enciklopedia Britannica* kalkovi podijeljeni u dvije vrste (prva podjela), dok su u *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* (druga podjela) i *Merriam-Webster rječniku* (treća podjela) podijeljeni u tri vrste.²

¹ Sakić, Amir 2004: 2

² Ibidem, str. 5

Prva i treća podjela sadrže semantičke i sintaksičke grupe, dok su u drugoj i trećoj kalkovi podijeljeni u tri djelimično slične kategorije:

1. doslovno prevedeni: sintaksički kalkovi
2. prenošenje sinonimima: semantički kalkovi
3. mehaničko preuzimanje: leksičko-kompozicijski kalkovi

U internet-izdanju *Enciklopedija Britannica* (<http://www.britannica.com>) navedena je podjela kalkova na samo dvije vrste:

- a) semantički kalkovi:

Der Kalte Krieg - hladni rat

- b) strukturalni kalkovi:

Die dritte Welt - Treći svijet, zemlje Trećeg svijeta

A. Sakić u svom radu navodi da su posuđivanje i kalkiranje, dakle doslovno prevođenje izraza iz jednog jezika u drugi, pojave koje se susreću u svim poznatim jezicima, tako da nema jezika čiji rječnik ne sadrži posuđenice različitog porijekla.

2. Uslovi za nastanak interferencije i ostvarivanje jezičkog kontakta

Uslov za nastanak bilo kakve vrste interferencije jeste susretanje ili koegzistencija pripadnika naroda koji se u svakodnevnom življenju koriste različitim jezicima.³

Da bi se ostvario jezički kontakt potrebno je postojanje i direktan ili indirektan kontakt govornika dvaju različitih jezika, a često je dovoljan i sam bilingvalni govornik. Prema psiholingvističkim teorijama, u svijesti i govoru bilingvalnog govornika začetak je procesa interferencije među jezicima koji može imati nekoliko oblika:

- strani akcent
- jezičko miješanje
- neidiomatsko izražavanje
- posuđenice
- kalkovi i
- semantičko posuđivanje.

³ Sakić, Amir 2004: 12 Kontakti jezička interferencija. U: Orijentalno-bosanski jezički kalkovi.

U osnovi svih definicija kalkova, kao njihova dominantna odrednica, navodi se *prijevod, prevođenje*.⁴

Poput nekih drugih jezičkih pojava i *prevođenje* je posljedica jezičkih kontakata. Njegova primarna uloga jeste da obezbijedi adekvatan prijenos i razmjenu informacija, te ostvarivanje komunikacije među govornicima različitih jezika.

U prevođenju riječi važan je kontekst; zadatak prevođenja se ogleda u tome da se dešifrira izvorni tekst i prenese informacija.

4. Pojava kalkiranja prema Ranku Bugarskom

Pojavu kalkiranja moguće je promatrati iz tog ugla, a kratak rezime viđenja kalkova u srpskom jeziku nalazi se u knjizi Ranka Bugarskog pod nazivom "Uvod u opštu lingvistiku", u kojoj se pojam kalkiranja pokušava definirati na sljedeći način:

Smatra se da je veliki broj riječi i sintagmi sastavljen u potpunosti ili najvećim dijelom od domaćih tvorbenih elemenata, ali po gramatičkom obrascu nekog drugog jezika, uz preslikavanje strukture izvornog izraza.⁵

Tako prevedene riječi zovu se *prevedenice ili kalkovi*, a nastaju *kalkiranjem*. Od starijih primjera navode se *rukopis* (od lat. *manuscriptum*) i *pravopis* (prema grč. *ortografija*), a od novijih *velegrad* (njem. *Großstadt*), *oblakoder* (njem. *Wolkenkratzer*). Njemačka složenica *Übermensch* kod nas je prevedena kao *nadžovjek*.

Pored ovih, navodimo još nekoliko primjera porijeklom iz njemačkog jezika, a koji su preuzeti u bosanskom jeziku:

Halbinsel-poluostrvo

Füllfeder-nalivpero

Rotkäppchen-Crvenkapica

Bärendienst-medvjeda usluga

Schneefälle-sniježne padavine

Kinderspiel-dječija igra

Flughafen-zračna luka

Flugobjekt-leteći objekt

Halbbruder-polubrat

⁴ Ibidem, str. 15

⁵ Bugarski, Ranko 1996: 173-174

Wasserfall-vodopad
Winterschlaf-zimski san
Vogelnest-ptičije gnijezdo
Schiffbruch-brodolom
Ehebruch-brakolom
Sanduhr-pješčani sat
uralt-prastar/-a/-o
Luftangriff-zračni napad

Prevedenice se nerijetko osjećaju kao vještačke tvorevine, jer je i pored domaće građe u njima primjetna struktura drugog jezika. Međutim, njima sada pribjegavaju naročito jezici purističke tradicije, kao što je npr. slovenački, koji u svom izbjegavanju tuđica nastoje da prevedu sve što se prevesti može, pa makar i po cijenu skrnavljenja jezika (*generativna gramatika-tvorbena slovnica*).⁶

5. Pristup pojmu kalkiranja prema Dubravku Škiljanu

Postoje sintaksičke posuđenice u kojima se vjerno prenosi sintaksička struktura jednog jezičkog sistema u drugi (*npr. čekati na nekoga prema njem. auf jemanden warten*). Ova vrsta posuđenica zapravo pripada kalkovima, potpunoj transpoziciji svih elemenata plana sadržaja iz jednog jezika u drugi, uz traženje ekvivalenata i na planu izraza *npr. neboder njem. Himmelskratzer* i sl.⁷

U hrvatskom jeziku, posebice u posljednjih nekoliko godina, primjetna je tendencija germanizacije maternjeg jezika. Čak se preuzimaju i njemačke rekcije nekih glagola kao što je to slučaj sa glagolom *računati na nekoga/nešto* (prijašnja verzija). Danas se pretežno susrećemo sa oblikom *računati sa nekim/nečim* (od njem. rekcije glagola *rechnen mit jemandem/etwas*).

Na ovaj način Dubravko Škiljan prilazi pojavi kalkiranja u hrvatskom jeziku u svom djelu "Pogled u lingvistiku", pritom naglašavajući da se kalkovi mogu smatrati izvjesnim elementarnim oblicima prevođenja. Doslovno prevođenje jeste proširen oblik kalka, pri kojem se riječ po riječ, morfem po morfem prenosi iz jednog jezika u drugi, tako da se pronalaze najbliži sadržajni ekvivalenti i izrazi koji mu odgovaraju.

⁶ Bugarski, Ranko 1996: 174

⁷ Škiljan, Dubravko 1994: 126-129

Na taj način često se gube semantička obilježja koja proizilaze iz šireg lingvističkog konteksta. *U nedoslovnom prevođenju* prevodilac pokušava pronaći sadržajne ekvivalente dvaju sustava.⁸

Doslovno prevođenje može biti izvor semantičkog nepoklapanja u jeziku i uzrok nesporazuma među govornicima različitih jezika. Pri tome je, dakle, prije svega neophodno obratiti pažnju na duh jezika, jer se po njemu jezici međusobno znatno razlikuju. Ukoliko jezik primalac preuzima riječi od jezika davaoca nužno je zadržati prvobitni smisao riječi jezika davaoca, kako bi se spriječilo svako daljnje pogrešno razumijevanje tih riječi.

Suština kalkiranja ne bi se trebala ogledati samo u doslovnom prevođenju riječi iz jezika davaoca u jezik primalac, nego više u prenošenju i zadržavanju prvobitnog značenja i konteksta.

II. Zaključak

Kalkovi su doslovno prevedene riječi u jeziku porijeklom iz nekog drugog jezika. Ne postoji niti jedan jezik na svijetu u kojem se takve riječi ne pojavljuju. Do nastanka kalkova dolazi putem međusobnih jezičkih kontakata.

Kalkovi obogaćuju strukturu jezika koji ih preuzima i njihova upotreba bitno proširuje leksiku jezika primaoca. Međutim, nerijetko se dešava da se kalkovi pogrešno tumače - zbog porijekla koje vode iz drugog jezika sa drugim jezičkim navikama i kulturom - te se u takvim slučajevima treba tragati za pojmovima koji bi ih adekvatno zamijenili, a da pri tome ipak budu uporijebljeni u duhu tog jezika.

IV. Literatura

Bugarski, Ranko (1996): *Uvod u opštu lingvistiku*. XX vek, Čigoja štampa, Beograd.

Filipović, Rudolf (1986): *Teorija jezika u kontaktu*. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti: Školska knjiga, Zagreb.

Sakić, Amir (2004): Diplomski rad na temu: *Orijentalno – bosanski jezički kalkovi*. Filozofski fakultet, Tuzla

Škiljan, Dubravko (1994): *Pogled u lingvistiku*. Naklada Benja, Rijeka.

⁸ Škiljan, Dubravko 1994: 129

Guglajte kako biste progooglali!

Sažetak

U radu se razmatra problematika upotrebe stranih riječi u bosanskom jeziku, posebice stranih riječi engleskoga porijekla i to na polju jednog od novijih medija, Internetu, odnosno na forumu Tuzlarije. Utvrđuje se da je upotreba stranih riječi suviše česta, ako ne i pretjerana, kao što pokazuje analizirana jezična građa, iako se adaptacija nekih engleskih riječi izvršila i prije tri desetljeća.

Također, novi problem nastaje zbog enormnog “uvoza” novih riječi u bosanski jezik, pretežno zbog znanstveno-tehnološkoga bujanja, kao i procesa globalizacije. Takve se riječi trenutačno pišu u svom izvornom, engleskom obliku, i kao takve mnogi (najčešće odrasli) ih smatraju doista stranim, te bi ovaj rad bio mali poticaj da se ozbiljno radi na njihovoj adaptaciji ili pak da se nađe bosanski naziv za njih.

Ključne riječi: anglicizmi, pseudoanglicizmi, ortografske varijante, informatička i muzička terminologija.

1. Uvod

Utjecaj i prodiranje engleskoga jezika je bilo i ostalo neosporna činjenica. Taj je utjecaj naročito vidljiv kroz jezična posuđivanja na svim razinama jezika, od fonološke, morfološke, sintaktičke, semantičke, a postaje gotovo kristalno jasan na leksikološkoj razini. Jednostavnije rečeno, nove engleske riječi svakodnevno ulaze u bosanski jezik. Ipak, dosta dugo se smatralo da engleske riječi neće tako lako prodrijeti u svaki od osnovnih funkcionalnih stilova standardnoga bosanskog jezika, što se pokazalo suprotnim. Razlog tome je, najčešće, nedostatak rješenja za popunjavanje praznina u bosanskom leksičkom sustavu, ali nisu manje važni i neki drugi razlozi izvanjezične prirode, kao što je, recimo, prisutnost američkoga

duha, što kroz medije, što kroz američke vojne jedinice na teritoriju Bosne i Hercegovine. Međutim, najsnažniji je ipak utjecaj znanstveno-tehnološkoga razvitka, kao i proces globalizacije, koji svakodnevno donosi veliki broj stranih, odnosno engleskih riječi (WWW, e-mail, on-line, beat, display, download, skater punk, grindcore,...) čiji se status u standardnom bosanskom jeziku još uvijek točno ne zna.

2. Problematika stranih riječi

2.1. Sveopća upotreba stranih riječi

Već smo u uvodnom dijelu spomenuli ulazak stranih, engleskih riječi u sve osnovne funkcionalne stilove standardnoga jezika. S obzirom da smo već na početku dali nekoliko primjera engleskih riječi, mogli bismo isprva zaključiti da se prodor engleskih riječi vrši samo na polju znanstvenog funkcionalnog stila, ali, primjeri poput WWW, e-mail ili pak on-line mogu se itekako naći i u svim ostalim funkcionalnim stilovima, pa čak i u književnoumjetničkom i razgovornom funkcionalnom stilu.

Nadalje, ako govorimo o broju stranih riječi koje koriste govornici bosanskog jezika u razgovornom stilu, vidjet ćemo paletu istih, od neobaveznih pozdrava i poštapalica pa do fraza i cijelih engleskih rečenica korištenih u kontekstu bosanskoga jezika. Naravno, kritika ne može biti u potpunosti utemeljena jer se radi o najslobodnijem funkcionalnom stilu pri čemu se u prvi plan stavlja govor, a ne pisana riječ. Stoga govornici bosanskoga jezika vrlo često posežu za engleskim frazama, poslovicama, aforizmima, savjetima ili pak odlomcima pjesama, a da ne govorimo o upotrebi imena i nadimaka. Slijedi nekoliko primjera i jednih i drugih:

- (1) Please!
- (2) By the way,...
- (3) Respect!
- (4) Enjoy!
- (5) Profesrice, zovite me George!
- (6) Ja sam Ozzy!!!.

U standardnom bosanskom jeziku postoje riječi za prva četiri primjera, ali engleski ekvivalenti se koriste da se istakne znanje engleskog jezika, da se naglase određene riječi (vjerojatno zbog uvriježenoga mišljenja da se engleskom riječju više naglašava pravo značenje), ili pak jednostavno, zbog mode.

Što se pak imena i nadimaka tiče, njihov postanak bi se mogao vezivati za pitanje mode ili potrebe za individualnošću i različitošću.

2.2. *Status posuđenica*

Posuđenica (loanword) ili replika (replica) je po definiciji potpuna ili gotovo potpuna supstitucija nove, strane riječi u jezik primalac. Jezičnim se posuđivanjem u tom smislu bavio Hermann Paul, koji ističe dva važna načela tog procesa: “1. Jedan jezik utječe na drugi ako drugi prima strani materijal i ako se njegov vlastiti jezični materijal formira prema stranim uzorima.... 2. Lingvističko posuđivanje može biti rezultat potrebe i mode.” (Filipović, 1986:23). Nadalje, nova riječ prolazi proces adaptacije i modifikacije, pri čemu je vrlo značajna fonetska adaptacija, odnosno fonetsko prilagođavanje tj. strani se glas zamjenjuje domaćim, odnosno jednim od glasova iz sustava jezika primatelja. Zbog činjenice da je jedna riječ preuzeta iz engleskoga jezika, mnogi lingvisti takve riječi nazivaju i anglicizmima.¹ Još od Filipovića koristimo neke anglicizme kao što su:

Engleski Bosanski

- (1) sophisticated /sə 'fɪstɪkeɪtɪd/ → sofisticiran
- (2) bluff /blʌf/ → blef; blefirati
- (3) book /buk/ → bukirati
- (4) boomerang /'bu: məɾæŋ/ → bumerang
- (5) cable /'keɪbl / → kabel, kabl
- (6) charisma /kə'ɾɪzmə/ → karizma, harizma
- (7) check in /'tʃek 'ɪn/ → ček in, čekiranje, čekirati ...

Ipak, bez obzira na taj već davno usvojeni status posuđenica, Filipović naglašava postojanje varijanti pisanja danih anglicizama, gdje se zapravo primjećuje da mnogi anglicizmi ponovno usvajaju svoj prvobitni ortografski oblik,² koji su imali i prije procesa adaptacije u bosanski jezik. Slijede primjeri:

Engleski Bosanski

- (1) college /'kɒlɪdʒ/ → koledž, **college**
- (2) cornflakes /'kɔ: nfleɪks/ → kornflejks, kornfleks, **cornflakes**

¹ vidi def. anglicizma u Filipović, *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*

² usporedi Filipović, *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku i Teorija jezika u kontaktu*

- (3) country /'kʌntri/ → kantri, **country**
 (4) light show /'laɪt ʃəʊ/ → lajt šou, lajt šo, **light show**
 (5) peeling /'pi: lɪŋ/ → piling, **peeling**
 (6) pop-rock /'pop rok/ → pop-rok, **pop-rock**
 (7) sandwich /'sænwɪtʃ/ → sendvič, sendvić, senfić, **sandwich**
 (8) seks shop /'seks ʃop/ → seks šop, seks-šop, **sex-shop** ...

Kako možemo vidjeti, u bosanskom jeziku se dopuštaju sve varijante pisanja nekog anglicizma, što, zapravo, stvara određenu dilemu među govornicima bosanskog jezika o tome šta jeste, a šta nije pravilno, pa se kritiziraju i oni koji koriste originalne strane riječi (ortografske varijante), a i oni koji koriste posuđenice, odnosno, anglicizme. Argumenti za korištenje i jedne i druge varijante postoje i možemo reći da su opravdani, ali, u svakom slučaju, najgora bi varijanta bila ako govornici ne bi konzistentno koristili isključivo jednu varijantu.

2.3. Sekundarni anglicizmi – pseudoanglicizmi

Iako se smatra nešto manjom grupom od grupe anglicizama, grupa pseudoanglicizama ne smije biti zapostavljena. Naime, ova skupina se sastoji od “riječi sastavljenih od engleskih elemenata ili od engleskih riječi skraćenih u novi lik, koje nisu preuzete iz engleskog jer u tom jeziku u takvu liku ne postoje.” (Filipović 1990:19). Filipović nadalje razlikuje tri načina formiranja pseudoanglicizama, a to su kompozicija, derivacija i elipsa.

Kompozicija se definira kao adaptacija strane riječi pri čemu se anglicizam spaja sa stranom (engleskom) riječi *man*, pa tako imamo:

goal (eng.) → gol (bos.) + man = golman .

Derivacija predstavlja takvu adaptaciju strane riječi pri kojoj na anglicizam dodaje engleski sufiks *-er* ili *-ist*, pa slijede primjeri kao što su:

jazz (eng.) → džez (bos.) + er = džezzer

water polo (eng.) → vaterpolo (bos.) + ist = vaterpolist.

Konačno, elipsa jeste takva promjena pri kojoj se ispušta jedan član složenice ili pak sufiks *-ing*.

air-conditioning (eng.) → erkondišn (bos.)

floppy disk (eng.) → floppy (bos.).

Filipović također navodi i primjetnu tendenciju upotrebe pseudoanglicizama među mladim ljudima koji se više zanimaju za film, muziku, televiziju i sport, a anglicizmi su više upotrebljavani među starijim osobama.

2.4. Ortografske varijante anglicizama

Kako i sam Filipović navodi (Filipović 1990:50), neki se anglicizmi javljaju samo u originalnoj ortografskoj varijanti, najčešće u pisanim medijima. Kao primjer se navodi riječ *stockbroker* / 'stok ,brəʊkə / koja još nije prošla proces adaptacije u bosanski jezik, ali se pretpostavlja da će se izgovorni oblik prihvatiti i koristiti u daljnjoj upotrebi tj. anglicizam bi glasio *stokbrouker*.

S druge strane, može nam se činiti ponekad i pretjeranim usvajati toliki broj anglicizama, kada recimo imamo i naše riječi za istu profesiju. Kao primjer spomenute riječi *stockbroker*, Bujas nam daje vrlo adekvatan prijevod, odnosno zamjenu za istu riječ, a to je burzovni mešetar.

Pored toga, postoji još mnogo anglicizama koje mi, zapravo i ne trebamo, imajući naše riječi kao pravu zamjenu za iste. Na primjer, zašto *sajens-fikšn*, kada imamo *naučnu fantastiku*, zašto *kouč*, kada imamo u našem jeziku *trener*, odnosno *trenerka* (trenerka jeste žena trener, uz jasnu napomenu da se ta riječ neispravno koristi za termin sportske odjeće, gdje je riječ o trenirci), zašto *brand*, kada možemo reći (*robna*) *marka*.

Ipak, valja naglasiti da je pisanje ličnih imena izričito problematično, te ih valja pisati i u njihovu ortografskom obliku, ali obavezno uz izgovornu varijantu, jer mnogi smatraju da samo jedna od dvije spomenute varijante ipak nije sasvim dovoljna, barem što se pisanih medija tiče. Tako na primjer, pravilno bi bilo napisati :

Sharon Stone (Šeron Stoun);

Tom Cruise (Tom Kruz);

Paris Hilton (Peris Hilton).

Naravno, treba istaći da je ponekad ipak bolje zadržati originalnu englesku riječ, zbog nekih posebnih razloga, kao što je na primjer ekonomičnost i opasnost od gubitka originalnog značenja riječi (npr. titlovanje filmova i zabavnih programa zahtijeva posebnu obradu pri prevođenju).

3. Internet kao jedan od novijih medija u upotrebi u BiH

3.1. Kakav se jezik koristi na forumu?

S obzirom da je jedan od novijih medija, važnost i primjena Interneta nije baš u potpunosti zaživjela na prostorima Bosne i Hercegovine, ali je primjetna tendencija porasta njegove upotrebe. U tom smislu, i jezik koji se najviše koristi jeste engleski. Iako danas postoje i službene bosanske Internet stranice, primjećuje se ekscesivna upotreba engleskih riječi, ne samo anglicizama i pseudoanglicizama, već i mnogobrojne kombinacije bosanskih i engleskih riječi koje možda na prvi pogled i mogu izgledati bezazleno, ali nerijetka upotreba istih može biti shvaćena i kao prijetnja bosanskom, ali i engleskom jeziku.

Štoviše, analizirajući jezik tog medija, posebice jezik naših sugrađana na forumu Tuzlarije³ uvidjeli smo tu čestu upotrebu. Forum Tuzlarije jeste samo jedan od službenih bosanskih foruma koji se koriste na prostoru BiH, a i šire. Kao takav, to je jedno od mjesta gdje se “nalaze” Tuzlaci i Tuzlanke, ali i drugi građani i stanovnici koji se zanimaju za grad Tuzlu i događanja u njemu (na forumu je registrirano oko 1.330 članova, a forum obiluje sa oko 820 raznovrsnih tema).

Ovaj rad zapravo zanima identifikacija i analiza jezika tog novog medija, i to isključivo na četiri teme s foruma, i to: Šta slušate?, Mega problem!, Pravopis nam maternjeg jezika i BH brand.

Naime, analizirajući takav korpus mogli smo primijetiti nemali broj stranih riječi (tačnije 313 riječi), od čega su 24 neke od engleskih izreka, naslova ili odlomaka pjesama, aforizama, izjava poznatih ličnosti, te generalnih savjeta koje koriste tipični govornici engleskoga jezika. Evo nekih od njih:

- (1) don't get lost
- (2) this is the end
- (3) nothing to lose
- (4) always look on the bright side of life
- (5) the man who sold the world
- (6) Imagination is much more important than knowledge. Knowledge is limited, imagination encircles the world.

Primjetan je i broj imena (oko 26), odnosno nadimaka koji su isključivo engleskog porijekla, kao na primjer: raven, black, blackspawn, tool, happy, lion, tricky, trucker, ridehard, catfish, jazzier, rainman, weasel, cutie, dirty, i drugi.

³ službena Internet stranica: bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/forum.htm

Ne možemo ne primijetiti i jedan broj (33) engleskih skraćenica, tipičnih uzvika i pozdrava, kao što su:

- (1) BTW = by the way (usput, u pogledu toga);
- (2) Yapp! (da!);
- (3) Of course (naravno);
- (4) Sorry (izvini, oprost);
- (5) Enjoy! (uživaj!);
- (6) Shame on you! (srami se! stidi se!);
- (7) God bless (ADSL) (Nek' je blagoslovljena ADSL konekcija);
- (8) Ugh (fuj).

Međutim, uvjerljivo je najviše korišteno stranih (engleskih) riječi u bosanskom kontekstu, gdje su one ponekada fonološki adaptirane u bosanski jezik, a vrlo često su u upotrebi i kombinacije bosanskoga i engleskog jezika. Jednostavnije rečeno, neke riječi se ponašaju kao tipične posuđenice (fonološka adaptacija navodi na takvo razmišljanje), premda još uvijek ili nisu ili se njihov status ne zna. Tako se javljaju:

- (1) sampler → ...par ovih *sampler*a... (bos. = primjer, uzorak, isječak);
- (2) stage → ...dervise na *stejdžu*... (bos. = sceni, pozornici);
- (3) singer → ...*singere* ... (bos. = pjevače (pjevačice));
- (4) world group → ...jedna od najmisterioznijih *world grupa* (bos. = svjetskih grupa);
- (5) jazz → ...više volim malo *jazzastiji jazz*... (bos. = originalan, prvobitni džez);
- (6) de-stressing → ...muzika za *de-stressing*... (bos. = muzika za opuštanje, anti-stresna muzika);
- (7) live → ...taj *live* snimak (bos.= snimak uživo);
- (8) taboo → ...srušili su sve *taboo-e*... (bos.= tabue);
- (9) shallow → ...jao saće svi mislit da sam *shallow*... (bos.= plitka, površna, priglupa);
- (10) topic → ...vidiš i da je *topic* fulo... (bos.= temu);
- (11) repeat → ...stavim na *repeat* ... (bos.= na ponavljanje).

U primjerima od 4 – 10 možemo vidjeti samo neke od kombinacija bosanskih i engleskih riječi koje su se mogle vrlo lako uočiti na forumu. Te riječi, naravno, nisu u sustavu standardnoga bosanskog jezika, (osim *tabu* i *jazz*, ali ističemo da je *jazz* samo ortografska varijanta koja je primijećena u upotrebi u standardnom bosanskom jeziku), ali primjetan je porast upotrebe istih u govoru, a evo i na jednom od medija, i to u pisanoj formi.

3.2. Buduće posuđenice?

S druge strane, mnogo je riječi engleskoga porijekla koje se svakodnevno koriste u različitim funkcionalnim stilovima. To su većinom nove riječi koje ulaze u bosanski jezik, a za koje ne postoji odgovarajuća bosanska riječ kao ekvivalenti prijevod ili eventualno prijevod još nije u potpunosti zaživio. Osim toga, kako je riječ o muzičkoj i informatičkoj oblasti, pa i o muzičkoj i informatičkoj terminologiji i terminima, smatra se da bi i adaptacija istih u posuđenice bila sasvim dostatna jer se radi o vrlo širokim oblastima u kojima se svakodnevno uvodi i formira veliki dio vokabulara.

Kao jedan od primjera mogli bismo navesti i *e-mail* (*electronic mail*), kao jedan od protokola na Internetu koji omogućuje slanje i primanje tekstualnih poruka - pisama s jednog računara na drugi. Ova riječ se javlja i u originalnom ortografskom obliku, znači kao *e-mail*, a i u fonološki prilagođenom obliku *imejl*. Nadalje, iz toga slijedi i *e-mail* adresa, odnosno *imejl* adresa, *e-mail* poruka, odnosno *imejl* poruka, *mailati*, odnosno *mejlati* i tako dalje. Vrlo je zanimljivo da neki lingvisti nisu niti za prvu ni drugu opciju, pa daju i nove nazive istim. Tako Mihaljević u svom članku *Internetsko nazivlje u govornim medijima* daje neke vlastite prijedloge za internetsko nazivlje. Na primjer:

- (1) e-mail → e-pošta ili e-poruka
- (2) dash → crtica, spojnica
- (3) on line → mrežni, internetski
- (4) WWW → tri puta duplo ve, tri dupla ve
- (5) web site → mrežna stranica

Neki od ovih prijedloga bi u budućnosti i mogli biti prihvaćeni (npr. *on line shopping* bi mogao biti preveden kao internetska kupovina), ali neke se čine potpuno nemogućim (npr. *web site* kao mrežna stranica).

Također, obrađujući gore spomenute teme s foruma, naišli smo na veliki broj engleskih riječi za koje bosanski ekvivalent postoji, ali se rijetko upotrebljava u ovom mediju. Evo samo nekih od njih:

MUZIČKA OBLAST:

Engleski	Najčešća upotreba na forumu Tuzlarije	Ispravna bosanska varijanta / prijedlog
jazz	jazz, jazzastiji	džez (var. džez, džaz, jazz)
gypsy (music)	gypsy (muzika, fol)	ciganska (muzika, fol)
country (music)	kantri, country muzika	kantri muzika (var. country)
soundtrack	soundtrack	muzika za film, ton snimljen za filmsku vrpcu (var. soundtrack, soundtrek)
breakthrough	breakthrough	uspjeh, dostignuće, napredak
samples	samples, sampleri, samplovi	isječak, dio pjesme
text	textovima, text	tekst pjesme
upload	uplodiraj, uploadovao	poslati podatke, slanje podataka
google	guglajte, naguglala sam ga, progoooglo sam ga	pronaći na pretraživaču Google
play list	play-lista	lista pjesama
band	bend, band-ova	bend, muzički sastav (var.band)
party	party-ju, party	zabava (var.party, party)
beat	beatovi	ritam (var.beat)
blues	blues, blues-u	bluz muzika (var.blus, blues)
riff	riff, riffa	solo improvizacija, kratka ritmička figura, rif

INFORMATIČKA OBLAST:

Engleski	Najčešća upotreba na forumu Tuzlarije	Ispravna bosanska varijanta / prijedlog
cable connection	cable konekcija	kablovska konekcija
system	system	sistem
password	password	šifra
brand	brand	(robna) marka
file	file, fajl	dokumentacija, datoteka
web site	web site, web sajt, sajt	stranica na internetu, Internet stranica, web stranica
boot disk	bootabilni, boot, bootuješ	butabilni operativni sistem
download	download, downloadovati	skidanje podataka iz memorije, s interneta, i sl.

varijacije su bezbrojne, ali nam se ipak čini da je većina riječi zadržala svoj prvobitni ortografski oblik, ili pak, primijećeno je nastojanje da se takve varijante vrlo često koriste. Razvitak znanosti i tehnologije, kao i preferiranih stilova u muzici i umjetnosti općenito uvjetuje i ulazak novih riječi u sva-

kodnevni govor, tako da se i same te riječi ne doživljavaju kao strane, nego pak sasvim obične riječi kojima nešto imenujemo (muzički stilovi: grind-core, hip-hop, rap, groovie, grind, electronic, death metal, rave, trance, hard rock, soft rock, hard core noise, experimental, punk rock, skater punk; te u informatičkoj terminologiji: firewall, crack, restart, reset, folder, laptop, itd.)

4. Zaključak

Možemo samo još jedanput potvrditi enormnu upotrebu anglicizama, pseudoanglicizama, ali i ostalih izvornih engleskih riječi i u jednom suvremenom masovnom mediju kao što je Internet. Ovaj rad, kao i analizirana jezična građa, samo je jedan od pokušaja da se ukaže na problem enormnog “uvoza” novih riječi u bosanski jezik. Dakle, trebala bi se veća pažnja posvetiti novim riječima, njihovoj adaptaciji ili odgovarajućim prijevodima istih, kako bi se razjasnio njihov status i kako bi govornici bosanskoga jezika bili sigurni da koriste pravilne riječi standardnoga bosanskog jezika.

5. Literatura

- Bujas, Ž., *Veliki englesko – hrvatski rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001.
- Crystal, D., *English as a Global Language*, United Kingdom: Cambridge University Press, 1997.
- Filipović, R., *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Filipović, R., *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: Školska knjiga: 1986.
- Halilović, S., *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: Preporod, 1996.
- Mihaljević, M., *Internetsko nazivlje u govornim medijima*, Govor, Zagreb, Godina XX (2003), broj 1-2, str.263-275.
- Samardžija, M., *Leksikologija hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 1995.
- bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/forum.htm

Leonard Bloomfield

1.1. Biografija Leonarda Bloomfielda

godina	dogadaj
1887.1887.1887.	rođen u Chicagu u židovskoj obitelji. Roditelji: Sigmund Bloomfield i Carole Buber Bratić Mauricea Bloomfielda, profesora sanskrita i komparativne filologije na Univerzitetu Johns Hopkins u Baltimoreu
1903.	upisan na Harvard College
1906.	postaje asistent na Univerzitetu u Wisconsinu i odlučuje se za lingvističku karijeru
1908.	asistent na Univerzitetu u Chicagu
1909.	doktorirao kod Francisa A. Wooda na temu <i>A semasiologic differentiation in Germanic secondary ablaut</i>
1909.	vjenčanje sa Alice Sayers
1909./10.	predaje na Univerzitetu u Cincinnatiu
1910.-13.	predaje na Odsjeku za germanistiku Univerziteta u Illionisu
1913./14.	usavršavanje komparativne lingvistike mladogrammatičara sa A. Leskienom i K. Burgmannom u Leipzigu i Göttingenu usavršavanje na polju komparativne lingvistike kod Jacoba Wackernagela u Göttingenu
1913.-21.	predaje komparativnu filologiju na Univerzitetu u Illinoisu ¹
1921.-27.	profesor na Ohio State University; saradnja sa Albertom P. Weissom

¹ Usavršavanje 1913./14. je bilo uvjet da bi mogao predavati komparativnu lingvistiku na Univerzitetu u Illinoisu, zbog čega je i boravio u Njemačkoj.

1924.	uz Georga M. Bollinga i Edgara H. Sturtevanta suosnivač <i>Linguistic Society of America</i> ²
1927.-40.	profesor na Univerzitetu u Chic
1940.	profesor na Yaleu ³
1946.	bolest zbog koje okončava karijeru
18.4.1949.	smrt

1.2. Veza Leonarda Bloomfielda sa Austrijom

Leonard Bloomfield je u 30. godinama imao kontakte sa *Bečkim krugom* i njegovim najbitnijim predstavnicima, prije svega sa Ottom Neurathom i Rudolfom Carnapom. U vezu ih je doveo William Morris⁴ koji je važio za osnivača semiotike. Ovo vrijeme, početak 30. godina, je vrijeme začeca projekta *Encyclopedia of Unified Science*⁵ na kojem je Morris radio sa Rudolfom Carnapom i Ottom Neurathom koji je bio i glavni izdavač. Na tom projektu je radilo nekoliko značajnih znanstvenika toga vremena, poput Otta Neuratha, Nielsa Bohra, Johna Deweya, Betranda Russella, Rudolfa Carnapa, Romana Jakobsona, Charlisa W. Morrisa i Leonarda Bloomfielda.

U neobjavljenim pismima Leonarda Bloomfielda i Otta Neuratha javlja se zajednička prijateljica i do tada nepoznata rođaka Leonarda Bloomfielda Martha Tausk⁶ čiji su roditelji posjedovali izdavačku kuću i štampariju. Obitelj Frisch je imala dobre veze sa velikim intelektualcima tog vremena, pa i sa Ottom Neurathom. Otac Marthe Tausk, Moritz Frisch, je bio suosnivač štamparije *Arbeiter-Zeitung*,⁷ njezina majka je bila član upravnoga odbora *Allgemeine Österreichische Frauenbewegung*.⁸ Preko svojih roditelja Martha je vrlo rano uključena u te krugove. Radila je kao socijaldemokrata i kao prva žena u različitim političkim partijama, od svibnja 1927. do studenoga 1928. bila je član Savezne vlade. Njezin muž, Victor Tausk, bio je jedan od prvih učenika Sigmunda Freuda 1919. godine, koji je pod nepoznatim okolnostima izvršio samoubojstvo. Razlozi za to i navodna umiješanost Sigmunda Freuda su u 80. godinama doveli do kontroverzne diskusije.

² Američko udruženje lingvista.

³ Na to je mjesto došao kao nasljednik Sapira.

⁴ William Morris je pomogao Carnapu 1936. da emigrira u SAD.

⁵ Enciklopedija jednog naučnog polja.

⁶ Djevojačko prezime Frisch.

⁷ Radničke novine.

⁸ Udruženje austrijskih žena.

Justinian Frisch (1879-1949), brat Marthe Tausk, je bio vjenčan sa Auguste Meitner, sestrom poznate austrijske fizičarke Lise Meitner.⁹ Njegov sin Otto Robert Frisch je zajedno sa Lisom Meitner radio na cijepanju atoma i energiji koja iz toga proizilazi. Radio je i na razvijanju atomske bombe na ozloglašenom *Manhattan projektu*.

Maria Frisch, sestra Justiniana Frischa i tetka Marthe Tausk, udala se za Rafaela Bubera. Njegov brat, Carl Buber, bio je otac Martina Bubera; Rafael je dakle bio ujak Martina Bubera, njegova kćerka Carola se udala za Sigmunda Bloomfielda, njihov sin je Leonard Bloomfield. Iz toga proizilaze nova saznanja o porodičnom stablu porodica Bloomfield, Fischer i Buber.

1.3. Rad Leonarda Bloomfielda

Pored Franza Boasa i Edwarda Sapira, Leonard Bloomfield bio je najvažniji predstavnik američke lingvistike. Napisao je mnoga, za lingvistiku i danas važna djela. Među najpoznatijima su: *An introduction to the study of language* (1914), *Tagalog texts* (1917), *A set of postulates for the science of language* (1926), *Menomini morphophonemics* (1939), *Outline guide for the practical study of foreign languages* (1942), *The Menomini language* (1962). *An introduction to the study of language* eksplicitno se zasniva na Wundtovoj *Völkerpsychologie*.¹⁰ Pomoću Weissa Bloomfield 1924. dolazi u kontakt sa biheviorizmom. Zalaže se za nezavisnost lingvistike i oslobađanje od okova psihologije, filozofije i metafizike i pokušava od lingvistike napraviti nauku. Budući da je, između ostalog, koristio i različite metode pri karakteriziranju rečenične građe, prije svega razdjeljivanje rečenica na rečenične djelove, njegov pristup nazvan je strukturalističkim.

Najpoznatije djelo Leonarda Bloomfielda je nesumnjivo *Language* (1933). *Language* je jedno od najčešće citiranih djela na tom području lingvistike i po mnogim lingvistima sigurno jedno od najboljih djela koje je ikada napisano o jeziku. Nažalost, principi ovoga djela se nikada nisu konzekventno primijenili u njemačkom jeziku, što je šteta jer njemački jezik ima značajnu ulogu u ovom djelu.¹¹ U djelu se obimno obrađuje razlika između engleskoga i njemačkog glagolskog sistema.

Bloomfield je uzimao u obzir sve lingvističke pravce, što do tada nije radio niti jedan Bloomfieldov suvremenik poput Edwarda Sapira ili Otta Jespersena. Sve to, i činjenica da jedno takvo djelo koje je tematski i teorijski opširno neće moći ponovo napisati samo jedan autor, čini ovo djelo tako bitnim za lingvistiku. *Language* je jedino veliko lingvističko djelo koje nije prevedeno na njemački

⁹ Po Lisi Meitner je čak jedan krater na Merkuru dobio ime.

¹⁰ Psihologija ljudi.

¹¹ Leonard Bloomfield je, naime, osim što je imao njemačke pretke, bio i germanist.

jezik. U njemačkoj lingvistici Leonard Bloomfield, nažalost, nije nikada imao veliku ulogu. Čak i na engleskom govornom području su Leonard Bloomfield i njegovo djelo podvrgnuti *damnatio memoriae*.¹² Razlog za to se može tražiti u biheviorizmu, pravcu u psihologiji koji je u 20. i 30. godinama preovladavao psihološkim istraživanjima i mišljenjima. Upravo pomoću biheviorizma je Leonard Bloomfield preko svog kolege sa State Univerziteta u Ohiou stekeo slavu koja ga prati i danas. Pokušao je osnove biheviorizma prenijeti na lingvistiku. Smatrao je da čovjek od malih nogu uči jezik oponašanjem tj. dijete pokušava izgovoriti ono što čuje. Pri tome su ispravna oponašanja naišla na hvalu roditelja dok su se neispravna pokušavala reducirati negodovanjem roditelja. Ova teorija nije se uspjela održati, jer djeca produciraju i glasove koje nikada do tada nisu čuli i to neobičnom točnošću.

Moderne teorije poput generativnih su danas ubjeđene u to da je ljudima sposobnost govora urođena ili čak sadržana u genima. Možda istraživanja ljudskih gena i pokažu postoji li neki *jezični gen*.

Bloomfieldova su učenja, dakle, potpuna suprotnost učenjima poznatih predstavnika generativne gramatike poput Noama Chomskog i njegovog učenika Stevena Pinkera. Međutim, čak ni oni ne mogu zanemariti *Language*, djelo koje je osnova i putokaz za mnoga buduća istraživanja. U toj se knjizi, naime, po prvi put pominju mnogi buduću dijelovi generativne gramatike, pa čak i termini *nominalna fraza* i *verbalna fraza*.

Unatoč svemu, bilo je i kritika upućenih na adresu Bloomfieldovog *Language*.

A. Meillet:

*Premalo teorije, samo činjenice; npr. ništa se ne govori o istorijskim uslovima promjena glasovnog sistema. Nisu sve promjene glasovnog sistema gradualne.*¹³

E. Sturtevant:

*Peviše terminoloških noviteta. Nisu sve glasovne promjene gradualne.*¹⁴

G. M. Bolling:

Bloomfieldovo djelo se zasniva na Paulu i prvi je napredak prije svega na dva polja:

1. deskriptivno umjesto istorijski
2. lingvistički, bez psihologije¹⁵

¹² Osuđivanje pamćenja.

¹³ www.uni-erfurt.de

¹⁴ www.uni-erfurt.de

¹⁵ www.uni-erfurt.de, kao da je čitao Bloomfieldovu kritiku o Sapiru 1921.

A. Debruner:

*Nisu sve glasovne promjene gradualne.*¹⁶

Može se reći da se sve kritike zasnivaju na promjeni glasovnog sistema koji za Bloomfieldovo djelo uopće nije bio toliko bitan, a nisu prepoznata Bloomfieldova dostignuća i uspjeh koji, između ostalog, možemo naći u rigoroznoj primjeni strukturalne metode.

1.4. Zasluge Leonarda Bloomfielda

Pored njegovih zasluga sa *Language* moraju se pomenuti i njegova istraživanja *Tagaloga*¹⁷ i sjevernoameričkih jezika. Čak i danas ti se radovi Leonarda Bloomfielda ubrajaju u *klasične* tekstove. Na didaktičkom polju je zastupao mišljenja koja će se tek u kasnijoj budućnosti ispostaviti kao točna. Odnosila su se na načine na koje se djeca na najbolji mogući način podučavaju čitanju i pisanju. Nažalost, na tom polju nije stekao popularnost kao na drugima. U jednom od svojih posljednjih radova citirao je *Da Roanada* austrijskoga pisca Johanna Wilibalda Nagla, što je za jednog predstavnika američke lingvistike jako neobično, a što sa druge strane i dokazuje i njegovu vezu sa Austrijom.

Bloomfield je pored Sapira prvi predstavnik sinkronijsko-deskriptivne lingvistike i vodeći lingvista svoga vremena. Jako se angažirao na praktičnoj upotrebi lingvistike u nastavi uopće i nastavi stranih jezika. Njegova djela¹⁸ su temelj za osnovne pravce američke lingvistike u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, prije svega tada popularnog *taksonomskog strukturalizma*. Lingvistika se po njemu koncipira *pozitivistički*, po uzoru na prirodne znanosti. Utemeljio je osnovne pojmove za opisivanje jezika. Na njemu se zasniva i distribucionalizam. Utemeljio je i gramatiku rečenične strukture.

Language je najznačajnije lingvističko djelo sve do *Aspects of the theory of syntax*. Moderna američka lingvistika¹⁹ se temelji na tom djelu i nezamisliva je bez Bloomfieldovig najpoznatijeg djela. Najpoznatiji nasljednici Bloomfieldovog učenja su Bernard Bloch, Henry A. Gleason, Robert A. Hall mlađi, Zellig S. Harris, Archibald A. Hill, Charles F. Hockett, Martin Joos, George J. Trager, Rulon S., Wells.

Bloomfield nije isključio značenje, odnosno semantiku, nego je objasnio ulogu koju ona ima u istraživanju u drugim znanostima. On nije reducirao istraživanje jezičnoga sistema na fonologiju i morfologiju, nego je u obzir uzimao i sintaksu.

¹⁶

¹⁶ www.uni-erfurt.de

¹⁷ Jedan od filipinskih jezika.

¹⁸ Posebno djelo *Language*.

¹⁹ Generativna gramatika i funkcionalizam.

Nije opisivao jezične elemente isključivo njihovom distribucijom. Nije inzistirao na mehaničkoj upotrebi njegovih metoda.

Najvažniji Bloomfieldov doprinos jeziku leži nesumnjivo u tome da je od jezika napravio egzaktnu znanost. I drugi su prije njega znanstveno radili na istraživanju jezika, ali nitko se prije njega nije trudio pri opisivanju jezika koristiti isključivo znanstvene termine i izbaciti emotivno obojene izraze.

2.1. Literatura

1. www.uni-erfurt.de
2. Esper, Erwin: (1968) *Mentalism and objectivism in linguistics*. The source of Leonard Bloomfields psychology of language. New York: American Elsevier.
3. Teeter, Karl V.: (1969), *Leonard Bloomfields linguistics*, Language Sciences.

GRADOVRH

POEZIJA

Oscilacije

(izbor)

Naida Mujkić rođena je 1984. u Doboju. Završila je Gimnaziju u Doboj-Istoku. Studira na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, Odsjek za b/h/s jezik i književnost. Dobitnica je Srebrene plakete za natprosječan uspjeh Univerziteta u Tuzli za 2005. godinu. Pjesme piše od srednje škole. Za zbirku pjesama "Oscilacije" prvonagrađena je Makovom književnom nagradom za neobjavljenu zbirku pjesama za 2006. godinu. Donosimo nekoliko pjesama iz zbirke, po autoričinom izboru.

Bakina bubamara

Naša baka je popodne zalijepila
svoju posljednju crvenu bubamaru
na trajnu ličnu iskaznicu
Ko će sad da joj donese sreću?
Korpice pomodnih lijekova
smjenjuju se, kao godišnja doba,
sa svakom drugačijom dijagnozom
Njoj nije bolje
Kroz oronuo prozor analizira
Venerine oblutke, pogledom traži
pomamne nebeske golubice
Neka ih

Kačkanje

Vezivnim očicama obradila sam
rubove tvog debeljuškastog stomaka
Pupak sam morala dokačkati krupnim
polukružnim pikoima, jer strogo oko
moje majke otkuhalo bi čupavi stoljnjak
na devedeset stepeni, ne razmišljajući
o posljedici mogućeg raspeglavanja
Nikad se nećeš naborati
Na kursu brzog kačkanja naučila sam
mnogo trikova o prepravljanju
stare tkanine, nisam bacila pare, naprotiv,
uštedjet ću nam dovoljno za jednu lagodnu
sedmicu u Parizu
Možda se opet zaljubiš u moje zlatne ruke
Možda se opet probudim sama

Sloboda (I)

Srasla sam za osrčje svijeta
 Zloćudne priraslice nagrizzaju
 mi prečiste pjesme
 Nisam umjela sa slobodom
 Zato me drugi stežu i rastežu
 kao da sam limena boca na dnu
 Koralskog mora, istisnut iz mene
 kisik i lužinaste misli
 Gromovi više ne donose kišu
 već umorne godine veoma slične
 ostarjelom krvnom sistemu

Sretna beba

Rastegla si mi kožu
 i kad te rodim ličit ću
 na leteće finske vjeverice
 u dvorištu pored, klata se kruške
 ne zazirući od mene i zvijeri
 Molim jednu da mi padne na stomak,
 dosadilo mi je ovo raspeće u križima
 Nisam znala da se
 toliko plaća sreća
 Kupila sam je
 u second-hand-u, i stvarno nisam znala
 Počet ću tamo gdje je stalo
 Već sam napravila tvoju prvu dekicu
 i jedva čekam da te rodim

Pokucala sam, a njega nema

Pokucala sam, a njega nema
Čovječuljak u zelenom mantilu
juri da smakne slikara s petog sprata
Ni sebi ne mogu pomoći
Skidam haljinu posutu cvijećem
i brišem njome stepenice i vrata
Radoznala komšinica napregla
oba oka, ali nije važno
Kad bude došao mirisat će stubište po meni
Tad neće biti sam

Strahoti na dar

Nastanila se u meni, kučka
Povazdan čuči podno bedara
i vreba na obalama moga Nila

Zar ti nije dosta?
Ne, kaže

Strah me je!
Opet ću se uspavati na rubu tuđe vjeđe
Adama,
mlade snove svoje
u mitske labirinte prognati

Razdrljena ljuljačka klati se suviše visoko
Gledam kako padam, a njena se niska rasipa
po ružičastim poljima

Strah me je!
Destilovana uskrsnula djevica

Muhe

Jedino muhama ne smeta
moje raspoloženje, ne moram im
izmišljati ljubav, dva puta
okrenutu u zahrđaloj bravi
One ulaze kroz odškrinut prozor, ispituju
oblike stvari i kupaju se u mokrim maramicama

Preobrazba

Budi strpljiva kao ućahureni leptir
u zamućenim strminama
Tvoja krila nisu nezemaljski šarena,
pa nećeš nikoga namjerno povrijediti
u sedmici spostvenog otkrovenja
Koje li preobrazbe!
Sačinjena iglama moje raskošne mašte
bila bi sebična kad bi mislila da se
dešava samo tebi

Grobovi

Proljetni snjegovi potisnu zemlju
nazad u grobne rupe, a naredne jeseni
kad se ona sasvim poravna, pa ne vidiš
gdje jedan počinje, drugi završava, tad znaj,
da dole nema ništa, ni jedne kosti, ni zuba,
Tijelo obljubljeno nekim
simpatičnim korijenjem

Aerodrom Moj Želudac

Aerodrom Moj Želudac
zvanično je zatvoren za slijetanje,
pilotu Inter Continentala
Ostario i istrošen ne vari više tvoje riječi
Moje se ja raspršuje analogno
zovinim cvjetovima na vjetru
Tata me skuplja u vakumiranu posudu s telešopinga,
tako se neću odmah pokvariti
Zakačena na drvo sasvim se prirodno
uklapam u tvoju sjenu
Zato ne bacaj šnale namjenjene
djevojčici koju nisam rodila
već ih pospremi podno uzglavlja
Budu li te pomalo žuljale
daj ih Agnes, a ona će ti zauzvrat posuditi
ruku koja maše, maše, maše

GRADOVRH

ETNOMUZIKOLOGIJA

Muškarac kao glazbenik: konstrukcija i samoinsceniranje u tradicionalnim glazbenim kulturama

O tradicionalnim glazbenim kulturama u BiH teško je govoriti globalno jer, sa svojim višekulturnim i višereligijskim identitetom, ona se razlikuje od većine zemalja Europe. Nakon propasti i povlačenja velikih imperija (otomanske i habzburške) koje su ostavile utjecaj na slavenski supstrat, na ovome se području isprepleću (inkulturiraju) dva kulturna civilizacijska kruga: kršćanski (koji se može promatrati kao katolički i pravoslavni, odnosno hrvatski i srpski) i muslimanski (bošnjački). Ove razdvojene glazbene kulture ujedinjene su tankom niti (južno)slavenske civilizacije koja se kroz povijesne (ne)prilike postupno, nekada grubo, a nekada manje grubo, prekidala, kalemila ili potpunoma zatirala. Zato je, za razliku od većine europskih zemalja, u BiH etnokulturni i nacionalni identitet važna osnova i kriterij pri donošenju bilo kakvih ozbiljnih sudova.

Iz toga razloga, uloga muškarca kao muzičara nije ista u cijeloj Bosni i Hercegovini, nego se ona nameće u nekim glazbenim oblicima i kulturama kao dominantna, a u drugima se muškarac ili uopće ne pojavljuje ili vrlo rijetko. Npr. nema muškaraca koji pjevaju uspavanke (djetetu) ili tužbalice (za pokojnikom!).

Instrumenti

U tradicionalnoj glazbenoj kulturi Hrvata i Srba u dijelu Bosanske Posavine (područje između Doboja i Broda na Savi) nema velike razlike.

Od instrumenata dominira *šargija*, ili tambura [tur. (šarki) orijentalno glazbalo s većim brojem (7-8 žica); vrsta tambure slične bugariji, B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1978.] koja se od one koju koriste Bošnjaci, razlikuje po broju i zategnutosti žica. Ona ima zategnutije žice i najčešće su 2 - 4. Svirali su je muškarci i to isključivo na javnim mjestima. Žene su se mogle, kao šargijašice, susresti samo privatno, za *svoju dušu* i prava su rijetkost.

Tu je, zatim i *violina*, koja često prati šargiju. One se u ovome kraju ne zovu turskim imenom *ćemane* (*keman*) koje susrećemo (i) kod Hrvata npr. u tuzlanskoj regiji. Nije to sofisticirano talijansko klasično glazbalo, nego je načinom muziciranja prilagođeno jednostavnim orijentalnim tonovima koji se manje-više slični susreću u svim kulturama BiH.

Svirali su je isključivo muškarci, a žene ni privatno, ni za svoju dušu.

Gusle su [glazbalo s jednom žicom od strune (dlaka iz konjskoga repa ili grive) i gudalom] instrument koji je kod Hrvata, u ove krajeve donesen u 17. stoljeću, kada se katoličko stanovništvo doselilo iz Zapadne Hercegovine (većim dijelom) i Zapadne Bosne (nešto manje). Naime, nakon “prolaska” Eugena Savojskoga, katoličko se stanovništvo Posavine uplašilo odmazde turskih vladara i, vođeno tim strahom, emigriralo preko Save u Slavoniju. U te iseljene posavske krajeve bosanski su franjevci, nešto kasnije, doselili puk iz siromašnijih i pasivnijih krajeva svoje redodržave Bosne Srebrene. Gusle su svirali muškarci.

Međutim, ovo se glazbalo nije dugo održalo, vjerojatno, kao distanca u odnosu na srpsku glazbenu tradiciju u kojoj su (po nesigurnome utemeljenju) one vrlo važan, stari slavenski instrument iz porodice žičanih instrumenata. Gusle se i danas održavaju kao tradicionalni srpski instrument, a još se jedino u Hercegovini i (rijetko) u Bosanskoj Posavini oko Orašja, mogu susresti guslari među Hrvatima.

Bošnjačko stanovništvo u Bosni tradicionalno uopće nema guslara.

I ovo je muški instrument, iako se u jezičnim rječnicima susreće leksem *guslarica*.

Svirala ili *dvojnica* je duhački instrument koji je zbog svoje praktičnosti najčešće korišćen kod pastira, prilikom čuvanja stoke na livadama i u planinama. To je jedna (ili dvije) šuplje cijevi s otvorima u kojoj struja zraka proizvodi zvuk. Uz njega se najčešće igra kolo izvan posebno svečanih prilika. I ovaj instrument najčešće sviraju muškarci.

Harmonika je u tradiciji bila tzv. “dugmetara”, bez tipki i također se svirala na sluh, bez glazbene naobrazbe. Iako rječnici bilježe i leksem harmonikašica (ž. rod), pored harmonikaš (m. rod), a i harmonika je u ove krajeve došla kasnije, kao manje tradicionalan instrument, može se reći da su muškarci češći muzičari i na ovome glazbalu.

Iz ovoga se može zaključiti da su tradicionalni instrumentalisti u muzičkoj tradiciji ovoga dijela BiH muškarci. Žene su instrumentalistkinje u zatvorenome prostoru, privatno, a ne za publiku, pogotovo ne za mušku publiku.

Izuzetak čine žene koje su kod Bošnjaka-muslimana pri posebnim svadbenim običajima, svirale “*u tepsiju*”. Naziv *tepsija* je, prvenstveno, orijentalna usvojenica, niska, plitka, posuda u kojoj se peče. Jedna takva neemajirana, kositrirana,

(kalajisana) veća posuda služi kao proizvođač zvuka tako što ga vješta glazbenica vrti različitim brzinama, pritom ga udarajući otvorenim dlanom i prstima.

Isto tako, gradsko je žensko stanovništvo sviralo malu *usnu harmoniku* koja je popularno nazivana “muzike”. Sve to u uskome krugu svojih rođakinja, svojte i prijateljica, a vrlo rijetko ili nikako u mješovitoj zajednici.

Kolo/ples i vrste pjevanja

Kolo je etnološki naziv za narodni ples koji najčešće oblikuje krug. Kad se kaže *najčešće*, misli se na “kolo” kod Srba koje se može igrati/plesati spiralno, tako da ima “kolovođu” i onoga koji igra na kraju, nema dakle oblik kruga. Oblik kruga nemaju ni neka muslimanska kola, kada se u početku igra jednoredno, a krug se kasnije oblikuje.

Kod Bošnjaka-muslimana postoje ženska i muška kola. U ženskome kolu žene i pjevaju i vrlo su opušteno. One pri tome mogu i svirati kako je gore navedeno.

Muško muslimansko kolo veoma je opušteno. Ono se, obično, priključuje ženskome kolu pri čemu dolazi do stanovite napetosti radi kontakta rukama koji se pri “hvatanju” kola pretpostavlja. To se rješava tako što djevojke za pojasom imaju ukrašene maramice [vezene i kerane (poseban način heklanja)]. Muškarci drže jedan kraj, a djevojke drugi pa je, eventualan kontakt ruku izbjegnuto.

Kod kršćana se ne igra posebno muško i žensko kolo. Obično se igra poslije mise, ili se poslije podne na, za to određenoj, livadi, uz neko vjersko obilježje (križ ili kapelicu) zakaže “igra”. Jedan muškarac, obično šargijaš, a nekada uz njega i violinist, započinje svirati, a onda nekoliko muškaraca započinju igru. Djevojke se “hvataju” u kolo do brata, rođaka ili susjeda. One djevojke koje se, obično u paru, prve hvataju u kolo, malo su hrabrije ili zbog ljepote ili zbog društvenoga ugleda ili većega broja rođaka koji su u kolu. Pravila u kolu strogo su određena i kada se krše dolazi do prepirke koja se često završavala tučom i prekidom veselja. Npr. u spomenutom dijelu Posavine, u kolo ne smije nitko ulaziti, osim sviračeva prijatelja koji s njim u duetu pjeva. Ako netko prekida kolo i ulazi unutra, igra se prekida, svirka prestaje i dolazi do svađe i tuče. Zapravo je sam ulazak znak da prekršilac pravila želi tuču. Najčešće su to muškarci iz druge sredine, koji u ovakvim prilikama nisu rado viđeni kao glavni i posebno važni. Ta negostoprимljivost prema muškarcu koji nije domaći, skoro redovito se pokazuje ili pjesmom rugalicom ili nekom drugom javnom gestom.

U kolu djevojke ne pjevaju (odnosi se na ovaj dio Posavine!).

Muškarci posebnom melodijom/kajdom označavaju da je igri kraj i u grupama odlaze kućama. Na putu do kuća, ponovno se čuje samo momačka pjesma. Ona je uvijek u dvoje, a nekada pjevaju trojica s tim da se dvojica smjenjuju, a jedan pjeva stalno.

Muškarci pjevaju u predvečerja kada u grupama iz svojih zaselaka polaze na prela koja se negdje zovu sijela ili divani. To su skupovi u djevojačkim kućama koje roditelji dozvoljavaju i na kojima se, osobito zimi, pjeva i zabavlja uz neke ženske ručne radove. Muškarci rjeđe sudjeluju u radovima, osim poslova oko suhoga kukuruza koji se čisti/komuša i kruni/komi. I tada pjevaju u duetu, a nikada grupno. Njihove su pjesme otvorenija poruka, rijetko diskretna i suzdržana.

Npr.:

Ja sam malu naučio ljubiti/ sad je drugi naučenu ljubi.

Ja sam svoju naučio milu/sve do zore držati u krilu.

Ljubio sam i cure i žene/u mladosti da mi Bog oprost.

Daj curice da ti ljubim lice/neće mati na licu poznati.

Daj mi mala što si obećala/obećala pa mi nisi dala.

I u kolu i na putu za prelo muškarci pjevaju duge pjesme koje su lirsko-epskog karaktera. One opjevavaju neki aktualan događaj i svi rado slušaju pošto su imena poznata i nema diskrecije. Te pjesme najčešće govore o nesretnim ljubavima koje se završavaju tragično. Pjevaju se jednostavno, jer je tekstualna poruka vrlo važna, važnija od melodije.

Na putu ka prelima pjevaju i djevojke. One mogu pjevati i na samome prelu, ali u grupama, rjeđe po dvije. Djevojke u duetu ili pojedinačno pjevaju uz kovanje ili druge poljske radove, pri poslu oko kuće, unutar kuće, u svatovima. Tada mogu pjevati solo, po dvije, ili grupno. Njihove su pjesme distisne i najčešće su ljubavna poruka, čežnja ili prijekor.

Npr.:

Volimo se ja i janje moje/ je l' se i 'ko volio toliko?

Pala rosa po zelenu voću/ ne daju mi volit koga 'oću.

Moj dragane, jabuko divija/koja ti je od mene milija?

Najljepša je prva ljubav, mamo,/ to je sjeme koje niče samo.

Moj dragane, glavo bez pameti/nisko pada 'ko visoko leti.

I muške i ženske pjesme mogu biti lascivnijega sadržaja, ali to je dozvoljeno samo udanim i oženjenim. Ove se pjesme mogu čuti u svatovima i na vršidbama žita.

Npr.:

Ljubim žene, ljubim i curice/a i babe koje nisu slabe.

Stani snašo nešto sam ti našo/našo bu'u, na tvome trbu'u.

Mala moja, kad te kući brale/sletit će ti gaće na sandale.

Prijatelji 'oćete li naše/rakijice iz šarene flaše?

Imam flašu koja nema čepa/blago onom 'ko je se dočepa.

U tim prilikama svi pjevaju. Postoji poseban napjev koji pjevaju stariji muškarci i žene. Za muškarce se kaže da pjevaju "ljudski", a žene "turćijaju" (*turćijati*, pjevati na turski način, prema *Rječniku stranih riječi* B. Klaića). To su otužne kajde, koje su najčešće razne poruke ili tuga za prolaznošću mladosti i ljubavi. Nerijetko se na ovaj način pjevaju vrlo stare pjesme koje su zajedničke svim krajevima u BiH, a u gradskim sredinama se pjevaju kao sevdalinke.

Npr.:

Hvalio se žuti limun kraj mora,

Rujna zora sa istoka rudi,

Oj Mostaru, moj beharu,

Ljubio se b'jeli golub sa golubicom,

Grana od bora pala kraj mora.

Posebna vrsta grupne zajedničke pjesme kod Hrvata/katolika iz ovoga kraja je *gigećanje*. Naziv nije jasan. U *Etimologijskome rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika* Petra Skoka, A-J, JAZU, Zagreb, 1971, upućuje se na baltoslavensko podrijetlo imena.

To je mješovito pjevanje koje ima jedan nekad manji, nekad viši erotski naboj. Svatovska atmosfera ili zrelo žito i obilje koje se nagovještava njegovom vršidbom inspiriraju opuštenije pjevanje, u kojemu se često krše granice dozvoljenoga. Tada nitko nikome ne zamjeri.

Mala moja, de upitaj svoji'/da pribacim noge priko tvoji'.

Ja ću tebi doći, tuđa ženo,/samo mora biti sakriveno.

Moj komšija, ne budi budala,/nemoj žene udarat zbog mene.

Šta mi fali i kad se udadem/ašikovat s kim se dobro znadem?

Šta mi fali i kad se oženim/opet ,pobro, otić' tuđoj ženi?

Zaključak

U zaključku ovoga kratkog priloga o ulozi muškarca u tradicionalnoj muzičkoj kulturi iz kraja odakle potječu autoričini djedovi, uočavam da je muška dominacija evidentna, ali i da to nije teško objašnjivo. Muškarac je *pater familias* i njemu se svugdje odaje posebna čast. On sve započinje i sve završava. To mu daje samouvjerenost i zato je opušteniji i spontaniji na javnim mjestima.

Žena, pak, opušta se samo u zatvorenijim prilikama, među svojim poznatim, rodbinom i prijateljima, ili, u slučaju muslimanskih žena, samo u ženskome društvu. Ona zato pjeva lirske pjesme i u njima iskazuje svoja zatamljena osjećanja. Ta su osjećanja odašiljana u javnost kao posebne ljubavne poruke izrodila jednu od najkvalitetnijih ljubavnih vrsta, tzv. *sevdalinku*. Naziv dolazi od turske riječi *sevdah* što znači ljubav, ali ova se je lirska vrsta pjevala i među kršćanima i među muslimanima. Evo jedne od najljepših:

Ali-paša na Hercegovini, lipa Mara na Bišću bijaše.

Koliko su nadaleko bili, jedno drugom jade zadavali.

Knjigu piše paša Ali- paša: lipa. Maro, bi li pošla za me?

S Bišća Mara njemu poručuje: Da me prosiš ne bi pošla za te,

Da s' oženiš bih se otrovala!

Ili jedna ljubavna, šaljiva pjesma koju pjeva djevojka iz Posavine:

Pokraj Save bagrem drvo raste/na drvetu, slatka nano, od zlata ljuljaška.

Tu se ljulja i staro i mlado/redak dođe, slatka nano, na dragana moga.

Zaljulja se i dva i tri puta/prekide se, slatka nano, od zlata ljuljaška.

Pade dragi u zelenu travu/a fesić mu, slatka nano, u duboku Savu.

GRADOVRH

GOSPODARSTVO

Makroekonomska situacija u Hrvatskoj i europske integracije

Uvod

Ulazak novog člana u Europsku uniju je proces iz četiri faze. Prvo, zemlja mora aplicirati za članstvo; Hrvatska je to već uradila. Drugo, institucije i praksa zemlje aplikanta se pažljivo ocjenjuju na tehničkom i političkom nivou da se zaključi da li su sukladni standardima Europske unije. U listopadu 2005., Europska unija je odlučila da pregleda i ocijeni aplikaciju Hrvatske za članstvo. Treće, Vijeće Ministara se mora složiti sa primanjem zemlje kandidata (još ni jedna zemlja koja je dostigla ovaj nivo aplikacije nije odbijena). Četvrto, zemlja aplikant mora odobriti priključenje Europskoj uniji. Norvežani su dva puta putem referendumata odbili već potpisani ugovor o ulasku od strane norveške vlade.

U principu, EU je spremna da primi sve zemlje Europe koje žele da se priključe i koje ispunjavaju kriterije za članstvo. Po geografskim kriterijima Hrvatska je u Europi. Glavni grad Zagreb se nalazi zapadno od glavnih gradova sedam članica EU i sjeverno od glavnih gradova četiri članice EU. Prije utemeljenja Jugoslavije Hrvatska je bila dio Austro-Ugarskog carstva, kao i neke druge članice EU. Pismo hrvatskoga jezika je latinica. Katoličanstvo je dominantna religija. U poređenju sa sedam novih članica, Hrvatska nikada nije bila pod dominacijom Sovjetskog Saveza. Hrvatska je bila jedna od šest republika koje su sačinjavale bivšu Jugoslaviju.

Nakon raspada Jugoslavije i završetka ratnih dejstava krajem 1995. godine, Hrvatska je, predvođena predsjednikom Franjom Tuđmanom, zatražila ulazak u mnoge međunarodne organizacije. Nakon uvjerenja da je Hrvatska na putu demokratičnosti i zaštite ljudskih prava, Vijeće Europe je prihvatilo Hrvatsku kao punopravnog člana. Hrvatska je primljena u Partnerstvo za mir koncem 1999. godine, a ubrzo nakon toga, u listopadu 2001., Europska unija i Hrvatska su potpisale ugovor o priključenju Hrvatske Europskoj uniji.

Danas je Hrvatska jedan od najozbiljnijih i najpodobnijih kandidata za ulazak u EU od bilo koje druge zemlje sa Balkana. Demokracija i ljudska

prava, niska nezaposlenost, razvoj malih i srednjih poduzeća, visoki životni standard i iznimno kvalitetan edukativni sistem su samo neki od mnogih čimbenika koji Hrvatsku čine idealnim kandidatom za ulazak u EU.

Politički kriteriji za ulazak u EU

Da bi postala članica Europske unije Hrvatska je morala demonstrirati da posjeduje i ispunjava sveopće kriterije iz Kopenhagena. *Acquis communautaire*¹ predstavlja tisuće stranica obveza sadašnjih članica i aplikanti su dužni da prihvate iste obveze bez ikakvih promjena. Diskusija o poglavljima Acquisa uključuje EU evaluaciju trenutačne situacije u državi, koliko je ta zemlja konzistentna u sprovođenju Acquisa, koraci koji moraju biti poduzeti da se postigne konzistentnost, ponuda financijske i tehničke pomoći i dogovor o vremenskom periodu (prije ili poslije članstva) kada će se potpuno prihvatiti i implementirati svi zakoni i regulacije Europske unije.

U iščekivanju mnogobrojnih aplikacija za članstvo od svih post-komunističkih zemalja Vijeće Europe je u lipnju 1993. u Kopenhagenu usvojilo određene političke kriterije (Kopenhagenski kriteriji²) na osnovu kojih ocjenjuje spremnost jedne države da postane punopravni član Europske unije. Politički kriteriji iz Kopenhagena se striktno fokusiraju na: garantovanje demokracije, vladavinu zakona, ljudska prava, zaštitu prava manjina, kao i postojanje funkcionalne tržišne ekonomije. Tržišna ekonomija ipak ima malo prostora za djelovanje jer je Europska unija odobrila da tržišni sistem može biti liberalna ekonomija ili socijalno-tržišna. U svakom slučaju, ovi kriteriji ostavljaju puno prostora za manipulaciju i manevriranje tokom pregovora sa Europskom unijom. U slučaju Hrvatske, rat je učinio mnoge promjene, pa i velike migracije stanovništva i u tom segmentu ljudska prava su još uvijek pod velikim upitnikom, kao i demokracija i vladavina zakona, što je jako relevantno za sve post-komunističke zemlje. Mnoge nespecifičnosti kriterija iz Kopenhagena omogućuju političarima u Vijeću Europe da se dogovaraju i na različite načine interpretiraju kvalitete i mogućnosti neke zemlje da postane punopravna članica Europske unije. Osim političkih igara i mišljenja o tomu koliko je uznapredovala neka zemlja u smislu Kopenhagenskih kriterija, međunarodne nevladine organizacije također godišnje izdaju izvješća u kojima ocjenjuju vladu određene zemlje. Sudeći po mnogim takvim organizacijama, Hrvatska je rangirana kao demokratska zemlja prvenstveno zbog poštivanja političkih i ljudskih prava i trenutačno se nalazi na istom mjestu

¹ Directorate for European Integration: EU integration strategy of Bosnia and Herzegovina, April 2006.

² vidi Presidency conclusions of the Copenhagen European Council of 21/22 June 1993, page 13 ff, http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72921.pdf

kao i Litvanija. Na indeksu korupcije (Transparency International's Perception of Corruption Index) Hrvatska je dobila rezultat od 3.4 što je stavlja u isti rang sa Poljskom.

Vladavina zakona i ljudska prava

Zakoni se mogu koristiti da ljudima omoguće određena prava ili se koriste kao instrumenti opresije. U bivšoj Jugoslaviji, kao i u Istočnoj Europi u većini zemalja zakoni su se ranije koristili kao sredstvo opresije naroda. Kriteriji iz Kopenhagena očekuju od države da ograniči ono što će reći svojim građanima da moraju uraditi i da se jednako pravično odnosi prema svim građanima. U mnogim zemljama su građani putem anketa ispitani o tome da li se više osjećaju slobodnim sada sa novim režimom ili u starom režimu. Iako je jugoslovenski režim bio mnogo manje opresivan nego drugi komunistički režimi, većina hrvatskih građana se sada osjeća slobodnije. Pučanstvo je najzadovoljnije činjenicom da im za ulazak u Europsku uniju nije potrebna viza kao većini građana drugih zemalja sa Balkana.

U većini zemalja zakoni utemeljuju pravila i uslove po kojima građani imaju pravo na mirovinu, zdravstveno osiguranje, obrazovanje, kao i mnoga druga dobra koja bi svaka dobra vlada trebala da im omogući. Hrvatska je u ovom segmentu daleko bolja od većine novih članica Europske unije. Iako je još daleko od onoga što bi se moglo nazvati perfektnim, Hrvatska bi mogla služiti za primjer mnogim novim aplikantima. Korupcija je na jako niskom nivou u poređenju sa Slovačkom i Litvanijom u kojima građani tvrde da je veliki broj vladinih dužnosnika korumpiran.

Europska unija također uključuje i ljudska i manjinska prava u svoje kriterije iz Kopenhagena. Ocjenjujući aplikaciju za članstvo Estonije i Latvije, Europska unija je izvršila pritisak na Rigu i Talin da dokažu da poduzimaju korake ka dozvoljavanju etničkim Rusima da postanu punopravni građani ovih zemalja. U Hrvatskoj je pitanje ljudskih prava uglavnom svedeno na probleme iz prošlog domovinskog rata u kojemu je Srbija napala Hrvatsku uzevši njihovu teritoriju i stvarajući tisuće hrvatskih prognanika, na što je Hrvatska odgovorila uzrokujući masovan bijeg Srba iz Hrvatske. Oko polovice ispitanog pučanstva je kazalo da hrvatska vlada poštuje njihova ljudska prava, što je više nego u Češkoj i drugim novim članicama Europske unije. Po kriterijima Europske unije, Hrvatska ispunjava sve uvjete vezane za vladavinu zakona i ljudska prava. Općenito gledajući, pučanstvo Hrvatske ocjenjuje svoju vladu bolje nego osam novih članica Centralne i Istočne Europe. U većini slučajeva, pučanstvo ne osjeća neku veliku prijetnju od strane vlade niti da će se ta ista vlada preokrenuti u diktaturu.

Tržišna ekonomija

Cilj Europske unije je da ojača politički i ekonomski sve svoje članice. Ekonomska dimenzija Europske unije je dobila na važnosti od kada je tržište evoluiralo u jedno zajedničko Europsko tržište na kojem se moralo regulirati transferiranje od bogatih ka siromašnim. Hrvatska ne čini čak ni jedan procent cijele populacije Europske unije, tako da svaka financijska pomoć Hrvatskoj iz Brisela ne bi bila veliki problem za Europsku uniju. Ukoliko postkomunistička zemlja nije u stanju da transformiše svoju državno kontrolisanu ekonomiju u funkcionalnu tržišnu ekonomiju, to bi moglo stvoriti probleme za jedinstveno europsko tržište. Karakteristika loše funkcionalne ekonomije je da ljudi ne mogu živjeti od onoga što zarade nego moraju naći alternativne načine zarade novca u sivoj ekonomiji, uzgajajući hranu, zamjenjujući usluge sa prijateljima i rodbinom u nemonetarnoj kućnoj ekonomiji i slično. Oko polovice građana Hrvatske je kazalo da može živjeti od onoga što zarade, sto je u odnosu na Slovačku duplo više. Još jedan dokaz da se Hrvatska adaptirala na tržišnu ekonomiju je i taj da više od dvije trećine pučanstva posjeduje automobil, TV prijemnik i DVD ili video plejer. Ovo je veća proporcija nego u osam novih članica Europske unije i tri puta više nego u Litvaniji. Zbog toga što se ova dobra moraju kupiti za monetu i ne mogu se proizvesti u Hrvatskoj, možemo vidjeti da postoji realan dohodak koji se koristi na potrošnju.

Jedinstveno Europsko tržište je otvoreno za sve i zemlje članice ne mogu stavljati barijere na razmjenu sa drugim članicama, a barijere za razmjenu dobara sa zemljama koje nisu članice se određuju od strane Europskog vijeća ministara, a ne od strane državnih vlada. Ovakav način funkcioniranja bi mogao izazvati probleme ako se bude gledalo na uvoz kao na prijetnju zaposlenosti ili ako se bude gledalo npr. na Mc Donald's kao na prijetnju tradiciji i kulturi većine zemalja i "sporoj hrani". Više od polovice hrvatskog pučanstva je kazalo da želi otvorenu ekonomiju i da žele vidjeti multinacionalne korporacije u Hrvatskoj. Pregledajući ono što pučanstvo Hrvatske primarno kupuje za svoje domove, može se vidjeti trend kupovine dobara iz cijeloga svijeta, iako se promovira kupovina domaćih dobara. U većini slučajeva, Hrvati se odlučuju da je bolje kupiti dobra iz cijeloga svijeta nego se vratiti u komunistički režim i konstantne nestašice.

Zaključna razmatranja

Po Kopenhagenskim kriterijima Hrvati konstantno ocjenjuju svoju vladu pozitivno. Hrvati su predaniji demokraciji nego većina zemalja članica Europske unije. Država je omogućila slobode svome pučanstvu. Tržišna ekonomija omogućava visok životni standard koji je viši nego u većini novih članica. Korupcija je još uvijek problem, kao i nejednakost u nekim dijelovima vladavine. Europska unija nije odbila članice sa istim problemima, nego je ponudila tehničku

i financijsku pomoć da se podignu standardi vladinih dužnosnika i načina na koji obavljaju svoju dužnost. Europska unija je uvjerena da je reformski orijentirana demokratska vlada Hrvatske poduzela korake ka eliminisanju problema korupcije i podizanju standarda.

Općenito gledajući, Hrvati imaju sasvim realan pogled na pozitivne i negativne strane ulaska u Europsku uniju. Većina vjeruje da će se poboljšati transport, povećati strane investicije, omogućiti Hrvatima da rade u drugim zemljama Europske unije i zagarantovati politička stabilnost. Također se vjeruje da će se stvoriti velika konkurencija hrvatskim firmama, kao i da će se otvaranjem granica povećati kriminal.

Ukoliko ne bude nikakvih drugih zahtjeva od strane Europske unije, u bliskoj budućnosti diskusija o priključenju Hrvatske će vjerojatno teći bez ikakvih prekida, fokusirajući se samo na detalje Acquisa. U svakom slučaju, naši susjedi će se ubrzo naći u velikoj obitelji zvanj Europska unija.

LITERATURA

1. Broadman G. Harry (2005). *From disintegration to reintegration: Eastern Europe and the former Soviet Union in international trade*. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Working paper.
2. Simons Alexander (2005). *Europeaische Union fuer Dummies*. WILEY-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim.
3. Jensen G. Hans and Frandsen E. Soren (2003). *Implications of EU Accession of Ten New Members: The Copenhagen Agreement*. This paper has been accepted for the 6th Annual Conference on Global Economic Analysis, Scheveningen, The Hague, Netherlands, June 12-14, 2003.
4. Cremona, Marise (2003). *The Enlargement of the European Union* Oxford University Press, Oxford.
5. Presidency conclusions of the Copenhagen European Council of 21/22 June 1993, page 13 ff,
http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72921.pdf
6. EU Integration Strategy of Bosnia and Herzegovina, Council of Minister, Direction for European Integration, April 2006
7. Directorate for European Integration: EU integration strategy of Bosnia and Herzegovina, April 2006

GRADOVRH

KULTURA

Od filozofije apsurdna do teatarskog čina

Četvrti TKT fest

Sažetak. Globalizacijske tendencije koje početkom trećeg milenijuma kumulirano djeluju na područje jugoistočne Evrope, odnosno zapadnog Balkana, transponuju se u svojoj virtuelnosti i kroz umjetnički čin. Pojedini podstrukturni segmenti društvene strukture dovedeni su do potpunog apsurdna potpunim osiromašanjem stanovništva i urušavanjem vrednota. Zahtjevi i tendencije globalizacijskog poimanja društva, čovjeka i života, koji su krajem devedestih godina dočekivani s blagonaklonošću, pokazali su, u uslovima gdje su se kulture vječito prožimale, nedostatnost svojih rješenja. Rješenja se pretvaraju u apsurdne koji su itekako bili prisutni, u/i sa drugim globalizacijskim stremljenjima, ali jedan vijek ranije. Sva apsurdnost situacije, već viđena u životu, doživljava svoju fiktivnu prezentaciju u umjetničkim djelima, a naročito onima koji su okosnica teatarskog čina. Dramski autori različitih profila ponovno se vraćaju tvorcima sistema apsurdna (Beket, Jonesko), ali na način posmatran iz balkanske vizure. Takvo tretiranje apsurdna koji nije samo filozofski i teatarski pogled na svijet i jedno razdoblje, već je i poseban životni sistem, prisutno je na sceni tuzlanskog Teatra Kabare, bilo da je riječ o o produkcijskim predstavama ovog najmlađeg bosansko- hercegovačkog pozorišta ili o ostvarenjima koja gostuju na sceni ovog specifičnog pozorišnog organizma. Na taj način ovaj Teatar i njegova ukupna kazališna misija ostvaruju angažirano djelovanje koje se nalazi na relaciji i unutar relacija specifičnog balkanskog teatra / filozofije / sistema apsurdna.

1. Sopstvena repertoarska produkcija teatra apsurdna inscenirana na balkanski način

U razdoblju pete na šestu godinu trećeg milenijuma Teatar Kabare je producirao pet samostalnih projekata, od kojih tri pripadaju teatru apsurdna. Na sceni

ovog Teatra tokom posmatranog vremenskog razdoblja publika je mogla da vidi djela koja pripadaju filozofiji i pozorištu apsurdna, viđenim iz ugla specifičnog balkanskog diskursa, kao što su: “Medeja” Heinera Mullera, “Prikazanje” Dževada Karahasana i “Goli pijanista” Matjaža Zupančiča.¹

Projekt “Medeja”, rađen po tekstu Heinera Mullera, postavljen je u režiji Damira Altumbabića i glumačkoj kreaciji Martine Kujundžić. Na matičnoj sceni Teatra Kabare ovaj projekt je premijerno izveden 15. oktobra 2005. godine. U inscenaciji Mullerovog teksta autorski tim se hvata u koštac sa društvom i njegovim protivurječnostima, ispoljavajući i jasno naglašavajući estetske i generacijske stavove. U predstavi se nastoje spojiti dvije pozorišne koncepcije i to Artoov teatar surovosti i Brechtov epski teatar. Te dvije koncepcije su u svojoj osnovi strukturni segmenti šireg filozofsko- pozorišnog sistema označenog kao teatar apsurdna. Rad reditelja sa glumicom u ovom projektu odlikuje istraživačko-laboratorijski pristup u kome se traga za pronalaženjem i naročitim naglašavanjem glumačkih resursa na nesvakidašnji način. Mit o Medeji, poznat iz antičke književnosti, napisan je savremenim teatarskim jezikom i scenski insceniran pozorišnim sredstvima koja u određenim trenucima ne ostavljaju ravnodušnim posjetioce u smislu promišljanja drugačijeg poimanja svijeta i odnosa u njemu. Predstava pokazuje koliko nije moguće razdvojiti pozorište od života i koliko ovaj tekst govori mnogo više od njegove tekstualne značajke.²

Predstava “Prikazanje” je djelo jednog od najznačajnijih bosansko-hercegovačkih dramskih autora Dževada Karahasana. Predstavu je režirao spiritus-movens Teatra Kabare Vlado Kerošević, a premijerno je izvedna na XXII-im susretima pozorišta Bosne i Hercegovine u Brčkom, 14. novembra 2005. godine. Inače, ovaj tekst je objavljen i igran pod naslovom “Kotač svete Katarine” i “Čudo u Latinluku”, dok je za ovu priliku nazvan već pomenutim imenom. Ova predstava je pokazala iz čega se u bosansko-hercegovačkom društvu izrodio filozofski i društveni fenomen apsurdna. Ljepota društvene napetosti je fenomen koji je krasio Bosnu i Hercegovinu i koji je kroz četiri vijeka trajanja tretiran u ovom komadu. Ideje predstave i prikazanja koje se događaju u vremenu mnogo prije posljednje dekonstrukcije zvuče aktuelno i angažovano s porukom koja je za južnoslovenske prostore i međusobne odnose univerzalna definicija. Komad kao što je “Prikazanje” može napisati samo pisac i scenski uobličiti protagonisti koji su opčinjeni Bosnom i Hercegovinom. A takvi su i Karahasan i Kerošević i mladi protagonisti u glumačkom dijelu ansambla. A Bosna i Hercegovina, koja je prije koji vijek bila jedino stjecište zajedničkog života različitih kultura, vjera,

¹ Pored tri navedene predstave na repertoaru Teatra Kabare u posmatranom razdoblju našla su se još dva komada, i to: “George Dandin – Veličanstveni rogonja” od Moliera i “Čarobnjak iz Oza” Franka Bauma.

² Pored Martine Kujundžić i Damira Altumbabića autorski tim ovog projekta upotpunjuje i muzika koju su kreirali i uobličili: Goran Smajlović, Slobodan Brkić i Dražen Mulaosmanović.

nacija, ideologija u Evropi, tako surovo je u novom dobu razorena. I to prije svega duhovno i vrijednosno. Rane i boli fizičkog uništenja bole, ali mnogo manje nego duhovne i vrijednosne. Jedino su se u Bosni u XVI, XVII, pa i XVIII vijeku mogle naći u istom gradu i džamija i katolička i pravoslavna crkva, a i sinagoga. Tako nešto se nije moglo sresti u Španiji ili Francuskoj. A upravo ti društveni realiteti su Bosni nametali model i sistem zajedničkog života posljednjih godina XX vijeka. Predstava o jednom reformatoru, fra Matiji Divkoviću, kroz različita dobna razdoblja njegovog života pokazuje sistem vrijednota i uzvišenost života koje su uspostavili bosanski franjevci, kao prepoznatljiva značajka na njenom galaktičkom obzorju.³

Posljednja premijera u razmatranom periodu, koja se tiče teatra apsurda, je predstava "Goli pijanist" rađena po tekstu Matjaža Zupančiča. Riječ je o tekstu autora srednje generacije, koji je jedan od najznačajnijih slovenačkih dramskih pisaca i dramaturga. Za ovaj tekst Zupančič je dobio Grumovu nagradu na Festivalu slovenačke drame u Kranju (2000.godine), koja, inače, predstavlja jedno od najznačajnijih priznanja u ovoj oblasti u Sloveniji. Treba naglasiti da se prije Tuzle ovaj tekst našao na repertoaru Slovenskog Mestnog gledališča iz Ljubljane. Značaj prikazivanja ovog teksta je tim veći ako se ima u vidu činjenica da je to praižvedba u bosansko – hercegovačkom teatarskom prostoru, i prvo upoznavanje toga ambijenta sa inscenacijom djela Matjaža Zupančiča. Zupančičevo djelo je savremeni komad koji je pisan kao teatar apsurda. Ali on je pisan ne iz onog zapadno evropskog diskursa, kako su to radili Beckett ili Ionesco, već iz jednog pogleda na društvene i umjetničke tokove koji odiše balkanskim obilježjima. Predstava je duboko uronjena u balkanski mentalitet u kome primitivizam kao bitna odlika tradicionalizma predstavlja zapriječenost modernim tokovima društva. Pokazuje se da je veoma teško promijeniti ustaljene navike, a naponi pojedinaca ostaju usamljeni vapaj koji nema odjeka u svijesti mase. Tako je i pijanista u balkanskoj krčmi primitivizma neshvaćen kao umjetnik, pojedinac i individua koja može ukazati na nešto što sredina ne zna i ne poznaje. Veoma dobro je da studenti diplomiraju sa jednom takvom predstavom i takvim kvalitetnim tekstom iz više razloga i da pokažu svoj i individualni i društveni i umjetnički stav prema onome što se oko njih dešava. Jer, pitanje je što će oni sutra kada diplomiraju raditi i da li će im društvo dopustiti da se najkvalitetnije bave onom umjetnošću za koju su se školovali. Ili će s druge strane društvo isto kao i u predstavi "Goli pijanist" pokušati da ih svede na sebe i na najobičniji primitivizam, koji je u velikom broju slučajeva prisutan oko nas. Na taj način se ubija i umjetnost i društvo. Glumačke

³ Scenografiju i kostime za ovu predstavu kreirao je Suad Avdagić, a scenski pokret Baisa Baki. U predstavi igraju: Jasmin Mekić (fra Matija Divković), Emina Goletić (Anica), Tarik Marković (Derviš), Damir Altumbabić (Pavao), Dalibor Brkić (Paša), Murat Hasanagić (Ivan), Milica Kerošević (Majka), Sanela Babić (Prolog), Ana Mia Milić (Ajša), Sabit Sejdinović (Muftija), Irfan Kasumović (Muselim), Hazim Mujčinović (Kadija), Adem Smailhodžić (Franjo), Šaban Mujkanović ((Antun), Ademir Hogić (Trgovac) i Adnan Rešić, Admir i Almir Čorhodžić.

kreacije u ovoj predstavi u potpunosti korespondiraju sa iskrivljenom slikom sadašnjosti i budućnosti iščašene “balkanske postmoderne”.⁴

Analiza repertoarske politike posmatrane kroz filozofiju apsurda Teatra Kabare u vremenski tretiranom razdoblju, pokazuje da je repertoar profilisan kroz ravnomjernu zastupljenost tekstova i autora iz bosanskohercegovačke dramske baštine, odnosno južnoslovenskog prostora, kao i djela klasike. Dominantan estetski profilacijski stav prisutan u konceptu repertoara tiče se poimanja teatra apsurda u jednom konkretnom ambijentu, kao što je zapadno-balkanski. Taj specifični filozofsko- pozorišni sistem tretiranja društvenih protivrječnosti u izvedbama i predstavama koje su bile na repertoaru Teatra Kabare, pokazuje svu primitivnost i izgubljenost sistema vrijednosti u urušenim društvima.

2. Teatar apsurda na Četvrtom TKT festu

Pozorišni festival koji okuplja male i pokretne forme je i šeste godine trećeg milenija, zamišljen kao manifestacija kojom se obilježava godišnjica osnivanja Teatra Kabare i Svjetski dan teatra (27. mart), budući da je ovaj Teatar svoj pozorišni život i svoju kulturološku misiju započeo upravo na ovaj dan, 2002. godine. Četvrti po redu TKT fest, koji je organizovan od 24. do 30. marta 2006. godine, je kulturološka činjenica koja je nezaobilazna u Tuzli, Tuzlanskom kantonu, ali i široj regiji. Ova manifestacija je postala jedna vrsta tradicionalnog identiteta Teatra Kabare iz Tuzle kao najmlađeg teatra u Bosni i Hercegovini.

Šeste godine XXI vijeka TKT fest je otvoren (24. 03. 2006.) predstavom “Goli pijanist” Matjaža Zupančiča, u produkciji organizatora festivala Teatra Kabare i Akademije dramskih umjetnosti iz Tuzle.

Kazalište iz Virovitice koje djeluje u kontinuitetu šest decenija je jedan od stalnih učesnika TKT festa. Na četvrtom po redu Festivalu predstavilo se (25. 03. 2006.), sa “tragikomedijom antiglobalizma” “Gagarinov prečac”, savremenog škotskog pisca Gregorija Burkea. U ovoj predstavi se na potpuno novi i drugačiji način govori o svim zamkama globalizma, što ovaj komad svrstava u prvu dramu antiglobalizma. Naime, u pozorišnom svijetu i umjetnosti se do pojave ove drame na globalizam gledalo kao na nešto što ima mnogo više pozitivnih nego negativnih efekata. Na jedan posve drugačiji način se govori o problemu industrije, egzistencijalizma, anarhizma, komunizma, staljinizma i života.

⁴ Režijsku postavku predstave potpisuje Vlado Kerošević. Scenografija i kostimografija su djelo Kristine Radosavljević i Selme Kronje. U predstavi igraju: Emina Goletić, Dragan Pirić, Jasminka Pašić, Ana Mia Milić, Tarik Marković, Sabit Sejdinović, Irfan Kasumović, Remira Osmanović, Ivana Perkunić i Hazim Mujčinović.

Globalizacija je svojim okovima pritisla pojedinca koji se ne miri sa time da joj se ne može suprostaviti. Pri tome, u svijetu globalističkih tendencija u potpunosti je poremećen sistem vrijednosti, što je bitna odlika balkanskog aktuelnog miljea. Značajnim problemima se najmanje bave oni koji su za to školovani ili su sticali razne specijalizacije, dok se oni koji imaju najmanje znanja za to bave ključnim društvenim pitanjima. To je jedna od bitnih specifičnosti globalizacije koja je dovela do banalizacije i vulgarizacije životnih pitanja, zbog čega se čini da se ona ne mogu i neće nikada riješiti. Ova tragikomedija otkriva i jedan novi način promišljanja o inicijatorima globalizacije. Naime, uglavnom se u teorijskim i umjetničkim objašnjenjima ističe da su moćne multinacionalne kompanije i korporacije vodilje globalizacijskih tokova u cilju ukрупnjavanja kapitala i stvaranja sve većeg profita. Međutim, Frank u ovoj Burkeovoj tragikomediji otkriva da je on zapravo izaslanik mafije koji ima namjeru da angažuje najbolje pravnike, ekonomiste, filozofe, polit(ik)ologe i druge znanstvenike sa namjerom da za potrebe mafije ujedine sve sfere života i djelovanja pojedinaca i grupa. Možda se u tome stavu jednog lika u predstavi "Gagarinov prečac" otkriva i ko stoji iza globalizacije, kao i iza 11.septembra 2001.godine, i iza svih teorističkih napada, i cjelokupnog primitivizma i vulgarizacije koje sobom nosi globalizacija.⁵

Tragikomedijom "balkanske tranzicije" pod naslovom "Noć dugih svjetala", savremenog hrvatskog pisca Damira Šoljana, predstavio se Mostarski teatar mladih (26.mart 2006.). Zapravo, ova tragikomedija se u svom sadržinskom okviru nadovezuje na "Gagarinov prečac", s tim što se spušta na manje opšti nivo objašnjenja i tumačenja pojava u jednom konkretnom realitetu sa svim njegovim specifičnostima. Ova predstava kazuje više o nama samima od bilo kakvih socioloških i društveno- teorijskih analiza. Sudbina balkanskih prostora se u jednom trenutku našla u rukama ljudi koji prije dekonstruktivnih događaja nisu predstavljali nikoga i ništa u oblastima i sferama svoga angažovanja. Pogubni trenutak urušavanja društva promovisao ih je u generale, patriote i čuvare domovine, koji su taj svoj patriotizam dobro unovčili. Takav je i Ivanko Bubalo "Uzi", koji je general u ratu, a kriminalac u miru. On samo nastavlja svoju prijeratnu praksu terorisanja svakoga, pa i svojih bliskih rođaka. Ali, u jednom trenutku kada mu proradi nečista savjest, general ima toliko hrabrosti i morala da izvrši samoubistvo, lamentirajući nad svim "djelima i nedjelima" što ih je učinio, penjući se stepenicama hijerarhijskog uspona. Posljednji monolog u predstavi je neuobičajeno dug i zapravo predstavlja monodramu u predstavi. Zbog dobijanja na ritmu i atmosferi predstave, kojih inače ne nedostaje do ovog dijela, dobro bi bilo skratiti ga, jer u suštini ne otkriva tajnu uspona dojučerašnjih "loših momaka" na vrh društvene hijerarhije. Svoju filozofiju

⁵ Virovitičku predstavu je režirao Damir Mađarić, a scenografija je djelo Miljenka Sekulića. Upečatljive glumačke kreacije ostvarili su: Draško Zidar (Eddi), Goran Koši (Tom), Igor Golub (Gary) i Antun Vrbenski (Frank).

apsurda pojedinci, nastali kao proizvod globalizacijsko- tranzicijskih dešavanja manifestuju kao posttraumatsku sferu djelanja i angažmana.⁶

Ansambl koji redovno učestvuje na TKT festu od njegovog početka, je Beogradsko dramsko pozorište. Na prvom Festivalu predstavio se sa dramom Richarda Kalinovskog "Kamenje u njegovim džepovima", na drugom komadom Mladena Popovića "Maslačak i Retard", a na trećem predstavom "Gvozdeni kavez". Na četvrtom TKT festu Beogradsko dramsko pozorište se predstavilo (27. 03. 2006.), monodramom "Oskar i mama Rouz" Erika Emanuela Schmita u kreaciji Vesne Čipčić. Emanuel Schmit je savremeni pisac srednje generacije koji je porijeklom Nijemac, ali već dugo živi u Parizu, gdje je i nastalo njegovo kultno djelo- roman "Oskar i mama Rouz", koje je 2002. godine bilo bestseler izdanje. Upravo na tom štitu su reditelj Nebojša Bradić i Vesna Čipčić napravili ovu monodramu, koja i nije klasična igra jednog glumca/ice, već svojom smisaonošću, pa i sadržajem, prelazi u duodramu, a ponekad i u ozbiljnu ansambl- predstavu, koja je svoju premijeru na matičnoj sceni imala krajem 2004.godine. Priča je to o dječaku Oskaru, kome je usljed teške bolesti preostalo još dvanaest dana života i mami Rouz koja sa djetetom uspostavlja prisnu i snažnu vezu. Tako će tih posljednjih dvanaest dana života jednog dječaka biti pretvoreno u dvanaest šaljivih i poetičnih dana ispunjenih zabavnim dogodovštinama, koje za trenutak odagnaju svaku sumnju o prestanku i kraju. U ovoj monodrami, koja ima sve elemente "velike" predstave kroz igru jedne glumice smještene su i pokazane sve patnje i smisao života koji je produkt različitih trauma, opterećenja i stresa koje trpi pojedinac izložen nasilju globalizma. Iako je monodrama dramska forma koja je dosta statična, i koju publika ne prima baš tako rado kao ostale izražajne teatarske forme, Vesna Čipčić je uspjela da razbije tu početnu barijeru, ako je i postojala, razvijajući kod publike kreativnost i maštovitost. Upravo je to ono što ovu monodramu prevodi u jednom trenutku u duodramu, a u drugom u ozbiljnu ansambl- predstavu. Doživljavac teatra ima utisak da na sceni defiluju i dječak Oskar i njegovi roditelji, i plava Pegi, kao i mnogi drugi likovi. Ako je prvi TKT fest obilježila gluma Nebojše Dugalića, drugi Pauline Manove, a treći Milice Zarić, onda je sigurno da je četvrti Festival "malih i mobilnih pozorišnih projekata" obilježila kreacija Vesne Čipčić, koju je, inače, publika navikla da gleda u ulogama koje izazivaju salve smijeha. U komadu "Oskar i mama Rouz" ova rasna glumaca je uspjela iskazati vrhunsku drskost jednog protagoniste u koju je dočarala i kreirala himnu životu i mašti. Kroz svoju rolu je pokazala da nikada ne treba podleći u životu događanjima koja su predodređena ili predviđena ili programirana, nego im se naprotiv treba suprostaviti snagom mašte i volje, i pobijediti ih. Drugim riječima, kako kaže glavna protagonistkinja, "život treba živjeti". Promišljajući na taj način univerzum, svijet i život, od pozorišnog ko-

⁶ U mostarskoj predstavi koju je režirala Tanja Miletić – Oručević igraju: Toni Pehar, Zdeslav Čotić, Marin Tudor, Armin Hadžimusić, Ante Krstulović, Boris Matić, Sead Đulić, Vanda Boban i dr.

mada će se uspjeti na jednoj strani napraviti prijemčiv komad koji je gledljiv, pa iako je u pitanju forma koja izaziva otpor u gledaocu, a na drugoj će razvijati kod onih koji je gledaju elementarni stav o životu u vječitij borbi. Oba ova momenta uspješno su na sceni ostvarili i glumica i reditelj.

Predstave Tatra Kabare, Kazališta iz Virovitice, Mostarskog teatra mladih i Beogradskog dramskog pozorišta, koje su tuzlanskoj publici prikazane od 24. do 27. marta 2006. godine, predstavljale su sredinu održavanja Četvrtog TKT festivala. U drugom dijelu na sceni Teatra Kabare doživljavajući pozorišnog čina su vidjeli djela koja zaokružuju koncepcijsku nit ovog Festivala, a koja je sadržana u predstavama koje pripadaju teatru apsurdna, ali promišljanom i igranom u jednoj specifičnoj projekciji balkanskog mentaliteta.

Završetak četvrtog po redu TKT festa dogodio se i odigrao u estetskom poimanju i profilacijskom koncepcijskom okviru koji je predstavljao kombinaciju kanonike teatra apsurdna i njene nadogradnje ispoljene u specifičnoj poetici južnoslovenskog ambijenta i bosansko-hercegovačkog društva. Posljednjih martovskih dana 2006. godine doživljavajući teatra su na sceni tuzlanskog Teatra Kabare, inače organizatora pozorišnog Festa, vidjeli tri predstave koje su koncepcijski zaokružile idejnu i estetsku profilaciju susreta pet teatarara sa južnoslovenskog prostora ili ambijenata koji govore jezikom koji svi razumiju.

Ako su tokom gotovo čitavog trajanja TKT festa posjetioci mogli da posmatraju predstave u duhu teatra apsurdna, koji je tretiran kroz balkansku vizuru, sa nadogradnjom svih segmenata jednog sistema koji determinišu zapadno-evropsko društvo, jedina predstava koja je u tekstualnom smislu predstavljala klasiku ovog filozofsko- pozorišnog trenda bila je "Lekcija" Eugena Ionesca, u produkciji Udruženja dramskih umjetnika Srpske iz Banja Luke, prikazana 28. 03. 2006.godine. Čitav sistem teatra apsurdna se zasniva na filozofskom kontekstu koji je proizašao iz egzistencijalizma kao opšteg pogleda na svijet u jednom periodu društvenog bitisanja, pedesetih godina XX vijeka. Zapravo, ovaj filozofsko- pozorišni sistem je nastao poslije jednog perioda u (ne)događanju historijskog trajanja kada su se mnogi pitali da li poslije nacističkih strahota u Drugom svjetskom ratu ima smisla pisati poeziju i igrati pozorište. Situacija je istovjetna i danas kada se mnogi na rubu opstanka i egzistencije pitaju što je funkcija teatra i da li je sve što se dešava mimo borbe za goli opstanak samo puka fikcija simuliranja nekog života. I teatar apsurdna koji je proizašao iz egzistencijalističke filozofije i tjeskobe beznađa tvori od dramskih tekstova iz svog strukturno -sadržinskog pravca dosta hermetizovane cjeline, sa kojima publika veoma teško komunicira. Budući da se u slučaju Ionescovog teksta, koji su izveli mladi dramski umjetnici iz Banja Luke, upravo radi o dramskoj tekstualnoj formi koja je upravo strukturirana na taj način, za očekivati je bilo da će biti teškoća u prihvatanju poruka, a i same predstave od strane posjetilaca četvrtog TKT festa. Međutim, suštinu egzistencijalnog koja se ogleda u vrhu ljudskosti, glumci u ovoj predstavi su doveli

do savršenstva kao čistu fascinaciju. Publika je na pojedinim mjestima puno bolje reagovala nego što je to bio slučaj sa profesionalnim pozorišnim djelatnicima. Doživljavaoci teatra su u ovoj predstavi prepoznali onu vrstu jedinki koje u vremenu balkanskih urušenih vrednota čine tananu društvenu nit koja uliva određenu dozu optimizma da se neki najopštiji, najmlitaviji i najjadniji stavovi i povodi mogu prevazići.⁷

Zagrebački Teatar "Rugantino" je jedan od četiri teatra koji su utemeljivači TKT festa, budući da redovno nastupaju od prvog Festivala sa predstavama savremenih južnoslovenskih autora i autora van toga područja. Na četvrtom TKT festu su se predstavili (29. 03. 2006.), sa scenskom inscenacijom "Sa će Božo, svaki čas", savremenog hrvatskog pisca Ivice Ivaniševića. Iako je ova drama pisana po motivima Beckettovog Godota, ona predstavlja sarkastičnu obradu/doradu/ ili parafrazu dramskog teksta koji je kanonsko djelo teatra apsurda. U urušenom društvenom ambijentu ex-jugoslovenskog prostora nije došlo do razaranja samo industrijske i druge ekonomske podstrukture društva ili političke podstrukture, već su mnogo veći gubici u društvu nanijeti njegovim i moralnim i duhovnim srozavanjem. Društvena tranzicija je uništila sve vidove podstrukture, ostavljajući za sobom pustoš. Upravo ta pustoš je mjera globalizacijskih tendencija modernog neokolonijalističkog gospodarenja svijetom. Duhovni pejzaž nije mogao pobjeći takvom tajfunu. Zbog toga najprofitabilnije i najveće angažovanje pojedinaca ogleda se u čekanju nečega. I to čekanju nečega što je imaginarno, fiktivno, neodređeno, nečega što se kreće između nade i očajanja. Nekada je to čekanje radnog mjesta, drugi put čekanje ličnog dohotka, treći put nekih boljih dana, a četvrti... isto tako nekog fingirano duboko spekulativnog prohtjeva. Pri tome je bitno da se potpuno iz sjećanja izbrisala prošlost koja je u egzistencijalnom smislu bila kudikamo bolja, a da se izgubilo pravo na budućnost. Sadašnjost je neizvjesna, apatična, melanholična, prepuštena očaju. U takvoj sadašnjosti se umjesto Godota čeka Božo, a umjesto zapadnoevropskih gradova južnoslovenski Godot se čeka u Splitu. Pri tome se pisac/preradjivač Ivanišević služi žargonizmima i lokalizmima mediteranskog područja koji drami daju dozu ushićenosti i radosti. Od Becketta je u ovoj drami odbačeno sve ono što je bilo univerzalističko-filozofsko-sistemska, a dovedeno je u južnoslovensko-mediteransko obzorje i prostore u poimanje i svijest našeg čovjeka, u kojima je pojedinac sklon blagoj igri i nekoj vrsti sentimenta prema svemu, pa i prema onome što ga životno i bivstvujuće muči i pritiska kao egzistencijalni teret. U ovom komadu je prezentirano blago priklanjanje čovjeka čovjeku u ambijentu nedaća, što su glumački vrsno dočarali Špiro Guberina i Ivica Vidović. Ono što se posebno naglašava i ističe u ovoj predstavi je partnerska gluma dvojice glumačkih bardova južnoslovenskog teatra, Guberine i Vidovića, koja je dovedena do savršenstva i izuzetne preciznosti. Gotovo minuciozno je urađen svaki detalj njihovog

⁷ Režija predstave "Lekcija" je kolektivna, a igrali su: Vladimir Đorđević, Dragana Marić i Vedrana Mačković – Zubović.

međusobnog odnosa, sa jasno rafiniranim pokretima, kao i gestom i mimikom koja je u svakom trenutku maksimalno disciplinovana i koju ne opterećuje ni jedan suvišni pokret. Oba glumca su jedan sa drugim i jedan u drugom. Pri tome Guberina (Fabijan) je raskalašan, veseo, otvoren, dok je Vidović (Jerko) ranjiv, malodušan, zatvoren i povlači se u svoj svijet. I ostalo dvoje glumačkih protagonista, Goradna Gadžić i Slaven Knezović, upotpunjuju ovu glumačku predstavu iz topline cjelokupnog čovjekovog i glumčevog bića. Predstava je pokazala da Beckettov filozofski pozorišni sistem, koji je nastao pedesetih godina posljednjeg vijeka drugog milenijuma, nije više ni pozorišni, ni društveni eksperiment, kako se tada doživljavao, već je to realnost egzistencijalne surovosti koja je opustošila sve što je ljudsko i humano u čovjeku. Glumci svojom igrom koja se uvijek vraća ljudskim vrednotama predstavljaju samo mali tračak izlaska iz začaranog kruga globalizacijskog eksperimenta u kome će najveći broj jedinki egzistirati sve lošije.

Festival malih, kamernih i mobilnih formi, koji je 2006.godine bio četvrti po redu, zatvoren je (30. 03. 2006.), predstavom Teatra Kabare "Prikazanje", autora Dževada Karahasana u režiji Vlade Keroševića.

Sedam predstava viđenih u okviru TKT festa su pokazale profesionalna dostignuća pozorištaraca koje ovoj manifestaciji daju oreol najbolje do sada organizovane u programskom i produkcijskom smislu. Četvrti TKT fest je bio najsadržajniji od do sada održanih Festivala, i u kvalitativnom smislu je najbolje odgovorio zahtjevnostima teme i ideje po kojoj je i osnovan Teatar Kabare iz Tuzle, s jedne strane, a TKT fest kao njegov značajni manifestacioni vid ispoljavanja, s druge strane. Pokazalo se da je ovaj Festival regionalni, budući da su na njemu učestvovali pozorišni ansambli iz Hrvatske, Srbije i Crne Gore, te Bosne i Hercegovine. To je određeno obilježje internacionalizacije ovog Festivala, koje u BiH još jedino posjeduje MESS. U produkcijskoj profilaciji TKT festa je prisutno određenje koje se zasniva na prikazanju malih predstava, lako mobilnih i pokretnih, koje nemaju veliki broj protagonista ni preveliki dekor. To su predstave koje ne prate autobusi protagonista i šleperi dekora i tehnike. I to je budućnost pozorišnog egzistiranja, ne samo zbog znatno manjih materijalnih troškova koji su potrebni za nastanak i život teatarskog projekta, već i zbog njegovog mobilnog karaktera. Pokretljivost je ono što se šeste godine trećeg milenijuma traži u svijetu ubrzanih komunikacija, ne samo kada je pozorišna predstava u pitanju, već kada su u pitanju i ostali oblici čovjekovog bitisanja i egzistiranja (ekonomija, politika, obrazovanje, kultura, itd.). Mobilnost predstava uključuje ih u poetički kodeks samog Festivala koji pledira na tome da predstave budu pokretljive, žive, bez brojčano velikih ansambala i bez velike skalamerije. U koncepcijskom smislu Festival je u potpunosti bio zaokružen pozorišnim profilacijskim sistemom koji se zasnivao na liniji od teatra apsurdna ka teatru paradoksa, tretiranom kroz balkanski diskurs. Koncepcijska profilacija je počivala na tom istraživačkom fonu, od izvornog teatra apsurdna preko eksperimentalnih oblika istraživanja teatarskih

u Bosni i Hercegovini i širem okruženju, do teatra paradoksa koji je teatar konotacije sa vremenom u kome živimo. Ako je nešto obilježilo u stvaralačkom i protagonističkom smislu ovaj Festival onda su to glumačke kreacije u gotovo svakoj predstavi. Plijenili su svojom igrom i Draško Zidar kao Eddie u Burkeovoj predstavi “Gagarinov prečac”, i Toni Pehar kao Ivanko Bubalo “Uzi” u Šljanovoj “Noći dugih svjetala”, i Vesna Čipčić kao mama Rouz u Schmitovom komadu “Oskar i mama Rouz”, kao i Ivica Vidović i Špiro Guberina u Ivaniševićevoj predradi “Sa će Božo, svaki čas”. Ono što posebno raduje su kreacije mladih glumaca iz Tuzle i Banja Luke, prije svih Emine Goletić, Dragana Pirića, Jasminke Pašić, Tarika Markovića, Vladimira Đorđevića i drugih. Pokazali su da znaju što hoće na sceni, da imaju veoma prefinjena izražajna glumačka sredstva pomoću kojih se u svakom trenutku mogu nadigravati sa tekstom i radnjom koji su im zadati. Svaka predstava živi za publiku i traje onoliko koliko je hoće pozorišna publika. Publika je nešto fascinantno što se dogodilo ovom Festivalu. Ta fascinantnost se ne izražava samo prepunom salom Teatra Kabare (oko 220 mjesta), već i brojem onih koji nisu mogli da prisustvuju nekima od predstava zbog prepunosti sale. Zadovoljstvo zbog odnosa publike prema predstavama i Festivalu čini i stvorena festivalska navika, a što je najteže postići kod doživljalaca teatra, da uspostave najbolju moguću komunikaciju čak i sa onim tekstovima koji su hermetični, a takva je gotovo čitava klasična kanonika teatra apsurdna, kao pozorišnog izraza i forme koja je činila profilacijsku nit četvrtog TKT festa. Veoma živa komunikacija koju je publika uspostavljala sa svim predstavama je znak da je profilacijska prepoznatljivost ovog Festivala na malim, kamernim i pokretnim predstavama ono što je potrebno savremenom teatru. Publika je svaku predstavu ispraćala sa frenetičnim aplauzom što je bila i jedina nagrada protagonistima. To je najbolji dokaz da je TKT fest preživio period borbe za mjesto pod festivalskim i pozorišnim suncem u Bosni i Hercegovini, i da njegovi organizatori u budućem periodu moraju razmišljati o uspostavljanju nekih kompeticijskih karakteristika (selektor, žiri, nagrade) koje će ovaj, za sada regionalno- južnoslovenski susret pozorišta podići na kvalitativno viši nivo.

3. Od filozofije apsurdna ka teatarskom činu

Filozofija apsurdna, i preko nje teatar apsurdna, kao širi društveno sistemski okviri djelovanja nisu svoj životno egzistencijalni krug zatvorili šesdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka, ni u globalnom, niti u konkretnom miljeu.. Urađeno je to, možda, u jednom konkretnom realitetu, onom zapadnoevropskom. Ali nove filozofije apsurdna se javljaju i aktuelizuju u drugim ambijentima, prije svega onom zapadno- balkanskom. Pozorišni projekti rađeni sa strukturnim sadržajima teatra apsurdna, ali sa novim promišljanjem i estetikom koja proističe iz novih shvatanja kazališnog čina, konstituišu specifičnu balkansku postmodernu . Kontinuitet djelovanja Teatra Kabare, kako kroz repertoarsku profilaciju, tako i kroz

organizaciju TKT festa, pokazuje kvalitativno drugačiji pristup teatarskog i šireg kulturološkog angažmana od onog uštogljenog i anemičnog većine pozorišnih kuća. U programsko- tematskoj i estetskoj profilaciji teatarskog djelanja ovaj "ansambl" uvodi manire ozbiljnog načina gledanja na društvenu problematiku. Savremeni imperativ i umjetnosti i pozorišnog čina tjera teatarskog stvaraoca da se suoči sa sobom i sa svojim očekivanjima. Odabir dramskih tekstova koje Teatar Kabare ima na svom repertoaru pokazuje skup reakcija, doživljaja, iskustava i stanja u proteklom periodu, koji su igrom Teatra Kabare određeni kao balkanski teatar apsurd. Sve te reakcije, doživljaji i iskustva na veoma transparentan način govore o bosanskohercegovačkom, i šire balkanskom društvu, i zaustavljenoj tranziciji.

Na prelazu vremena koje se može odrediti relacijom između teozofsko- filozofskog stava jednog od klasika teatra apsurd i komičnog čaplinovskog gega svakidašnjeg života balkanskog čovjeka, pokazuje se da je nemoguće biti imun na svoje vrijeme. Baveći se tranzicionim problemima koji su odredili jednu epohu kao sistem urušenih vrjednota umjetnički, odnosno teatarski čin se uzdiže iznad vremena. Zapravo, kazališnim činom i teatarskim znakom prkosi se tome vremenu, tome miljeu i tim dešavanjima što je bitna odredišna tačka društvene angažiranosti. A ta angažiranost ide mnogo dalje od didaskalija koje su pisali autori klasičnog teatra apsurd i filozofije apsurd.

GRADOVRH

PRIKAZI

Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga

*Matica hrvatska u Sarajevu
HKD Napredak Sarajevo
Sarajevo 2001., 2005. i 2006.*

Prvih 10 do 100 knjiga edicije *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga*, na radost svih koji su takav projekt godinama iščekivali, pojavile su se, kompletirane, pred čitalačkom publikom 2006. Taj hvale vrijedan posao sarajevske Matice i Napretka više je nego dobro došao studentima i profesorima koji izučavaju hrvatsku književnost na bh. sveučilištima, a, naravno, i onima izvan Bosne i Hercegovine kojima je ovaj dio hrvatske književnosti do sada samo djelomice bio dostupan. Ne treba smatrati ozbiljnim prigovore kako nije trebalo izdvajati književnost bh. Hrvata iz cjelovitoga hrvatskog korpusa jer hrvatska bh. književna publika (i ne samo hrvatska!) već dugo čeka ravnopravno mjesto ovih književnika u tome korpusu. Ovakav, dobro zamišljen, pothvat samo još kvalitetnije uređuje i pravilnije raspoređuje i vrednuje hrvatsku književnost Bosne i Hercegovine.

Knjiga 1.

Kada je 2001. izašla prva knjiga, naslovljena ***Leksikon hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas*** (327 stranica), autora Mirka Marjanovića, u njoj je obrađen 501 književnik koji je na razne načine vezan za Bosnu i Hercegovinu. Autor je u predgovoru napisao kako nije obradio pisce latinskih gramatika, jezikoslovce, teološke pisce, filozofe i povjesničare.

Budući da neće biti posebnoga leksikona za ovu važnu grupu autora koji su dio bosanskohercegovačke duhovne tradicije, bilo je za očekivati da se u vremenu od četiri godine, koliko je “čekao” ostalih 10 knjiga, *Leksikon* dopuni ovim nezaobilaznim imenima, ma koliko se naslovom edicije njihovo djelovanje ne

uključuje u planiranih 100 knjiga. To je trebalo napraviti, čak i po cijenu da se promijeni naslov edicije.

Knjiga 4.

Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine – lirika, epika, retorika, priređivač Marko Dragić, 565 stranica.

U objašnjavanju ideje i realizacije projekta *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga*, urednici su napisali kako je spomenuta književnost do pojave ove edicije: "(...) bila i ignorirana i minimizirana, u najboljim slučajevima nepotpuno predstavljana. Činilo se to ponajprije iz neznanja, jer njezinu cjelovitost do sada nije nitko ni izučavao, niti pokušavao sagledati kroz sva razdoblja njezina razvitka u ovoj zemlji (...)".

(*Bosna Franciscana* 24, 2005.: 255)

Ova konstatacija nimalo nije ispravljena pojavom *Knjige 4*.

Dijelovi Bosne, pogotovo oni dijelovi koji su Daytonom pripadali Republici Srpskoj *ignorirani* su, *minimizirani*, ili u *najboljim slučajevima nepotpuno predstavljeni*.

Osnovna je manjkavost u radu autora ove knjige, neprovjerenost razine i kvalitete obrazovanja zapisivača i kazivača usmenoga stvaralaštva. Tako se desilo da su se u ovoj knjizi našli nevjesto izmijenjeni izvorni i novokomponirani tekstovi srpskih pjesama koje su pisane "na narodnu". Kada se radi o izvornim srpskim narodnim tekstovima, moglo bi se govoriti o varijantama motiva, ali kod pjesama kao što su npr: *Livadica okolo jasenje* (str. 79), *Mene mama poslala* (str.80), *Kosio sam sijeno* (str. 83), *Sinoć mi je ruža procvjetala* (str.107) *Sanak ide uz ulicu* (str. 154), *Na Kupresu grob do groba* (str.162), *Hajde Kato, hajde zlato* (str.175) *Dolinom se šetala djevojčica mala* (str.176), površnost počinje smetati čak i prosječnom poznavaoцу hrvatskoga usmenog stvaralaštva u Bosni.

Čest je slučaj preuzimanja pjesme koja je već prije pogrešno zabilježena. Napr. pjesma *Sinoć mi je ruža procvjetala* preuzeta je iz knjige Stipe Botice (*Usmene lirske pjesme*, SHK, MH, Zagreb, 1996., str 204)! Zabilježeno je da je pjesma iz okoline Gradačca, selo Turić. To je, međutim, i danas vrlo pjevana novokomponirana pjesma koja je veoma uspjela u oponašanju sevdalinke. Netko se našalio sa zapisivačima. Takvih pogrešnih podataka ima preuzetih i od Ludviga Kube.

Ima, međutim, vrlo kvalitetnih pjesama. Dobro kazivanih i dobro zapisanih, što se ne bi moglo reći za pjesme zabilježene u okolini Tuzle. Ova neujednačenost u kvaliteti trebala bi biti ispravljena u, eventualnim, novim izdanjima

Knjiga 5.

Hrvatska usmena književnost BiH – proza, drama i mikrostrukture, priređivač Marko Dragić, 347.

Kao i u prvoj knjizi, velik je dio zauzeo teoretski prikaz o usmenoj prozi, njezinu pregledu u svjetskoj i hrvatskoj književnosti, nazivlju i vrstama te tematskome svijetu usmene proze bh. Hrvata. Taj udžbenički sadržaj nije potreban u ovakvim izdavačkim formama. Zapisivači su u ovoj knjizi kvalitetno obavili svoj dio posla, naprosto zato što je to kod kazivanja proze jednostavnije. I 4. i 5. knjiga imaju u prilogu *Rječnik*.

Knjiga 6.

Hrvatska književnost BiH od XIV. do sredine XVIII. stoljeća, priređivač Ivo Pranjeković, 393.

Kvalitetno urađena knjiga, pa se može reći da konačno imamo period od XIV. do XVIII. stoljeća urađen onako kako bi trebalo uraditi i ostale periode u književnosti bh. Hrvata. Hvale je vrijedno što su neka djela donesena prvi put kao npr. cjeloviti prijevod spisa *Dubia*, fra B. Alvernskoga kojega nazivaju “praocem Bosne Srebrene na književnom polju” (J. Jelenić), ili objavljivanje cjelovite *Pisanice* kontroverznoga književnika Augustina Vlastelinovića.

Predgovor je u funkciji koja se očekuje kada pročitamo naslov knjige i u njemu nema teoretiziranja koja bi knjigu svodila na razinu udžbenika.

Bogat *Rječnik* od 343. do 367. stranice ne ostavlja nejasnim ni jedan izraz i dopunjava visoku ocjenu ozbiljnosti pristupa zadanome.

Knjiga ima izuzetno dobro predstavljenu obrađenu literaturu i navedene izvore, što, eventualnome, tragaocu za podacima u hrvatskoj književnosti BiH od XIV. do sredine XVIII. stoljeća olakšava posao i inspirira ga.

Knjiga 8.

Hrvatska književnost BiH u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća, priređivač Šimun Musa, 342.

Dobro “portretirana” dvadeset i četiri manje poznata bh. hrvatska književnika. Knjiga ima uvodni dio koji bi, zato što se radi o, manje-više, “novim” imenima, trebao biti dulji i obavjesniji. Na kraju knjige je *Literatura* koja neće mnogo pomoći neupućenome, a znatiželjnome studentu ili profesoru. Autor je ovaj segment podijelio na 6 manjih dijelova: *Opća literatura, Bibliografije, Leksikoni*,

Zbornici i spomenice, Članci u periodici i Periodika. Izvori nisu posebno izdvojeni pa se ljubopitac mora sam snalaziti.

Tuđice i arhaizmi kao i manje poznate riječi preciznije bi bilo nasloviti kao *rječnik* jer su mnoge tuđice danas postale prilagođenice ili usvojenice, arhaizme puristi ponovno “vratili” u jezik, a autor ničim nije naznačio koje od nabrojanih riječi smatra tuđicama, koje arhaizmima, a koje manje poznatim riječima.

Knjiga 9.

Hrvatska književnost BiH koncem XIX. i prve polovice XX. stoljeća, priređivač Miloš Okuka, 560.

Profesor Okuka, iako jezikoslovac-dijalektolog, brižno je odradio svoj iznenadni književni zadatak. Ovoj se obimnoj knjizi ozbiljno može prigovoriti nedostatak *predgovora kao i izvora i literature*. Dvadeset i pet bh. hrvatskih književnika s kraja XIX. i prve polovice XX. stoljeća predstavljeno je kvalitetnim odabirom iz njihova stvaralaštva, ali ostavlja dojam prenatrpanosti. Kako se snaći u tih 25 autora kada nema nikakvih uputa koje se u ovakvoj jednoj knjizi očekuju?

Rječnik stranih i manje poznatih riječi ima riskantan naslov. Manje poznate riječi jednome čitatelju, mogu drugome biti materinske i veoma dobro poznate.

Knjiga 11.

Hrvatska književnost BiH u drugoj polovici XX. stoljeća, priređivač Rajko Glibo, 484.

Većina imena koje je Rajko Glibo pobrojao u Marjanovićevu *Leksikonu hrvatskih književnika BiH od najstarijih vremena do danas* i uvrstio u svoju knjigu, nisu poznata u bh. književnoj javnosti. Nažalost, nije jedini razlog tomu činjenica da je ovaj dio pisaca “kao i većina pripadnika nacionalističke mladeži svoga vremena, gajio simpatije prema ustaškom pokretu kao jedinoj političkoj grupaciji zauzetoj za ostvarivanje hrvatske državne nezavisnosti dragovoljno pristupio u njihove redove (...)”, kao što Glibo piše u *Predgovoru*. Nije, kako rekoh, to jedini razlog. Drugi su, sasvim književni razlozi važniji za upitnost njihovoga mjesta u knjizi koja je naslovljena *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u XX. stoljeću*. Ova bi knjiga trebala imati drugačiji naslov i tada bi ti prešućivani pisci mogli imati svoje pravo mjesto u bh. književnosti XX. stoljeća.

Činjenica da se Glibo nije potrudio saznati godinu smrti prof. dr. Petra Pejčinovića (str. 6) ukazuje na površnost i uvreda je, osim za Pejčinovića, i za mnoge njegove studente i čak i koji su učili latinski po njegovim udžbenicima.

Nije jasno zašto su objavljeni cjeloviti govori što su ih izgovorili Živojin Žalica i fra Ignacije Gavran nad odrom pokojnoga Rastka Drljića. Ovaj je franjevac slavističkih uvjerenja čovjek koji se u knjizi Rajka Glibe našao u pogrešnome društvu. Njegov se, nedovoljno istraženi, korpus sastoji od 500 radova, ali u jednoj je ovakvoj knjizi bilo neizbježno objaviti nešto iz njegove disertacije Prvi ilir Bosne fra Martin Nedić, koja je visoko vrednovana kao prilog (i) književne ostavštine franjevacu BiH.

Literatura i izvori nisu izdvojeni na kraju knjige, nego, ponovno, po neobičnome kriteriju, davani za svakoga ponaosob.

Knjiga 28., 29. i 30.

Nikola Šop: Knjiga 28.

Pjesme, drame, priređivač Branimir Donat, 476.

Knjiga 29.

Proze, priređivač Branimir Donat, 306.

Knjiga 30.

Pisma i zapisi, priređivač Branimir Donat, 227

Branimir Donat je od tri knjige u kojima je priredio Šopovo stvaralaštvo najviše vremena potrošio na 28 knjigu. Predgovor 28. knjizi koji ima naslov *Gdje se skrito otkriva* veoma je dobar i cjelovit Donatov uradak, ali zato 29. i 30. knjiga nemaju predgovora. To se može pravdati time što su sve tri knjige povezane Šopovim imenom, ali, budući da se u predgovoru 28. podnaslovi podudaraju s naslovima 29. i 30. knjige, teško se može i opravdati zašto ti, sadržajem odgovarajući, dijelovi predgovora iz knjige 28. nisu bili predgovori knjigama 29. i 30.

Pogotovo zato što se na kraju svih triju knjiga, nalazi ponovljena *Kronologija života i rada Nikole Šopa* što uopće ne umanjuje njezinu ulogu. Dapače!

Lektorski posao u prvih deset knjiga edicije *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga* potpunoma je zanemaren. Ima mnogo pogrešaka za koje se može reći da su tehničke prirode, ali se poradi permutacija i izostavljanja glasova, slogova i drugih dijelova riječi, nameće zaključak da knjigama koje slijeđe treba posvetiti više lektorske i korektorske, stručnije pozornosti.

GRADOVRH

IZ NAŠE ARHIVE

Iz naše arhive

Izveštaji i popisi članova

Uvod

U prošlom broju smo donijeli Izveštaje za 1900., 1933. i 2001. godinu. I u ovom broju donosimo pet značajnih dokumenata: dva popisa članstva ogranka Matice hrvatske iz Tuzle (1882. i 1931. god.), originalni govor gospodina Ante Tadića, predsjednika Društva Hrvatski dom u Tuzli prilikom otvaranja zgrade Hrvatskog doma (1929.), Popis članova Prvog ogranka tuzlanskog HDZ-a BiH (iz 1990.), Popis izabраниh članova na Prvoj skupštini Društva Hrvatski dom (Opaska: Svi se gornji Popisi nalaze u našem arhivu, o.p.) i tekst “Datum za pamćenje” koji je povodom toga objavljen u “Hrvatskom glasniku”(Usp. Hrvatski glasnik:1993. godina, broj 6 , str.8-9).

Što se tiče Matice hrvatske, ovo je Popis članova prvog Odbora Matice hrvatske u Tuzli, koji je osnovan 1882. godine. Iz njega se vidi da su prvi osnivači Matice hrvatske u Donjoj Tuzli (u originalu piše: Dolnjoj Tuzli) bila tri fratra: župnici iz Tuzle, Brežaka i Morančana i dva ugledna građanina iz Tuzle.

S tog gledišta je zanimljiv, također, i Popis članstva iz 1931. godine. U njemu se nalazi župnik iz Morančana, vlč. Matej Pezer, dok na tom popisu nije više ni jedan franjevac. Čini mi se, također, vrlo opravdanim, svratiti pozornost na često spominjano ime Precce Aleksandara, činovnika tuzlanske Praštedione. Kako stoji u nekim drugim dokumentima, taj se čovjek nalazio i u drugim hrvatskim društvima (Hrvatskom domu i Napretku, a aktivni je član i HSS). On je 1948. godine potpisao “dobrovoljnu predaju” imovine ovih društava.

Govor predsjednika Hrvatskoga doma Ante Tadića, što ga je održao prilikom otvaranja zgrade Hrvatskog doma, preuzet je iz originalnog, rukom napisanog izvornika. Dobili smo ga od njegova sina Ivana Tadića, zajedno sa projektnom dokumentacijom novoizgrađenog doma. Donosimo ga u originalnom izričaju!

Nažalost, za sada nismo bili u mogućnosti odgonetnuti točnog datuma otvaranja. U govoru se spominju dvije odrednice iz kojih se vidi da je to 1929.

godina. Naime, u govoru se kaže da je gradnja započeta 1912. godine i da je od tada prošlo 17 godina. Budući da se u govoru spominju i netom prošli božićni blagdani, za pretpostaviti je to da je to bilo u zimskim mjesecima 1929. godine.

Mislim da bi ovaj govor trebao pažljivo pročitati svaki suvremeni Hrvat-Tuzlak, a i drugi građani Tuzle. Iole pažljivom i dobronamjernom čitatelju, past će u oči činjenica teško promjenjivog položaja jednog naroda koji je u manjini, u nekoj državi ili sredini, bez obzira o kojem se režimu radilo, ili u kojoj državi živio. Sve što je tada bilo aktualno, i danas je: potreba za jednim odgovarajućim prostorom za rad njegovih kulturnih (vitalnih!) udruženja i društava, međusobna sloga hrvatskih udruga i istaknutih pojedinaca. Čini se da smo, glede jedne i druge potrebe, u zadnje vrijeme u težoj situaciji nego onda, iako je opća ekonomska i politička situacija u svijetu, pa i kod nas, kudikamo bolja.

Četvrti dokument odnosi se na prvu stranku sa narodnim (hrvatskim) predznakom nakon Drugoga svjetskog rata. Donosimo Popis članova prvog Općinskog odbora HDZ-a BiH u Tuzli koji je izabran na prvoj skupštini Inicijativnog odbora održanoj sredinom listopada 1990. u sali Kina "Mladost" u Tuzli. Naročito je zanimljiv s gledišta onoga vremena i ljudi koji su se još za vrijeme bivše komunističke države usudili stati na čelo ove stranke u Tuzli! Onoj Tuzli koja se ponosila svojom "revolucionarnom prošlošću" i vjernošću "revolucionarnim tekovinama NOB-a i socijalističkoga samoupravljanja". Posebno je zanimljiva činjenica da su, upravo, mnogi današnji članovi te stranke, zapravo, još tada bili vjerni čuvari tih "najsvetijih vrijednosti i tradicija", a danas su kudikamo "veći" Hrvati od ovih sa ovoga Popisa.

Treba napomenuti da su sa ovoga Popisa na prvim slobodnim izborima u bivšoj Jugoslaviji i BiH bili izabrani: Pero Vasilj za poslanika Republičke skupštine BiH, a za Skupštinu općine Tuzla (tada se samo nazivala Skupština opštine Tuzla, jer je riječ *općina* bila proskribirana!): Ivo Petrović, Ante Zvonar, Marinko Đurić, Marko Đurić i Tomislav Rašpica.

Peti dokument je, kako je već rečeno, Popis članova prve skupštine obnovljenoga Društva Hrvatski dom 13. ožujka 1993. godine.

I šesti dokument: članak iz "Hrvatskoga glasnika" koji je izašao iza Obnoviteljske skupštine Hrvatskoga doma (Vidi "Hrvatski glasnik", 1993. godina, br 6. str. 8-9.).

DOKUMENTI

1. IZVJEŠTAJ MATICE HRVATSKE ZA 1882. GODINU

(...) Tuzla (u originalu Dolnja Tuzla). *Povjerenik*: Ikić, fra Stjepan, župnik.- *Prinosnici*: Franjković, fra Franjo, župnik u Breškama (u originalu Breškami); Grubišić, fra Ivan, župnik u Morančanima (u originalu Morančanih); Krnjačević Filip, kot. predstojnik; Štiglin Nikola, sudac.

2. IZVJEŠTAJ MATICE HRVATSKE ZA 1931. GODINU

(...) Tuzla. *Povjerenici*: Precca, Aleksandar, činovnik Praštedione i Trojer, Josip, sud. nadsavjetnik u mirovini. *Zakladnici*: Banović, Ante, trgovac; Dobrinić, Juraj, odv. sollicitator; Halilović, Hadži Mehaga, posjednik; Izabegović, Hamdibeg; Jeremić, Risto dr. liječnik; Kadrić, Bahrija, dr. odvjetnik; Lalić, Franjo, dr.; Mahmudbegović, Osman, trgovac; Pezer, Matej, župnik u Morančanima; Rozner, Ignjat, dr. odvjetnik; Tadić, Ante, trgovac; Trojer, Josip, sud. nadsavjetnik u m; Zaroscer, Karlo. *Prinosnici*: Baljić, Ivo, dr.; Divković-Schwartz, Anka; Stojanović, Kuzmo.

Popis prinosnika povjerenika Troyera nije primljen.

13 zakladnika, 22 prinosnika. Ukupno 35 članova.

3. GOVOR PREDsjedNIKA ANTE TADIĆA IZ 1929. GODINE

Gospođe i gospodo,

Kao predsjedniku Hrvatskoga doma ugodna mi je dužnost pozdraviti elitu grada Tuzle, koja je prisustvom svojim ispunila veliku salu našu, odajući počast ideji narodnog hrama i svetinje. Drago mi je i lagodno pri duši kod otvaranja doma, obazrevši se na prošlost našu, na dane tugom ispunjene, na godine krvlju poštrapanu, iz kojih su nikla stabla našeg samoodržanja kod gradnje ovoga doma.

Svi znamo što je dom obitelji, a pogotovu moramo znati što je dom jednoj većoj zajednici, kao što je naša hrvatska snaga brojem u Tuzli koja je, zapravo, diktirala svakom hrvatskom srcu: "Kupi novac i gradi"! Od godine 1912. pa do danas prođe 17 godina u koje se uvuče strašni svjetski rat i prekide započeti rad, te mogu reći, da mu je prijetio sudbinom rasula. Tek nakon rata mogli smo vidljivije nastaviti započeti rad i okupljati svu snagu hrvatskoga naroda u Tuzli oko gradnje doma koji bi imao biti žarište svih nacionalnih pokreta. Svi su se Hrvati (i prijatelji Hrvata) pokazali požrtvovani i velim: "Narod je od usta otkidao

i davao novac u teškim materijalnim prilikama, a može danas svatko od nas da kaže, da je svijest hrvatskoga naroda digla spomenik dostojan imena Tomislava, Krešimira, i za nas Hrvate je ovaj dom jedan veliki korak u nacionalnom životu. Još malo, pa će Hrvatski dom biti ukras Tuzle, na kojem će se zaustaviti oči svih nas i progovorićemo skladno:

- Ovo je sloga Hrvata podigla.-

Na Božić se je vidjelo, kako mi poštivamo svoj dom – orila se pjesma, mir Božji sišao na nas, opraštamo svima, u kućama je nestalo nenavisti, zlobe, ljubav kršćanska je zavládala, u ovaj dan svraćáće sve Hrvate redom iz njihovih domova u kojem ćemo biti svi dušom, srcem i osjećajem jedno. (Naglasí dobro povišenim glasom!)

Hrvatski narod ima vjeru svoju jedinu, jedinstvenu, univerzalnu, i kako je ljubi, svjedoče crkve naše, kapelice po selima kao bijeli labudovi. Sa crkvama je naša povijest skopčana, jer smo na vjeru gradili i dizali svoj narod. Uz crkve se dizali prosvjetni domovi i oni su bili, kao oganj na ognjištima koji su grijeali mlake i zavidne, a davali jaču snagu postojanim – čelik Hrvatima. Naš dom je takav centar. On će biti žila kucavica našeg života. Bez njega smo bili rasuti, skupljali se pod tuđim krovovima, a danas kao i meni, tako mislim i vama iz davnina bruje glasovi djedova naših:

“Na čast i diku rodismo vas,
Narodu svom podigoste glas.”

Učinili smo, koliko smo mogli. Dao Bog, da nam ovaj hram bude služio zajedničkoj sreći u kojem će se poštivati najveći auktoritet – Bog, u kojem će se voditi hrvatski razgovori o kulturi i prosvjeti jednog naroda, koji se zove Hrvatski. Hoćemo međusobne ljubavi, a ovaj dom nek bude nama svima spomenik te ljubavi, nad kojim će lebditi anđeo vjere i ufanja našeg naroda. Dom se otvara i mi Hrvati znaćemo odigrati svoju ulogu u Kraljevini Jugoslaviji dostojno i časno na ponos cijele Kraljevine. Otvarajući dom ovaj, mislim na uzdanicu našu, koja treba da vodi ovaj dom, da ga čuva kao najljepši i najsvetiji testament nas starijih i neka dozidavaju kule sredovječne bedeme hrvatske svijesti dalje – Neka im budu na pameti riječi Hrvata pjesnika Đure Arnolda:

“Hoću, tato, kunem ti se vjerom,
Radit u dan, učít u noć kasnu,
Junak biću, mačem ili perom,
Za tu našu domovinu krasnu!”

Domovinom neka zabruje mladenački glasovi, koji će izaći iz ovog doma, puni i jaki kličući: Živila naša domovina krasna (velika Jugoslavija.)

Još jednom vas gospode i gospodo pozdravljam zahvaljujući, na tako brojnom odazivu, koji je večeras svakom našem srcu drag, jer vas je ljubav dovela, kao što vas i ljubav naša dočekala sa: **“Dobro nam došli!”**

4. POPIS ČLANOVA PRVOGA OPĆINSKOG ODBORA HDZ-a BiH U TUZLI

1. Pero Vasilj, predsjednik, 2. Marko Đurić, potpredsjednik, 3. Ante Zvonar, potpredsjednik, 4. Ivo Petrović, potpredsjednik, 5. Marinko Đurić, potpredsjednik, 6. Niko Mrkonjić, potpredsjednik, 7. Marko Duspara, tajnik, 8. Žan Pehar, 9. Vlatko Hrkač, 10. Branko Hrkač, 11. Milenko Marjanović, 12. Tunjo Antić, 13. Vinko Pavlović, 14. Ivo Tomić, 15. Branko Divković, 16. Vinko Marić, 17. Vlado Pavić, 18. Pejo Štitić, 19. Marinko Garašević, 20. Karlo Pranjić, 21. Ladislav Mišić, 22. Šiman Mazić, 23. Milijan Banović, 24. Rafo Mazić, 25. Drago Pavić, 26. Ivica Lukanović, 27. Ivo Kovačević, 28. Tomislav Rašpica, 29. Jure Kordić, 30. Mira Barbača, 31. Marko Marković, 32. Jozo Mrkonjić.

5. POPIS ČLANOVA PRVE OBNOVLJENE SKUPŠTINE DRUŠTVA HRVATSKI DOM U TUZLI

1. Zdenka Dušek, 2. Juraj Novosel, 3. Ivica Marinović, 4. Ankica Krmek, 5. Ante Zvonar, 6. Zvonko Oroš, 7. Pero Vasilj, 8. Jozo Budimir, 9. Ivica Mazić, 10. Anto Raos, 11. Anto Cvijetić, 12. Gradimir Krajtnajer, 13. Božo Vilušić, 14. Tomislav Mršić, 15. Tomislav Križan, 16. Ivica Tadić, 17. Josip Šimić, 18. Ljubomir Aždajić, 19. Franjo Mott, 20. Vinko Dobrinić, 21. Slavko Pecirep, 22. Teofil Peršić, 23. Srećko Tunjić, 24. Ivan Martinašević, 25. Želimir Ban, 26. Šimo Grabovičkić, 27. Mirko Vajand, 28. Zvonko Krmek, 29. Predrag Pavlović, 30. Smiljan Mrkić, 31. Pejo Banović, 32. Ivo Andrić-Lužanski, 33. Jozo Đerek, 34. Božo Lukanović, 35. Stanislav Petrović, 36. fra Petar Matanović, 37. fra Martin Antunović, 38. don Nikola Pranjić, 39. don Šimo Janjić, 40. don Bartol Lukić, 41. fra Pero Baotić, 42. don Marko Lacić, 43. don Anto Ćosić, 44. fra Zvonko Miličić, 45. Jakob Križan.

6. DATUM ZA PAMĆENJE: Obnovljen Hrvatski dom

U Tuzli je 13. ožujka održana obnoviteljska skupština Društva Hrvatski dom. Veliki broj prisutnih, kao i predstavnici političkog, javnog i kulturnog života Tuzle govore o tome da se i u ova teška ratna vremena radi o događaju od prvorazrednog značenja, ne samo za Hrvate ovog kraja. Nakon prekida, od kraja Drugog svjetskog rata, kada je zabranjeno a njegova imovina nacionalizirana, Društvo

nastavlja rad koji je otpočeo prije osamdeset godina. Tijekom svog djelovanja, Društvo je objedinjavalo sve hrvatske kulturne, športske i gospodarstvene organizacije, među kojima su Hrvatsko pjevačko društvo "Majevica", Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Hrvatsko športsko društvo "Zrinski" i druge.

Obnavljanjem rada Društva, njegova temeljna načela i programske zadaće nisu mijenjane premda su prilagođeni vremenu u kojem živimo. Društvo okuplja građane hrvatske i drugih nacionalnosti, bez obzira na vjersku i stranačku pripadnost, ako prihvataju Statut i Program rada Društva.

Društvo je otvoreno za suradnju sa drugim društvima čiji programski ciljevi nisu u suprotnosti sa programskom orijentacijom Društva. Više je programskih zadataka koji čine okosnicu djelovanja Društva.

Društvo će raditi na promicanju hrvatske duhovnosti i svijesti, očuvanju i afirmaciji hrvatske kulture, hrvatskog jezika, tradicije i običaja i očuvanju veza sa hrvatskim korpusom u Republici i van nje.

Zalažući se za europski način življenja, Društvo će razvijati svijest o neophodnosti zajedničkog življenja sa ostalim narodima na ovim prostorima i stvarati uvjete za ostvarivanje ljudskih prava prema visokim međunarodnim standardima.

Kako hrvatske kulturne organizacije u Tuzli nemaju svoje prostorije, trenutno se sve aktivnosti odvijaju u Franjevačkom samostanu uz svestranu pomoć i pokroviteljstvo gvardijana fra Petra Matanovića. Stoga će jedan od prvih zadataka Društva biti vraćanje cjelokupne nacionalizirane imovine legitimnom vlasniku, obnovljenom Društvu Hrvatski dom.

U prepunoj "Kristalnoj dvorani" Hotela "Tuzla" usvojeni su izvještaj Inicijativnog odbora Društva, poslovnik o radu Skupštine, Statut Društva kao i Plan i program Društva. Za predsjednicu Društva izabrana je dr. Zdenka Dušek redovni profesor Univerziteta u Tuzli, a njen prvi suradnik, dopredsjednik Društva, biti će mr. Josip Šimić. Skupština je imenovala i Odbor za obilježavanje 80. obljetnice Društva na čijem je čelu predsjednik Društva prof. dr. Zdenka Dušek. Zaželimo svi Društvu "Hrvatski dom" dug i uspješan rad.

Tekst: J. Stahov

("Hrvatski glasnik", 1993. godina, br 6. str. 8-9.)

